

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 38

2021

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Stichting Erfgoed Brabant

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

ISBN: 978-90-831218-1-9
ISSN: 0923-5817
NUR: 693

2021
deel 38

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2021

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2021 -
i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

Redactie

Prof. dr. A.J.A. (Arnoud-Jan) Bijsterveld, voorzitter
Mr. E.J.M.F.C. (Erik-Jan) Broers
Dr. C.M.A. (Charles) Caspers
Drs. F. (Florian) Daemen
Dr. D. (Dave) De ruysscher
Mw. dr. K. (Klaasje) Douma
Dr. Rogier van Kooten
Dr. K.A.H.W. (Karel) Leenders
Drs. L. (Lauran) Toorians
Dr. M. (Mark) Vermeer

Eindredactie

Drs. J.J. (Jan) Brouwers

Redactieadres

~~Drs. J.J. (Jan) Brouwers~~
Tel: +31 (0)6-24697563
jan@janbrouwers.eu

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact

~~Drs. J.J. Brouwers~~
Tel: +31 (0)6-24697563
stichtingzhc@xs4all.nl

www.uitgeverij-zhc.nl

Inhoud

Ten geleide	7
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld</i>	
Den Wijngaert Soo Bevrozen Methodische bedenkingen bij de beoefening van klimaatgeschiedenis aan de hand van de Leuvense wijnteelt tijdens de kleine ijstijd	11
<i>Lena Walschap</i>	
In alles de Liefde Twee eeuwen Zusters van de Choorstraat (1820-2020)	37
<i>Charles Caspers</i>	
Vallen en opstaan De Noord-Brabantse sigarenindustrie in het tweede kwart van de twintigste eeuw ...	57
<i>Henk van Mierlo</i>	
Noord-Brabant: verzet en repressie in nationale context	85
<i>Sven van den Moosdijk</i>	
Orde scheppen in chaos Waarom de bevrijding van Noord-Brabant zo lang duurde	107
<i>Jack Didden</i>	
 Kroniek	
 ARCHEOLOGIE, BOUWHISTORIE, LANDSCHAPSGESCHIEDENIS EN HISTORISCHE GEOGRAFIE	
- N.M.A. Arts, <i>Stad en platteland op het zand. Een archeologische biografie van landschappen en samenlevingen in de Kempen, 1100-1650</i> (K.A.H.W. Leenders)	139
- Wiro en Wim van Heugten, <i>Watermolens in Noord-Brabant</i> (Lauran Toorians)	141
- Jaap Evert Abrahamse e.a., red., <i>Het landschap beschreven. Historische-geografische opstellen voor Hans Renes</i> (Lauran Toorians)	143
- Bert Maes, red., <i>Atlas wilde bomen en struiken. Landschappelijk groen erfgoed in de provincies van Nederland en Vlaanderen</i> (Rogier van Kooten)	143
 MIDDELEEUWEN EN NIEUWE TIJD	
- Mark Vermeer, <i>Schrijven voor de schepenbank. De ontwikkeling van bestuurlijke pragmatische geletterdheid op het Noordbrabantse platteland (de Meierij van 's-Hertogenbosch, ca. 1300-1500)</i> . (Els De Paermentier)	145

- Geertrui Van Synghel, <i>Regesten van de oorkonden, brieven en enkele andere bescheiden van het clarissenklooster Sint-Elisabethsdal te Boxtel, berustend in het klooster Sint-Josephsberg te Megen, 1390-1719</i> (Charles Caspers)	148
- Ruben Suykerbuyk, <i>The Matter of Piety. Zoutleeuw's Church of Saint Leonard and Religious Material Culture in the Low Countries (c. 1450-1620). Studies in Netherlandish Art and Cultural History 16</i> (Arnoud-Jan Bijsterveld)	148
- Bart van Eekelen en Joey Spijkers, red., <i>Jan IV van Bergen 1528-1567. Leven en nalatenschap van een (on)fortuinlijk markies</i> (Florian Daemen)	151
- Annemarie van Lith-Droogleever Fortuijn, '... dat die niet vant brood souden geraaken'. <i>De armenzorg in het Land van Ravenstein in de achttiende eeuw</i> (Mark Vermeer)	153

NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW

- Ad van den Oord, <i>De Gastjes. De schaamte van mijn oma. Overleven in armoede</i> (Klaasje Douma)	155
- J.Y.H.A. Jacobs, <i>Zij hadden de Geest. Nederlandse spiritijnen in Centraal Afrika 1946-2012</i> (Charles Caspers)	157

ALGEMEEN

- Janick Appelmans, Herman Janssens en Stefaan Van Lani, red. <i>Als de bliksem. 900 jaar norbertijnen en norbertinessen</i> (Florian Daemen)	157
- Piet Martens, <i>Visserij in Noord-Brabant</i> (Rogier van Kooten)	158
- Ad van den Oord en Ottie Thiers, red., <i>Twee bijzondere dorpen. Geschiedenis van Vught en Cromvoirt</i> (Klaasje Douma)	159
- <i>Jaarboek 80 (2020) De Ghulden Roos.</i> (Lauran Toorians)	161
- <i>Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom' 73 (2020)</i> (Lauran Toorians)	162

Summaries	165
------------------------	-----

Auteurs	168
----------------------	-----

Index van persoons- en plaatsnamen	169
---	-----

Ten geleide

Het is al vaker gezegd: hoewel Noord-Brabant geen wetenschappelijke opleidingen voor geschiedenis en erfgoed heeft, betekent dat gelukkig niet dat er geen onderzoekers zijn die zich bezighouden met de geschiedenis van de provincie en het daaraan voorafgaande hertogdom Brabant. Dit nadeel is misschien zelfs een voordeel, want ook bevolgen liefhebbers, studenten en professionals die buiten Noord-Brabant actief zijn, sturen artikelen naar de redactie van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek*. Juist voor regionale geschiedenis is het van belang dat we zowel van binnen naar buiten kijken als andersom. Met andere woorden: hoe werd het lokale en regionale verleden door invloeden van buitenaf bepaald? En omgekeerd: hoe beïnvloedden plaatselijke en regionale krachten de grote geschiedenis daarbuiten? Dit dubbele perspectief komt in de artikelen in dit jaarboek prachtig tot uitdrukking.

De redactie zoekt ook zelf actief auteurs aan. Vooral de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis, die vorig jaar voor de derde keer werd uitgereikt, brengt nieuw onderzoek en jonge onderzoekers onder onze aandacht. Met deze prijs beogen de initiatiefnemers, te weten Erfgoed Brabant, de Historische Vereniging Brabant en de Stichting Zuidelijk Historisch Contact, de wetenschappelijke beoefening van de Brabantse geschiedenis aan de Nederlandse en Belgische universiteiten en hogescholen te bevorderen en jonge onderzoekers op dit terrein aan te moedigen. In 2020 beoordeelde de jury, bestaande uit de redactieleden van het *NHJ*, vijf masterscripties met een onderwerp op het gebied van archeologie, geschiedenis en erfgoedstudies, geschreven door twee Vlaamse en drie Nederlandse studenten. Op de shortlist van drie plaatsten we de scripties van Lasse van den Dikkenberg (*Interactions, elites and Inconspicuous burials. Interregional connections and changes in the burial ritual in the Meuse-Demer-Scheldt area and neighbouring Dutch and German riverine areas in the Middle Iron Age (500-250 BCE)* (Universiteit Leiden 2018)), van Annelies Loeff-Haenen (*Brabant aan ons! Brabantse (katholieke) identiteit door toe-eigening en gebruik van de fysieke ruimte in Noord-Brabant (1935-1951)* (Open Universiteit 2018)) en van Lena Walschap, *Den wijnghaert soo bevrosen. De invloed van de kleine ijstijd op de Leuvense wijnbouw tussen 1400 en 1600* (Katholieke Universiteit Leuven 2018-2019)).

De eerste scriptie is goed gestructureerd en heeft een duidelijke vraagstelling, die uitstekend is ingebed in de literatuur. Met het gekozen internationale en interdisciplinaire perspectief en de kwantitatieve benadering biedt de auteur een helder inzicht in wat tot nu toe een blinde vlek was, namelijk de Midden-IJzertijd. De scriptie geeft ook nog eens een compleet overzicht van alle bekende gegevens over graven en begrafenissen in het Maas-Demer-Scheldegebied in de betrokken periode. De thesis van Loeff over Brabantia Nostra is goed geschreven en origineel doordat de denkbeelden en activiteiten van deze regionalistische beweging gerelateerd worden aan het gebruik van de openbare ruimte. Het betrekken van fysieke objecten maakt dit onderzoek eveneens relevant voor het erfgoedveld. Ook de derde thesis, van Walschap, is actueel doordat het onderwerp aansluit bij de problematiek van klimaatverandering. Door gedegen en vindingrijk onderzoek, mooi empirisch onderbouwd, leren we niet alleen veel over de effecten van veranderlijk weer en mogelijke klimaatverandering op de wijnbouw in en rond Leuven maar ook over de verschillende methodes om klimaathistorisch onderzoek te doen.

Voor de derde keer op rij ging de prijs naar Vlaanderen: de jury bekroonde Lena Walschap met haar innovatieve onderzoek. De prijs werd op 12 september 2020 uitgereikt in de Lutherse Kerk in Breda, waarbij een klein aantal mensen fysiek aanwezig was en anderen, onder wie de prijswinnares, digitaal acte de présence gaven. We openen aflevering 38 van het *NHJ* met het artikel dat Lena Walschap schreef op basis van haar master thesis. Zoals gezegd beoogt het artikel twee zaken: kritische vragen stellen bij het bronnengebruik en de interpretatie van historische gegevens voor de reconstructie van weer en klimaat in het verleden en voorts inzicht bieden in de oorzaken van het verdwijnen van de wijnbouw in Leuven vanaf het einde van de zestiende eeuw. Walschap laat zien dat weersinvloeden en het effect daarvan op de samenleving complexer zijn dan vaak wordt aangenomen. Ook pleit zij voor een beter gebruik van historische bronnen voor klimaathistorisch onderzoek: ze worden overwegend gebruikt voor het samenstellen van cijferreeksen en kwantitatieve datasets terwijl eigenlijk vooral de kwalitatieve gegevens inzicht geven in weersinvloeden en weersverandering.

Charles Caspers deed in opdracht van de Zusters van de Choorstraat in 's-Hertogenbosch (officieel de Congregatie Dochters van Maria en Joseph, gesticht in 1820) onderzoek naar hun geschiedenis. Hij reisde daarvoor onder meer naar Indonesië, waar het 'liefdewerk' van de zusters na twee eeuwen wordt voortgezet. In Noord-Brabant en elders lieten zij hun sporen na in het onderwijs en in de zorg voor dove en slechthorende kinderen in en vanuit Sint-Michiëlsgestel en voor kinderen met een verstandelijke beperking. In zijn artikel trekt Caspers enkele grote lijnen door deze indrukwekkende erfenis.

De geschiedenis van de Noord-Brabantse industrie en nijverheid in de twintigste eeuw is aan een herontdekking toe. Henk van Mierlo, die eerder een boek schreef over het ontstaan en de ontwikkeling van de sigarenindustrie in Valkenswaard tot 1920, verkent in zijn artikel de ontwikkelingen in de drie roerige decennia daarna. De sigaren- en tabaksindustrie werd toen geconfronteerd met economische crises en een wereldoorlog. Als een sector die voor grondstoffen en afzet sterk afhankelijk was van het buitenland, hadden deze gebeurtenissen grote gevolgen. Toch wijst Van Mierlo vooral naar interne factoren als zijnde doorslaggevend: hij stelt dat de teloorgang van de Nederlandse sigarenindustrie al in de jaren twintig en dertig begon en na de Tweede Wereldoorlog versnelde omdat de fabrikanten trouw bleven aan de vooroorlogse organisatie en liever sigaren bleven produceren dan te kiezen voor productinnovatie.

De herdenking van de 75ste verjaardag van de bevrijding van Noord-Brabant in 2019-2020 heeft nieuwe lacunes in onze kennis van de Tweede Wereldoorlog aan het licht gebracht. Zo hebben we eigenlijk nog altijd geen goed inzicht in de opkomst en de ontwikkeling van het verzet. Sven van de Moosdijk onderzocht voor zijn studie geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht de mate waarin de opkomst van het verzet en de toenemende repressie door de bezetter elkaar beïnvloedden. Aan de hand van de casus Eindhoven en Bergen op Zoom gaat hij na of de geschiedenis van het verzet in Noord-Brabant dezelfde kantelpunten te zien geeft als eerder voor de rest van Nederland zijn vastgesteld. Hiermee geeft hij een aanzet voor verder onderzoek naar de ontwikkeling van het verzet, waarbij het belang van de lokale context meer gewicht zou moeten krijgen.

Dezelfde herdenking bracht Jack Didden, die al verschillende boeken schreef over militaire operaties in Noord-Brabant, ertoe zich te buigen over de intrigerende vraag waarom de bevrijding van deze provincie zo ongelooflijk lang duurde – van midden september tot begin november 1944 – en waarom daarbij zoveel burgerslachtoffers vielen en zoveel schade werd aangericht. Hij zoekt de redenen in de verschillen in militaire strategie van de geallieerden en de Duitsers. Hoewel duidelijk was dat de laatste aan de verliezende hand waren, leidden hun tactiek en aanpassingsvermogen ertoe dat ze onverwacht lang stand konden houden.

Ook dit jaar bedankt de redactie de betrokken uitgevers voor hun inzet en vertrouwen, de redactiesecretaris voor zijn nauwgezette werk en vormgever Kees Kanters voor zijn vormgeving van omslag en binnenwerk.

Namens de redactie,

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, *voorzitter*

Lena Walschap

Den Wijngaert Soo Bevrosen

Methodische bedenkingen bij de beoefening van klimaatgeschiedenis aan de hand van de Leuvense wijnteelt tijdens de kleine ijstijd¹

De druiven worden geplet in oktober, na de oogst. Bron: Walters Art Museum, inv.nr. W425, 10R.

Zorgde een toename aan hagelstormen voor meer heksenverbrandingen en belemmerde regen de efficiëntie van het Mongoolse leger?² Klimaatverandering houdt niet enkel vandaag de samenleving in haar greep. Klimaatgeschiedenis tracht daarom de rol van het klimaat in het verleden te doorgronden. In het licht van de hedendaagse klimaatcrisis heeft dit veld de laatste decennia aan belang gewonnen. Mede door de uitwisseling met de exact-wetenschappelijke tegenhanger, de paleoklimatologie, ziet het er niet naar uit dat hier binnenkort een einde aan komt. De voortdurende ontwikkelingen bevorderen de discussies in het veld, maar er is over de jaren een onevenwichtigheid ontstaan in de soorten onderzoek die het meeste aandacht krijgen. Het probleem is dat slechts een beperkt en eenzijdig aspect van de invloed van het klimaat in de geschiedenis belicht wordt. Aan de hand van het voorbeeld van de neergang van de Leuvense wijnteelt vanaf de late zestiende eeuw verkent dit artikel de beperkingen van een veelgebruikte methode. Deze bestaat uit het correleren van klimaatreconstructies met historische datasets. Vervolgens biedt deze gevalstudie ook enkele voorbeelden van alternatieve methodes die een completer beeld van klimaatverandering kunnen blootleggen.

In de late negentiende eeuw begonnen wetenschappers met het reconstrueren van het klimaat in het verleden.³ In 1967 opende Emmanuel Le Roy Ladurie het onderzoeksveld voor historici met zijn werk *Histoire du climat depuis l'an mil*. Hierin biedt hij een methodologisch kader voor de studie van het klimaat op basis van gegevens uit boomringreeksen, het groeien en slinken van gletsjers en de oogstdata van de wijnbouw.⁴ Sindsdien hebben veel historici reconstructies gemaakt, waarbij zij een breder spectrum aan bronnen kunnen toevoegen aan de data van natuurwetenschappers.⁵ Oorspronkelijk bleef de historische klimatologie beperkt tot het maken van dergelijke reconstructies, vanuit het idee dat de weersgesteldheid het verloop van de geschiedenis niet significant beïnvloed kon hebben. Zelfs volgens grondlegger Le Roy Ladurie zou een verandering van één graad Celsius geen relevant effect op de samenleving gehad hebben. Later gaf hij toe dat zijn uitspraak was ingegeven door de angst om als determinist afgeschreven te worden.⁶ Paleoklimatologische studies veronderstelden in het verleden juist vaak een sterk effect van de weersgesteldheid op historische samenlevingen op basis van ruwe correlaties en een gebrekkige historische

1 Gebaseerd op de master thesis getiteld *Den wijngaert soo bevrosen. De invloed van de kleine ijstijds op de Leuvense wijnbouw tussen 1400 en 1600* (KU Leuven 2019), waarmee de schrijfster in 2020 de scriptieprijs Brabantse geschiedenis van Erfgoed Brabant, de Historische Vereniging Brabant en het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* won.

2 Behringer, 'Climatic Change and Witch-Hunting'; Büntgen, en Di Cosmo, 'Climatic and environmental aspects of the Mongol withdrawal'.

3 Pfister, White en Mauelshagen, 'general introduction', 6.

4 Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil*.

5 Voor een overzicht van verschillende van deze reconstructies zie: White, Pfister en Mauelshagen red., *The Palgrave Handbook of Climate History*.

6 Pfister, White en Mauelshagen, 'General introduction', 6-7.

kritiek.⁷ Historici wezen deze resultaten stellig af en stonden aanvankelijk sceptisch ten opzichte van de invloed van klimaatsveranderingen op de samenleving.⁸

Pas vanaf de jaren tachtig groeide, onder druk van de steeds sneller opwarmende aarde, ook onder historici interesse voor de invloed van het klimaat. Onder anderen Tom Wigley en Jan de Vries gaven hiervoor het theoretisch kader aan.⁹ In eerste instantie bleven de studies beperkt tot de concrete, rechtstreekse invloed van het klimaat, bijvoorbeeld op de landbouw. Door de jaren heen kwamen steeds meer vormen van invloed aan het licht, van economische en demografische tendensen tot geweld en pandemieën.¹⁰ In de jaren negentig won ook onderzoek naar de gevolgen voor cultuur en mentaliteit aan belang, met als gevolg een vernieuwde aandacht voor de reactie van tijdgenoten en de strategieën die ze hanteerden om met klimaatsverandering om te gaan.¹¹ De impact van het klimaat is dus een veelzijdig fenomeen: het laat voortdurend zijn sporen na in samenspel met de samenleving.¹² Dergelijk onderzoek staat daarom bekend als *climate-society interaction* onderzoek. Krämer ontwikkelde een model waarin hij verschillende niveaus definieert waarop klimaat en samenleving interacteerden, geordend op de grootte van het verband en hoe rechtstreeks de invloed was.¹³ In een recent artikel stellen Ljungqvist e.a. een nieuwe versie van dit model voor om de interactie met de samenleving op elk niveau nog sterker te benadrukken.¹⁴ Recent opperden Degroot e.a. de term *history of climate and society* om het onderzoek naar het klimaat en zijn effecten op de samenleving te benoemen, met ruimte voor de verschillende disciplines die zich over dergelijke vragen buigen.¹⁵

Parallel ontwikkelde zich het veld van de *Disaster Studies*, dat focust op plotse en extreme fenomenen, vaak gekoppeld aan de weersomstandigheden.¹⁶ Het gaat daarbij bijvoorbeeld over extreme droogte, orkanen, of overstromingen, al dan niet gelinkt aan stormen of overvloedige regenval.¹⁷ Aan de hand van theorieën overgewaaid uit de sociale wetenschappen opperen historici die met de studie van (natuur)rampen bezig zijn interessante methodes en conclusies omtrent de interactie tussen weer en samenleving. Daarin benadrukken ze voornamelijk het belang van de context waarbinnen rampen plaatsvinden, afhankelijk van de maatschappij, de omgeving, instituties en sociale relaties.¹⁸ Niet klimatologische, maar maatschappelijke factoren bepalen of en wanneer extreem weer ook een ramp wordt. Deze tak speelt weliswaar geen grote rol in het debat omtrent de effecten van klimaatverandering op lange termijn.

Ons inzicht in de relatie tussen klimaat en samenleving groeit voortdurend door de vele studies op het kruispunt van verschillende disciplines. Toch spelen er in dit levendig onderzoeksveld problemen: de aandacht is ongelijk verdeeld tussen bepaalde onderwerpen en methoden. Studies die op een grote geografische en tijdschaal een eenduidig verband laten zien, krijgen meer aandacht dan kleinschalige en genuanceerde tegenhangers. Pakkende koppen als 'Klimaatverandering verandert mens in heethoofd: meer geweld door opwarmende aarde' wekken snel belangstelling.¹⁹ Toch zijn de achterliggende studies vaak niet gebaseerd op nauwkeurige en geschikte methoden om de zogenoemde *climate-society interaction* in het verleden te begrijpen. Een veelgebruikte methode om de invloed van het klimaat te achterhalen is het zoeken naar een statistisch verband tussen kwantitatieve historische datasets en temperatuurreconstructies over de lange termijn. Eerdere studies hebben al methodologische risico's blootgelegd in de methode die bestaat uit het correleren van klimaatreconstructies met gekwantificeerde historische datasets.²⁰ Wat zij echter niet benoemen, is dat zelfs indien het onderzoek volledig nauwkeurig gebeurt, de bronnen de kwantificatie van historische processen toestaan en de overeenstemming tussen de onder-

zochte klimaatfenomenen en historische processen klopt, deze methode alsnog slechts een beperkt en eenzijdig aspect van de invloed van klimaat op lange termijn kan blootleggen.

Van Bavel e.a. identificeren drie categorieën van problemen in studies die gebruik maken van lange historische datasets om de gevolgen van klimaatsverandering te identificeren. In eerste instantie zijn er problemen met de inhoud van deze datasets. De ruimtelijke en temporele spreiding van de gegevens wordt vaak meer bepaald door de aard van de historische bronnen dan dat ze een reflectie is van de werkelijke situatie. Hier houden veel studies echter geen rekening mee bij het gebruik van de gegevens. Daarnaast zijn de gekozen variabelen in de historische reeksen vaak niet voldoende representatief. Een tweede probleem betreft het gebruik van de reeksen. Historische gegevens worden uniform behandeld en ongewogen aan klimaatdata gekoppeld zonder rekening te houden met de ruimtelijke en temporele context. Dezelfde weertypes hebben niet overal dezelfde gevolgen en klimaatverandering op lange termijn kan niet zomaar plotse en korte gebeurtenissen in de geschiedenis verklaren. Tot slot brengt ook de interpretatie moeilijkheden met zich mee. Vaak wordt bij correlatie snel een oorzakelijk verband verondersteld, zonder de nodige onderbouwing. Bovendien ontbreekt kennis van de recente historiografie, met als gevolg dat alternatieve verklaringen voor de onderzochte fenomenen gebagatelliseerd worden ten gunste van klimatologische verklaringen. Ook het artikel van Hsiang, Burke en Miguel, waarop bovenstaande kop gebaseerd is, ontsnapte ondanks de publicatie in een belangrijk wetenschappelijk tijdschrift niet aan deze onnauwkeurigheden.²¹

Het risico op problemen met de inhoud, het gebruik en de interpretatie van historische datasets heeft tot gevolg dat in het verleden geregeld foutieve of ongefundeerde conclusies gepubliceerd zijn. De ongebalanceerde aandacht hiervoor is dus problematisch, maar de risico's op methodologische fouten zijn niet onoverkomelijk. Van Bavel e.a. geven drie oplossingen aan: een verbeterde multidisciplinaire dataverzameling en opbouw van reeksen; specifiek en transparant zijn over de onzekerheden van de datasets; en de oorzakelijke verbanden tussen klimaat en samenleving expliciteren.²² Onder deze voorwaarden kan het gebruik van correlaties en datasets over de lange termijn ons meer leren over de gevolgen van klimaatverandering. Toch is het niet voldoende om aan klimaatgeschiedenis te doen door klimaatreeksen aan historische datasets te correleren. Op basis van dergelijk onderzoek kan de interactie van het klimaat met de maatschappij in het verleden niet volledig doorgrond worden, zelfs niet indien nauwkeurig met de datareeksen wordt omgesprongen.

7 Enkele bekende voorbeelden: Huntington, *Civilization and Climate*; Chappell, 'Climatic Change Reconsidered', 347-373.

8 Wigley, Huckstep en Ogilvie, 'Historical Climate Impact Assessments', 558.

9 De Vries, 'Measuring the Impact of Climate on History', 599-630; De Vries, 'Analysis of Historical Climate-Society Interaction', 273-292; Wigley, Ingram en Farmer red., *Climate and history*.

10 Voor een gedetailleerd recent literatuuroverzicht, zie: Ljungqvist, Seim en Huhtamaa. 'Climate and Society in European History'.

11 Brazdil, 'Historical Climatology in Europe', 370.

12 Devroey, *La Nature et le roi*.

13 Pfister en Krämer, 'The relaunch of Historical Climate Impact Research'.

14 Ljungqvist, Seim en Huhtamaa. 'Climate and Society in European History'.

15 Degroot e.a., 'Towards a Rigorous Understanding of Societal Responses to Climate Change'.

16 Voor een recent overzicht, zie: Van Bavel e.a., *Disasters and History*.

17 Enkele voorbeelden: Hannaford, 'Long-Term Drivers of Vulnerability and Resilience to Drought in the Zambezi-Save Area of Southern Africa'; Soens, 'Resilient Societies, Vulnerable People'; Rohland, *Changes in the Air*.

18 Blaikie, e.a., *At Risk*; Van Bavel e.a., *Disasters and History*, 1-10.

19 Kraaijvanger, 'Klimaatverandering verandert mens in heethoofd'.

20 Van Bavel e.a., 'Climate and Society in Long-Term Perspective'; Selby, 'Positivist Climate Conflict Research: A Critique'; Contreras, 'Correlation is Not Enough'.

21 Van Bavel e.a. 'Climate and Society in Long-Term Perspective'; Hsiang, Burke en Miguel, 'Quantifying the Influence of Climate on Human Conflict'.

22 Van Bavel e.a., 'Climate and Society in Long-Term Perspective', 11-13.

De oplossingen die Van Bavel e.a. aanreiken kunnen niet verhinderen dat in het kwantificatieproces van historische evoluties veel informatie verloren gaat; ze benadrukken enkel het belang om hierover transparant te zijn. Onderbelicht blijven de sociaaleconomische, politieke en culturele context, en de alternatieve verklarende factoren van historische evoluties. Deze zijn per definitie zeer lokaal en niet eenvoudig te veralgemeniseren, zeker niet voor de lange periodes en grote gebieden waarover dergelijk kwantitatief onderzoek meestal handelt. Zelfs indien er uitstekende bronnen voorhanden zijn en het onderzoek nauwkeurig wordt uitgevoerd, kan de invloed van het klimaat op de samenleving niet worden losgekoppeld van de lokale omstandigheden.²³ Het veld van de *disaster studies* benadrukt al jaren dat weer- en natuurfenomenen enkel rampen worden afhankelijk van het vermogen of onvermogen van de samenleving om er mee om te gaan.²⁴ Hoewel dit voor het proces van klimaatverandering in het algemeen evenzeer het geval is, blijft onderzoek hiernaar op zoek gaan naar een veralgemeenbare invloed van het klimaat. De wisselwerking tussen klimaat en samenleving staat centraal in *climate-society interaction* onderzoek. Desondanks blijft de aanname dat het klimaat een eigenstandige factor is in het onderzoek hardnekkig. Dit heeft niet enkel gevolgen voor de kwaliteit van het onderzoek, maar ook voor de toepassing van de conclusies op de huidige klimaatsopwarming.

Naast het nuance- en contextverlies speelt een nog groter probleem: studies die gebruik maken van klimaatreconstructiereeksen om statistische vergelijkingen te maken met kwantitatieve historische data, focussen vaak niet op de verschijnselen van klimaatsverandering die het meeste effect hadden. De klimaatgeschiedenis richt zich te zeer op de voortdurende vernieuwingen van reconstructies van de veranderingen in gemiddelde zomertemperatuur. Deze evolutie in de zomertemperaturen wordt geregeld als enige of belangrijkste vorm van klimaatverandering behandeld, soms zelfs voor aspecten van de samenleving die er geen of nauwelijks invloed van ondervonden. Zelfs wanneer de zomertemperatuur van belang was, is de verschuiving in gemiddeldes niet doorslaggevend: verhoogde variabiliteit en een toename aan extremen zetten de samenleving veel meer onder druk. Hetzelfde geldt voor korte maar hevige weersfenomenen zoals stormen en hagelbuien.²⁵

Wanneer de methoden van grootschalig kwantitatief onderzoek worden toegepast op een kleinschalige gevalstudie, worden de beperkingen ervan duidelijk. In het onderzoek naar de neergang van de Leuvense wijnbouw in de late zestiende eeuw maakte ik gebruik van verschillende methodologieën, waaruit de noodzaak van een combinatie hiervan bleek. Enkel dan kunnen de vele aspecten van klimaateffecten en vooral de samenhang hiervan met de sociaaleconomische en culturele context doorgrond worden.²⁶ Dit artikel beperkt zich niet tot theoretische kritiek, maar illustreert de beperkingen van het eenzijdig gebruik van veralgemeniserend kwantitatief onderzoek concreet aan de hand van het voorbeeld van de neergang van de Leuvense wijnbouw in de late zestiende eeuw. Dit is een unieke gevalstudie, die de meerwaarde van alternatieve methoden blootlegt, met name door het gebruik van datasets enerzijds en de herwaardering van historische klimaatomschrijvingen anderzijds.

Wijnbouw in Leuven

Vandaag staat Leuven vooral als bierstad bekend en als zetel van de brouwerij van Stella Artois. In het verleden was dit anders. Het zuiden van het hertogdom Brabant was, hoewel vandaag vaak vergeten, tussen de twaalfde en zestiende eeuw een prominente wijnstreek.

In de late middeleeuwen kon Leuven gelden als het toonbeeld hiervan: wijngaarden bedekten de meeste heuvels in de stad en haar omgeving.²⁷ Het aantal en de omvang van de wijngaarden wijzen erop dat een aanzienlijk deel van de bevolking betrokken was bij de Leuvense wijnproductie. Het was dan ook een arbeidsintensieve teelt, zeker in een klimaat dat er niet ideaal voor was. De stokken hadden het hele jaar zorg nodig; ze moesten beschut en gesnoeid worden om de druivenoogst mogelijk te maken. De benodigde mest en het hout voor deze beschuttingsdruiven de productieprijs de hoogte in. Desondanks was de kwaliteit minder dan die van wijn uit klimatologisch gunstiger gebieden. De arbeids- en kapitaalintensiviteit van de Leuvense wijnbouw maakte dan ook dat de teelt sterk beïnvloed kon worden door externe factoren.²⁸

Wijngaardwerkers aan het werk. Bron: Walters Art Museum, Baltimore MD, inv.nr. W425, 3R.

23 Walschap, 'In Vino Veritas'.

24 Blaikie e.a., *At Risk*; Van Bavel e.a., *Disasters and History*, 1-10.

25 Pfister, 'Weeping in the snow', 31-86.

26 Walschap, 'In Vino Veritas'.

27 Van Werveke, 'Comment les établissements religieux belges', 643-644; Jaspers, *De Leuvense Wijnaccijns*, 21-22.

28 Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven*, 298-305.

Aan het einde van de zestiende eeuw verdwenen de meeste wijnranken van de Leuvense heuvels. Hoewel enkele wijngaarden bleven bestaan tot in de achttiende eeuw, vormde de druiventelst slechts een schim van wat deze geweest was. Onderzoekers hebben zowel het ongunstige klimaat ten tijde van de kleine ijstijd als de verslechterende sociaaleconomische omstandigheden als verklaring geopperd voor het verdwijnen van de wijnindustrie in verschillende regio's in Europa.²⁹ De realiteit bevindt zich ergens in het midden: beide verklaringsfactoren kunnen niet los van elkaar gezien worden. Het was juist de wederzijdse versterking die de wijnbouw ten onder deed gaan. Klimaatverandering maakte de teelt nooit onmogelijk, maar wel meer risicovol. Toen economische moeilijkheden aan het einde van de zestiende eeuw de kans op winst beperkten, waren tijdgenoten niet langer bereid deze risico's te nemen. De druk op de Leuvense wijnteelt ontstond dus door een samenloop van lage oogsten vanwege klimaatverandering en lage winsten vanwege de slechte economische omstandigheden.³⁰ Hieruit blijkt al dat de kunstmatige afzondering van klimaatfactoren, zoals dat gebeurt in veel onderzoek gebaseerd op langetermijnklimaatreconstructies, niet het hele antwoord kan geven.

De casus van de Leuvense wijnbouw met zijn relatief beperkte schaal en grote beschikbaarheid van gegevens leent zich uitstekend voor het blootleggen van de voor- en nadelen van verschillende benaderingen en methodes in de klimaatgeschiedenis. Hierna gaan we eerst nader in op de beperkingen van de toepassing van correlaties die temperatuurreconstructies over een lange periode verbinden met kwantitatieve historische datareeksen. De problematiek van het wegfilteren van de sociaaleconomische context om tot een kwantificering van historische fenomenen te komen, komt daarbij als eerste aan bod. Vervolgens wordt het gevaar van een eenzijdige blik op de gemiddelde zomertemperaturen als maatstaf voor klimaatverandering besproken. In het tweede deel stelt dit artikel verschillende alternatieve benaderingen voor die deze problemen kunnen verhelpen. Een creatief gebruik van de klimaatreeksen kan daar meerwaarde bieden. Nog belangrijker is de herwaardering van lokale kwalitatieve klimaatomschrijvingen, zowel algemene omschrijvingen als rechtstreekse meldingen hoe het weer en het klimaat impact hadden op tijdsgenoten.

Historische datareeksen en gemiddelde zomertemperaturen: valkuilen geïllustreerd aan de hand van de Leuvense wijnbouw

Het verband tussen wijnbouw en de zomertemperatuur werd al in het prille begin van de klimaatgeschiedenis opgemerkt: Le Roy Ladurie publiceerde in zijn *Histoire du climat depuis l'an mil* een reeks oogstdata van de wijnbouw in Bourgondië, zodat hiermee een reconstructie van het klimaat gemaakt zou kunnen worden.³¹ Wijn is sindsdien meermaals gebruikt als *proxy*, dat wil zeggen een indirecte variabele die gebruikt kan worden om niet direct meetbare verschijnselen uit het verleden te reconstrueren.³² Hoewel er soms kritiek volgde op het gebruik van wijngegevens om systematische reconstructies te maken, hadden veranderende temperaturen in ieder geval gevolgen voor de productie.³³ Ook Pfister en Landsteiner constateerden dit in hun onderzoek naar de invloed van het klimaat op de wijnopbrengst in verschillende regio's in Centraal-Europa.³⁴ De evolutie van de omvang van de wijnbouw lijkt op het eerste gezicht relatief eenvoudig te kwantificeren, bijvoorbeeld door te kijken naar de ontwikkeling van de jaarlijkse opbrengst. Het correleren van een dergelijke cijferreeks aan klimaatveranderingen lijkt dus een zinnige methode om het effect van klimaatverandering op de wijnbouw in de vijftiende en zestiende eeuw te tonen. Toch

zal uit het voorbeeld van de Leuvense wijnbouw blijken dat ze niet voldoende kan zijn om de werkelijke effecten van klimaatverandering te doorgronden.

Om een statistisch verband te onderzoeken tussen klimaat en samenleving zijn twee componenten nodig: enerzijds een kwantitatieve klimaatreconstructiereeks, anderzijds een historische datareeks. Voor deze eerste component werden voor Leuven in de vijftiende en zestiende eeuw twee temperatuurreeksen geselecteerd die op verschillende manieren opgesteld werden. Een dergelijke reconstructie kan het werkelijke klimaat nooit helemaal benaderen en elke methode heeft zijn voor- en nadelen. Het is dus noodzakelijk om de selectie van de reeksen hierop af te stemmen. Door een combinatie van verschillende reconstructiemethoden kan het werkelijke klimaat het dichtste benaderd worden.³⁵

Reconstructies kunnen gebaseerd zijn op informatie uit de natuur of uit historische bronnen. Daarnaast kunnen deze gegevens rechtstreeks of als *proxy* naar voren komen. Aspecten van het weer als temperatuur, neerslag en het aantal uren zon hebben een sterke invloed op de natuurlijke processen op aarde. Vaak kunnen uit de zichtbare aspecten van deze processen conclusies getrokken worden over het klimaat dat ze gevormd heeft. Deze gelden dan als *proxies*, die onrechtstreeks inzicht geven in de weersgesteldheid in het verleden.³⁶ De meest gebruikte *proxy* betreft groeiringen van bomen. Zowel de afstand tussen deze jaarringen als de dichtheid van het hout kan informatie geven over de temperatuur in het groeiseizoen.³⁷ De omzetting van deze natuurlijke *proxies* naar accurate temperatuurreconstructies spreekt niet vanzelf, omdat niet altijd eenduidig vastgesteld kan worden welke weertypes de resultaten in de *proxies* veroorzaakt hebben. Zo hebben bepaalde weertypes slechts met vertraging effect, is niet altijd duidelijk hoe bijvoorbeeld neerslag en temperatuur zich tot elkaar verhouden, en is het onderscheid tussen de seizoenen vaak moeilijk vast te stellen. Bovendien komen extremen vaak minder tot hun recht en komen deze uitschieters onderling vaak niet overeen.³⁸ Deze studie naar het verdwijnen van de Leuvense wijnbouw maakte gebruik van de reconstructie van Luterbacher e.a. Deze is gebaseerd op dendroklimatologie en reconstrueert voor ieder jaar tussen 138 voor Christus en 2003 de afwijking van de Europese zomertemperatuur (juni-augustus) ten opzichte van de referentieperiode 1951-2000.³⁹

Niet enkel uit de natuur kan informatie over het klimaat in het verleden afgeleid worden, ook historische documenten zijn daarvoor waardevol. Dit kan opnieuw onrechtstreeks, in de vorm van *proxies*, maar historische bronnen hebben het voordeel rechtstreekse informatie te geven over het weer in het verleden. Het kan daarbij gaan om zowel verhalende bronnen (zoals weerdagboeken, journalen, brieven, annalen en kronieken) als administratieve bronnen (zoals landbouwrekeningen of opbrengsten van riviertollen).⁴⁰ Op

29 Landsteiner, 'The crisis of wine production'; Pfister, 'Die Fluktuationen der Weinmosterträge'; Van Uytven, *Stadsfinanciën en stads-
*ökonomie te Leuven**, 298-305; Clauzel, 'Le vin et la bière à Lille', 149-167; Jaspers, *De Leuvense Wijncijns*, 95-105.

30 Walschap, 'In Vino Veritas'.

31 Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil*.

32 Zoals in Chuine e.a., 'Historical Phenology'.

33 García de Cortázar-Atauri e.a., 'Climate Reconstructions from Grape Harvest Dates', 599-608; Keenan, 'Grape Harvest Dates Are Poor Indicators of Summer Warmth', 255-256.

34 Pfister, 'Die Fluktuationen der Weinmosterträge'; Landsteiner, 'The crisis of wine production'.

35 Brönnimann, Pfister en White, 'Archives of Nature and Archives of Societies', 35.

36 Brönnimann, Pfister en White, 'Archives of Nature and Archives of Societies', 28-29.

37 Schneider e.a., 'Revising Midlatitude Summer Temperatures', 4556-4562; Ludescher e.a. 'Setting the Tree-Ring Record Straight', 3017-3024.

38 Pfister, C. e.a., 'Tree-Rings and People', 191-198.

39 Luterbacher e.a., 'European Summer Temperatures since Roman Times'.

40 Brazdil, 'Historical Climatology in Europe', 370-374.

basis van dergelijke bronnen wordt een indexering opgesteld om een systematische reeks te bekomen. De omschrijvingen voor ieder jaar worden daarbij in vaste categorieën ingedeeld. De reconstructie van Buisman, die als tweede reeks in de studie naar de Leuvense wijnbouw gebruikt werd, is gebaseerd op een uitgebreide collectie historische documenten, waaruit hij de klimaatgegevens per jaar samenbracht. Dit werk bevat een negenschalige indexering gebaseerd op het model van IJnsen.⁴¹ Een moeilijkheid bij de indexering van klimaatomschrijvingen is de paradox van de schaal: hoe meer categorieën het model bevat, hoe nauwkeuriger de reconstructie maar ook hoe groter het risico op een arbitraire indeling is.⁴² Waar reconstructies op basis van natuurlijke informatie uitblinken in hun systematische onderlinge meetbaarheid en hun continuïteit over langere tijd en verschillende plaatsen, zijn klimaatomschrijvingen op basis van historische documenten chronologisch en geografisch sterk versnipperd. Bovendien verschillen ze in stijl, genre en auteurs. In tegenstelling tot natuurlijke reconstructies zijn het vooral de meer extreme jaren die naar voren treden. Nauwkeurige historische kritiek en een accurate datering zijn dus uitermate belangrijk.⁴³ Buisman vergeleek daarom zijn indexreeksen met enkele oudere reeksen voor deze periodes om fouten te corrigeren. De initiële indeling werd ten slotte opnieuw verwerkt om overeen te komen met een normaalverdeling.⁴⁴

a. Kwantificatie en het verlies aan nuance

Gezien het grote aantal temperatuurreconstructies die voorhanden zijn, is de selectie ervan eenvoudig, mits met de nodige aandacht verricht. Moeilijker is de tweede component, de opbouw van een lange systematische reeks van historische data om de evolutie van de temperaturen mee te vergelijken. De wijninkomsten zoals die genoteerd staan in de rekeningen van de Tafel van de Grote Heilige Geest van de Sint-Pietersparochie in Leuven vormen een waardevolle *proxy* voor de omvang van de wijnproductie tussen 1400 en 1600. De Heilige-Geesttafel bezat verschillende wijngaarden verspreid over de stad, enerzijds voor de bedeling aan de armen op bepaalde feestdagen, anderzijds als bron van inkomen voor de werking van de instelling. Naast de bedeling voor armen bracht deze charitatieve instelling de wijn eveneens op de markt.⁴⁵ In de vroege vijftiende eeuw bedroeg de omvang van de wijngaarden naar schatting 32 are en 60 m²; tegen de eerste helft van de zestiende eeuw was dit areaal verdrievoudigd.⁴⁶ Een deel van deze wijngaarden werd rechtstreeks beheerd, een ander deel werd verpacht in ruil voor een overwegend vaste hoeveelheid wijn in natura. De wijngaarden lagen verspreid over verschillende heuvels in de stad, waardoor ze een interessante steekproef vormen van de totale wijnproductie. De heuvels bestonden steeds uit hetzelfde type ijzerzandsteen en er is geen aanwijzing voor variatie of verandering in de teeltprocessen, hoewel kleine afwijkingen niet uitgesloten kunnen worden. Ook het boekhoudkundig systeem van de rekeningen veranderde niet over de jaren. De reeks leent zich dus uitstekend om te komen tot kwantificering van de wijnproductie, na enkele bewerkingen om de dateringen en inhoudsmaten uniform te maken. De datering dient steeds overeen te komen met het jaar waarin de wijn geproduceerd was en niet met het rekenjaar waarin ze genoteerd was. Wanneer de oogst buiten het rekenjaar viel, diende de datering dus aangepast te worden. Daarnaast moest de veelheid aan inhoudsmaten omgerekend worden tot één eenheid.⁴⁷

De reeks voldoet aan alle voorwaarden voor kwantificering en geeft dus relevante informatie over het belang van de wijnbouw in Leuven tussen 1400 en 1600.⁴⁸ Om de productiviteit per oppervlakte weer te geven, die het sterkst beïnvloed werd door de temperatuur,

dient ze verder bewerkt te worden. In dit proces gaat echter andere informatie verloren die eveneens van belang is om de redenen voor het verdwijnen van de wijnproductie te begrijpen. Een vergelijking met de temperatuurreconstructies van zowel Luterbacher e.a. als Buisman kan dit nader illustreren.

	Totale inkomsten	Inkomsten per pachter	inkomsten zelf-beheerde gronden	Inkomsten zelf-beheerde gronden met éénzelfde oppervlakte
Zomertemperatuur Luterbacher	,052	,233**	,339*	,622*
Zomertemperatuur Buisman	,197*	,178*	,365**	,649**

* Correlatie is significant tot op 0.05. (95% kans dat deze correlatie door een werkelijke overeenkomst veroorzaakt wordt)

** Correlatie is significant tot op 0.01. (99% kans dat deze correlatie door een werkelijke overeenkomst veroorzaakt wordt)

Bron: Buisman, duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen; Luterbacher, 'European Summer Temperatures since Roman Times'; RAL, COO, inv. nr. 1254-1296.

Figuur 1. Spearman Correlatiecoëfficiënten temperatuur- en wijninkomstreeksen

De eerste reeks (figuur 2) geeft de totale wijninkomsten weer zoals ze in de bronnen vermeld staan. Deze reeks vertoont enkele periodes van stabiliteit, doordat de wijngaarden voor een vaste prijs in natura verpacht werden. Indien de Heilige-Geesttafel de wijngaarden rechtstreeks beheerde, verschilden de inkomsten jaarlijks sterker. Ze waren bovendien in verhouding hoger, aangezien de bruto-inkomst genoteerd werd. De correlatie met de zomertemperaturen volgens Buisman is significant, maar heeft slechts een beperkte correlatiecoëfficiënt.⁴⁹ Met de zomertemperaturen volgens Luterbacher is er geen significante correlatie. Dit is niet verwonderlijk, omdat de evolutie van deze reeks sterk beïnvloed wordt door factoren die weinig of niet rechtstreeks van de klimaatomstandigheden afhingen. Beslissingen in verband met het beheer van de wijngaarden zijn in deze reeks mee gekwantificeerd, maar zijn ook afhankelijk van de sociaaleconomische context. Zo is er de keuze om meer of minder wijngaarden te bezitten, meer of minder te verpachten of juist meer wijngaarden onder eigen beheer te brengen. In studies waarin deze context onvoldoende betrokken wordt, bijvoorbeeld vanwege de grote temporele schaal of onnauwkeurige bronnenkritiek, vindt geen verdere bewerking van de reeks plaats en geldt dit vertekende beeld als conclusie van het onderzoek.

41 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen I: tot 1300*, 142-177.

42 Brazdil e.a., 'Historical Climatology in Europe', 376.

43 Brazdil e.a., 'Historical Climatology in Europe', 373-375.

44 Een normaalverdeling is symmetrisch ten opzichte van het gemiddelde. Het gemiddelde, de mediaan en de modus van de verdeling zijn gelijk aan elkaar. De mediaan is het middelste getal in de waarnemingen als men de getallen op volgorde zet. De modus is de waarneming die het vaakst voorkomt. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen I: tot 1300*, 142-177.

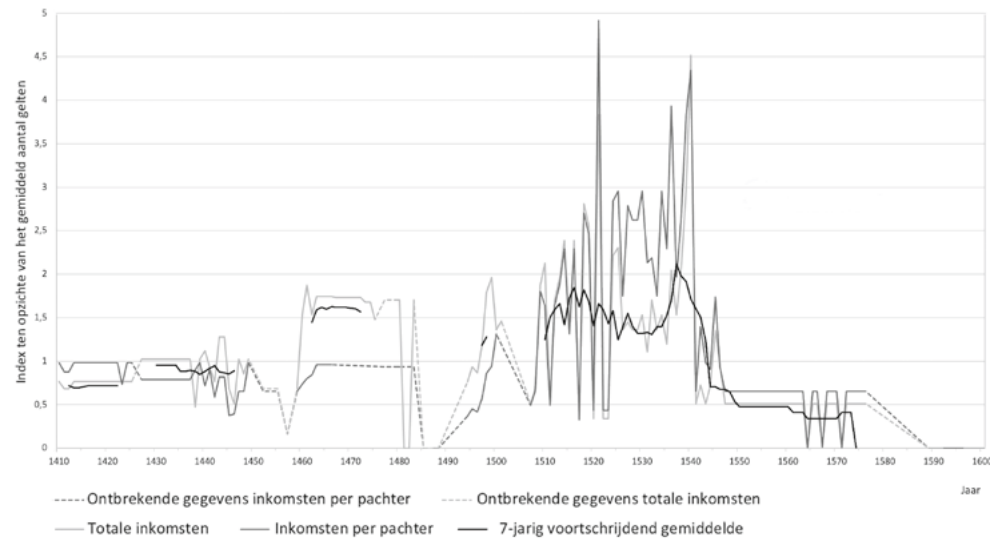
45 Voor meer informatie: Walschap, 'In Vino Veritas', 45-46; Blockmans en Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden', 524-532.

46 Een accurate hedendaagse omrekening van een vierdeel ontbreekt. De bovenstaande schatting is gebaseerd op de aanname dat het om een vierde bunder gaat, gelijk aan een dagmaal. Zie: Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie*, XVII.

47 Uit de rekeningen blijkt een omzetting van 1 ame = 4 vierdelen = 50 gelten = 100 potten. Dit is een verbetering van de omzettingen die Bourguignon en Van Uytven hanteerden. Zij baseerden zich op deze zelfde rekeningen, maar hun omzettingen kwamen onderling niet overeen en stroken beiden niet met de nieuwe bevindingen. Bourguignon, *Inventaire des archives de l'Assistance*, CXXXII-CXXXIII; Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie*, XVII.

48 De Kraker en Fernandes, 'Investigating the correlation', 296.

49 Significant tot op $p < 0,05$ niveau.

Figuur 2. Jaarlijkse totale inkomsten en inkomsten per pachter (Bron: RAL, COO, inv. nr. 1254-1296)

Correlaties met de temperatuurreksen bieden slechts relevante informatie indien de reeksen verder verfijnd worden. In eerste instantie kan dit door de reeks weer te geven als het gemiddelde inkomen dat ieder jaar per pachter geïnd werd. Een significante correlatie met een coëfficiënt van 0,178 voor Buisman en 0,233 voor Luterbacher maakt duidelijk dat de zomertemperaturen deze reeks meer rechtstreeks beïnvloedden.⁵⁰ De sterkte ervan is echter nog steeds beperkt.

Pachters betaalden meestal een vaste hoeveelheid wijn per jaar. Deze pachtsom in natura werd echter aangepast aan de omstandigheden en in jaren met een slechte oogst betaalden velen de som niet of niet volledig, omdat de wijngaard hiervoor niet voldoende had opgebracht.⁵¹ Hoewel ook de pachtsommen dus door de kwaliteit van de oogst en bijgevolg de weersomstandigheden beïnvloed werden, gebeurde dit niet rechtstreeks. Het is dus nodig een derde wijnreeks op te stellen, waarin enkel de inkomsten van de wijngaarden opgenomen zijn die de Heilige-Geesttafel rechtstreeks beheerde. Daarbij werden de jaren waarin de oppervlakte hiervan met zekerheid gelijk bleef, eveneens apart genomen. Pas hier komen sterkere correlaties naar voren, met een coëfficiënt van 0,339 voor Luterbacher en 0,365 voor Buisman.⁵² De reeks waarin de oppervlakte van de wijngaarden met zekerheid gelijk bleef, correleert nog sterker, met significante coëfficiënten van meer dan 0,6.⁵³ De variatie in de zomertemperatuur blijkt dus alsnog overeen te komen met die in de wijnopbrengst. De correlaties op zich drukken geen causaliteit uit, maar samen met ander bewijs kan hieruit de invloed van de temperatuur op de groei van de wijnranken afgeleid worden.

Hoewel de laatste reeks dus als enige nauwkeurig genoeg is om met de klimaatgegevens gecorreleerd te worden, is de aanvullende informatie gering. De meest geschikte reeks voor statistische methodes is zodoende niet de meest geschikte reeks om de gevolgen van klimaatverandering te begrijpen. In eerste instantie is het aantal datapunten waarvoor de historische bronnen voldoende zekerheid geven beperkt: de uiteindelijke reeks bestaat uit slechts zes datapunten. Hoewel de kans op een foutpositieve correlatie klein is, beperkt dit de nauwkeurigheid van statistische bewerkingen en berekeningen.⁵⁴ Zelfs in het geval

Figuur 3. Inkomsten van de zelf-beheerde gronden (Bron: RAL, COO, inv. nr. 1254-1296)

van een kritisch opgestelde dataset is verfijning van de reeks tot op dit punt van nauwkeurigheid niet bijzonder zinnig. Dat de temperatuur de opbrengst per oppervlakte van de wijngaarden kan beïnvloeden is weinig verrassend. Interessanter is de manier waarop en sterkte waarmee zich dit in de samenleving uitte. Dit is nu juist afhankelijk van die sociaal-economische omstandigheden en keuzes van tijdgenoten die tijdens de kwantificatie van de reeks uit de gegevens verwijderd zijn. Door het hoge niveau van abstractie, zeker indien de reeks voor een grote geografische of temporele schaal informatie moet verschaffen, gaan relevante inzichten in de reacties en aanpassingsstrategieën van tijdgenoten verloren. Om het werkelijke effect van veranderingen in de zomertemperaturen op de maatschappij in het verleden te begrijpen kunnen klimatologische en sociaaleconomische factoren dus niet van elkaar losgekoppeld worden.⁵⁵ Dit verlies aan informatie is een eerste reden waarom ook nauwkeurig uitgevoerde correlaties tussen klimaatreconstructies en historische datasets maar een klein deel van het effect van het klimaat aan het licht kunnen brengen. Het probleem ligt echter niet enkel bij het opstellen of gebruik van de historische dataset. Ook de selectie van klimaatreeksen is niet zo evident als hij op het eerste gezicht lijkt.

b. Niet enkel gemiddelde zomertemperaturen

De paleoklimatologie is een veld dat bijzonder snel evolueert. Alleen al in het laatste jaar zijn er tientallen studies gepubliceerd die de temperatuur in het verleden over een lange termijn trachten te reconstrueren of eerdere reconstructies samenbrengen of verbeteren.⁵⁶ Gemiddelde zomertemperaturen zijn voor paleoklimatologen eenvoudiger te reconstrueren dan die in andere seizoenen.⁵⁷ Hierdoor komen dergelijke reconstructies vaker voor

50 Significant tot op $p > 0,01$ niveau en $p < 0,05$ niveau respectievelijk.

51 RAL, COO, inv.nr. 1259, rekeningen 1460-1466.

52 Significant tot op $p < 0,05$ niveau en $p > 0,01$ niveau respectievelijk.

53 Significant tot op $p < 0,05$ niveau.

54 Forstmeier, Wagenmakers en Parker, 'Detecting and Avoiding Likely False-Positive Findings, 1941-1968'.

55 Walschap, 'In Vino Veritas', 64-66.

56 Bothe en Zorita, 'Proxy Surrogate Reconstructions', 341-369; Bowen e.a., 'Joint Inversion of Proxy System Models', 65-78; Kaufman e.a., 'A Global Database of Holocene Paleotemperature Records'; Klippel e.a., 'Differing Pre-Industrial Cooling Trends', 729-742; Ljungqvist e.a., 'Ranking of Tree-Ring Based Hydroclimate Reconstructions'; St. George en Esper, 'Concord and Discord', 278-281.

57 Matthews en Briffa, 'The "Little Ice Age"', 24; Pfister, Camenisch, en Dobrovolný, 'Analysis and Interpretation', 115.

en wordt veel aandacht besteed aan het continu verfijnen ervan. De veelvuldige nieuwe publicaties hebben een grote aantrekkingskracht op onderzoekers die geïnteresseerd zijn in de interactie tussen klimaat en samenleving. Daarom wordt de gemiddelde zomertemperatuur regelmatig als enige factor van klimaatverandering gebruikt, zelfs in studies waar dit weertype helemaal niet relevant voor was.

Dit gebruik van de zomertemperatuur als enige factor brengt twee problemen met zich mee. Ten eerste is het de vraag of een verandering in de zomertemperatuur wel een relevant effect had. Wijnranken zijn voor een goede en omvangrijke oogst voornamelijk afhankelijk van een voldoende warme en zonnige zomer.⁵⁸ Voldoende zonlicht en warmte in de laatste maanden voor de oogst zorgen bovendien voor druiven met een zoetere smaak, wat de kwaliteit van de wijn opdrijft. In de winter is de gemiddelde temperatuur minder van belang: de wijnranken zijn beter bestand tegen een lage temperatuur. Enkel als het kwik meerdere dagen onder -20° C zakt, kan dit schade aanrichten. Het kan verscheidene jaren duren voordat deze schade hersteld is.⁵⁹ Weliswaar is niet enkel het gewastype van belang, de geografische omstandigheden zijn dat eveneens. De gemiddelde zomertemperatuur beïnvloedde de wijnbouw, maar dit was niet in ieder gebied even doorslaggevend. Leuven bevond zich op een klimatologisch grensgebied, waar wijnbouw net mogelijk was indien het klimaat zich gunstig toonde. Net als vele andere gebieden in Europa, zoals Engeland, de Zuidelijke Nederlanden, Zuid-Duitsland, Hongarije, Zwitserland en Oostenrijk, waren de wijngaarden aangeplant tijdens het meer gunstige, warmere klimaat van de volle middeleeuwen.⁶⁰ In deze grensgebieden kon een klein verschil in temperatuur ertoe leiden dat de productiviteit van de wijnteelt onder de ondergrens zakte. Eerder onderzoek wees al op de afkoeling tijdens de kleine ijstijd als oorzaak van het verdwijnen van de teelt in deze gebieden.⁶¹ In zuidelijker gelegen gebieden had een even grote afkoeling niet dezelfde gevolgen. In Dijon bijvoorbeeld waren de oogsten tussen 1560 en 1609 gemiddeld genomen uitzonderlijk laat, maar bleef de sector overeind.⁶²

Ook in de gevallen waarop de zomertemperatuur geen bijzonder grote invloed had, wordt deze toch geregeld betrokken. Een voorbeeld zijn de vele studies naar de gevolgen van klimaatsverandering voor de productie van graan en, in verband hiermee, voor de graanprijzen en de algemene economie. Als onontbeerlijk gewas is graan een interessante keuze om de invloed van klimaatveranderingen nader te bestuderen. De omvang van de graanproductie, het moment van de oogst en de graanprijzen zijn bovendien op het eerste gezicht eenvoudig te kwantificeren parameters, die zich lenen voor een statistische benadering van de correlatie met klimaatreconstructies. Voor de graanproductie is de zomertemperatuur echter van ondergeschikt belang.⁶³ Voor graan is de temperatuur in de lente relevant maar vooral neerslag in de herfst en tijdens het oogstseizoen is doorslaggevend.⁶⁴ Toch baseren verschillende studies naar het effect van klimaatsverandering op de graanproductie en daarmee samenhangende processen zich deels of volledig op correlaties met de gemiddelde jaartemperaturen.⁶⁵ Welke de meest doorslaggevendste weertypes zijn wordt niet enkel door het type gewas bepaald, maar ook door de geografische locatie ervan. In Subsahara-Afrika bijvoorbeeld is neerslag voor de landbouw per definitie van groter belang dan temperatuur. Studies zoals die van Lee en Zhang uit 2015 houden hier echter geen rekening mee in hun onderzoek naar het verband tussen temperaturen en het voorkomen van gewelddadige conflicten.⁶⁶

Een tweede en belangrijker probleem is dat zelfs wanneer de zomertemperatuur van invloed was, dit zelden het meest invloedrijke aspect van klimaatverandering was. Dit is enerzijds omdat het om zomertemperaturen gaat, anderzijds omdat het om gemiddeldes

gaat. In de eerste plaats zijn andere weersfenomenen vaak meer doorslaggevend: afhankelijk van het onderzochte fenomeen en van de regio, waren de gevolgen van veranderingen in neerslagpatronen, wintertemperaturen of seizoenverschuivingen veel groter.⁶⁷ Ook de nadruk op gemiddeldes in dergelijke reconstructies heeft te maken met de context waarin ze gemaakt worden. Paleoklimatologen maken dergelijke reconstructies meestal niet voor hetzelfde doel als waarvoor klimaathistorici ze gebruiken. De eersten beogen de evolutie van het klimaat beter te begrijpen, niet om reeksen beschikbaar te stellen teneinde het effect op de samenleving in het verleden te kennen.⁶⁸ Voor het eerste doel is het nodig de langetermijnevolutie van gemiddeldes te kennen, maar het effect van die gemiddelde evolutie van de temperatuur is beperkt. Dit is een punt dat sceptici al jaren aanhalen om het belang van de algemene afkoeling tijdens de zogenoemde kleine ijstijd tussen 1300 en 1850 te minimaliseren.⁶⁹ De consensus onder klimatologen en historici is echter dat de kleine ijstijd zich wel degelijk liet voelen, maar dat het hierbij niet enkel om een lineaire afkoeling gaat: regionale verschillen, verhoogde variabiliteit en een toename aan klimaatextremen zijn allemaal kenmerkend voor deze periode van klimaatsverandering.⁷⁰ Dat gemiddelde veranderingen in de temperatuur weinig verschil zouden maken, wil dus niet zeggen dat klimaatverandering geen groot effect kon hebben. Hoewel de mythe dat de kleine ijstijd niets meer was dan een daling in temperaturen, al sinds lange tijd ontkracht is, krijgt het belang van deze andere aspecten te weinig aandacht.⁷¹

Ook voor de wijnbouw zijn andere klimaateffecten relevanter dan de zomertemperatuur alleen. Net als voor graan, is een droge zomer belangrijk voor een goede oogst. Overdadige neerslag is nefast, enerzijds omdat er dan minder zonneschijn is, en anderzijds omdat dit tot schimmelvorming en verrotting van de druiven kan leiden.⁷² Bovendien is er bij een neerslag van ongeveer 800 mm of meer per jaar een verhoogd gevaar voor ziektes. In de lente kunnen een plotse vorst of hagelbui de oogst vernietigen. Hoe later in het jaar, hoe groter de gevolgen zijn.⁷³ Denk bijvoorbeeld aan de catastrofale aprilse vorst, die onder andere de Franse wijnteelt ook anno 2021 sterk kon bedreigen. Zelfs in een periode die gemiddeld veel warmer is dan de zestiende eeuw, kan de onstabiele van klimaatsverandering dergelijke weerfenomenen veroorzaken.⁷⁴ Dergelijke weersverschijnselen behoren niet tot de algemene, gemiddelde veranderingen die de eerder besproken klimaatreconstructies blootleggen, maar waren voor de keuze om de Leuvense wijnbouw stop te zetten veel relevanter. De

58 Pfister, 'Weeping in the snow', 31-86.

59 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen I: tot 1300*, 31; Avermaete, *De wijnbouw in Oost-Brabant*, dl. 1, 28.

60 Fagan, *The Little Ice Age*; Pfister, 'Die Fluktuationen der Weinmosterträge'; Landsteiner, 'The crisis of wine production'. Voor Noordwest Europa spreekt men hier van de *Medieval Climate Anomaly*, een periode gekenmerkt door gemiddeld hogere temperaturen.

61 Blom, *De opstand van de natuur*; Fagan, *The Little Ice Age*.

62 Le Roy Ladurie, *Histoire humaine et comparée du climat*, 349-366.

63 Pfister en Brazdil, 'Social Vulnerability to Climate', 120-121.

64 Pfister, 'Weeping in the snow', 31-86.

65 Bijvoorbeeld: De Kraker en Fernandes, 'Investigating the correlation'; Zhang e.a., 'The causality analysis of climate change'. Pei e.a. betrekken wel neerslag maar schrijven de invloed daarvan af op basis van een insignificante regressieanalyse zonder rekening te houden met seizoenverschillen: Pei e.a., 'Short- and Long-term Impacts', 169-80.

66 Van Bavel e.a., 'Climate and Society in Long-Term Perspective', 9; Lee en Zhang, 'Quantitative Analysis of Climate Change'.

67 Pfister, 'Weeping in the snow', 31-86.

68 Bijvoorbeeld Kaufman e.a., 'A Global Database'. Het abstract van dit artikel omschrijft het doel van hun database als volgt: *This database can be used to reconstruct the spatiotemporal evolution of Holocene temperature at global to regional scales.*

69 Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil*.

70 Matthews en Briffa, 'The "Little Ice Age"', 24; Christian Pfister e.a., 'Early Modern History'.

71 Een uitzondering hier is het veld van de *disaster studies*, maar hierin wordt de link met klimaatveranderingen over langere termijn niet gemaakt.

72 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen I: tot 1300*, 31.

73 Avermaete, *De wijnbouw in Oost-Brabant*, dl. 1, 28.

74 Baert, 'Franse wijnboeren vechten tegen vorst maar vrozen grootste misoogst in decennia'.

verhoogde variabiliteit, met meer uitschieters of anomalieën in temperatuur of neerslag en toename van extreme weertypes als uitvloeisel van klimaatverandering, zette de samenleving onder druk.⁷⁵ Er zijn andere, meer kwalitatieve methoden nodig om het belang hiervan zichtbaar te maken, zoals we hierna laten zien.

Alternatieve reeksen en waardevolle omschrijvingen

De term 'kleine ijstijd' geeft een enigszins verwarrend beeld van lineaire afkoeling van het klimaat. Veelvuldig gebruikte voorstellingen zoals de schilderijen met winterlandschappen en de *frost fairs*, kermissen op de bevroren Theems in Londen, versterken dit idee. Dit eenzijdige beeld is echter niet correct, achter deze simpele term gaat een veel complexer klimaatbeeld schuil.⁷⁶ Verschillende studies tonen een grote geografische en temporele variëteit van de weerspatronen tijdens de kleine ijstijd, maar een rode draad is een toenemende hoeveelheid neerslag en een lagere wintertemperaturen tussen 1300 en 1850.⁷⁷ Belangrijk is ook de toename van extreem weer, in de vorm van anomalieën in de temperaturen en neerslaghoeveelheden, en van extreme weertypes zoals hagel, vorst of stormen.⁷⁸ Dit aspect van klimaatverandering krijgt voornamelijk aandacht binnen het veld van de *disaster studies*. Hoewel vaak tijdelijk van aard, konden deze klimaatontwikkelingen ook op lange termijn een grote impact hebben.

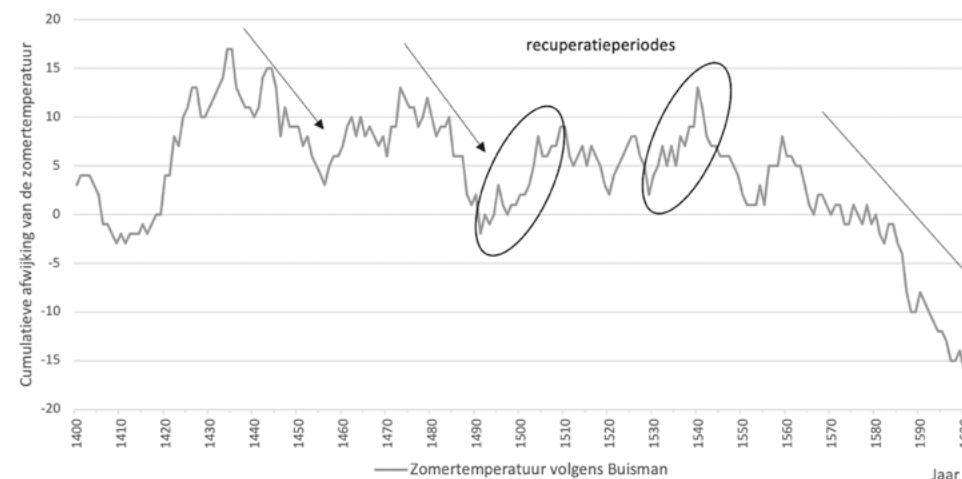

Activiteiten op het ijs: een typisch beeld van de kleine ijstijd. Avercamp, Hendrik, Winterlandschap met schaatsers, olieverf op doek, ca 1608, Rijksmuseum Amsterdam.

Er zijn twee manieren waarop deze aspecten van klimaatverandering nader onderzocht kunnen worden. In eerste instantie kunnen de vele langetermijnreconstructies die voorhanden zijn, op alternatieve en meer creatieve wijze gebruikt worden om andere informatie weer te geven dan enkel de gemiddelde evoluties. Ten tweede is de herwaardering van een ander type klimaatdata noodzakelijk, namelijk kwalitatieve weersomschrijvingen. Deze kunnen zowel extremen als anomalieën beter blootleggen. Bovendien staan ze toe de unieke impact op lokale schaal te begrijpen.

a. Het verborgen potentieel van langetermijnklimaatreconstructies

De beschikbare langetermijnklimaatreconstructies bieden een tot dusver grotendeels onontgonnen potentieel om periodes van klimaatextremen en anomalieën te kunnen blootleggen. Te korte herstelperiodes konden grote gevolgen hebben voor gewassen en voor de samenleving in het algemeen. Deze kunnen blootgelegd worden door de temperaturen cumulatief weer te geven. Dugmore, Keller en McGovern gebruiken deze methode in hun studie naar het effect van het klimaat op de kolonies van de Noormannen op Groenland en IJsland. Zij stellen vast dat periodes van langdurig slecht weer meer invloed hebben op de samenleving wanneer er geen afwisseling is met recuperatieperiodes.⁷⁹ De gevalstudie van de Leuvense wijnbouw illustreert eveneens de waarde van deze methode. Voldoende hersteltkans tussen periodes van ongunstig klimaat was belangrijk voor de wijnbouw. Indien de druivenstokken geen tijd kregen om zich te herstellen tussen koudere periodes, beïnvloedde dit de oogst sterker dan één extremer jaar.

Figuur 4. Cumulatieve zomertemperaturen volgens Buisman. Bron: Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, Buisman

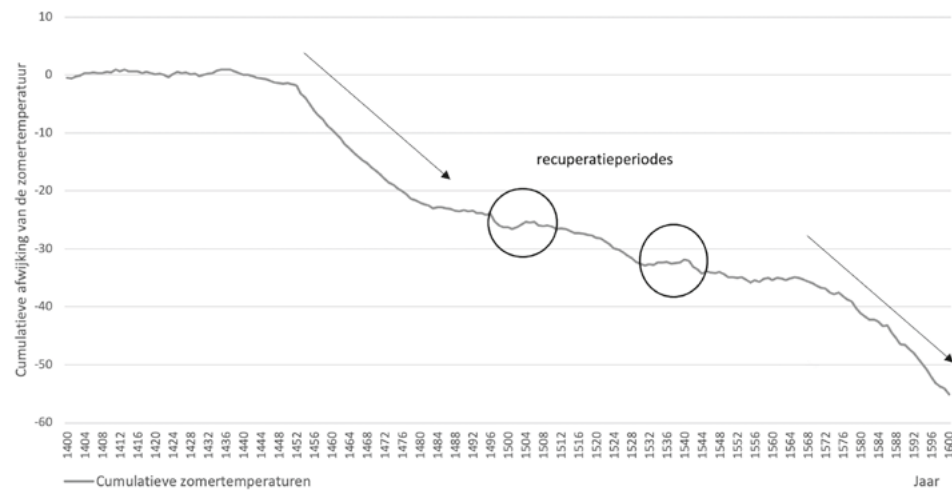
Om de temperatuur cumulatief weer te geven werden de waarden van zomers die kouder zijn dan gemiddeld afgetrokken van het totaal van de voorgaande jaren, en warmere zomers opgeteld. Figuur 4 en 5 geven dit weer. Een daling moet geïnterpreteerd worden als een opeenvolging van zomers die kouder zijn dan normaal, en andersom. De grafiek van Buisman brengt drie periodes van langdurig koude zomers aan het licht, met name van ongeveer 1430 tot 1460, van 1480 tot 1500 en van 1560 tot 1600. De laatste is duidelijk de langste en de koudste, en kende bovendien geen herstelperiodes. Deze periodes komen

75 Pfister, *Wetternachhersage*.

76 Matthews en Briffa, 'The "Little Ice Age"'.
77 Matthews en Briffa, 'The "Little Ice Age"', 24.

78 Brazdil e.a., 'Historical Climatology in Europe – the State of the Art', 396-402.
79 Dugmore, Keller en McGovern, 'Norse Greenland Settlement', 12-36.

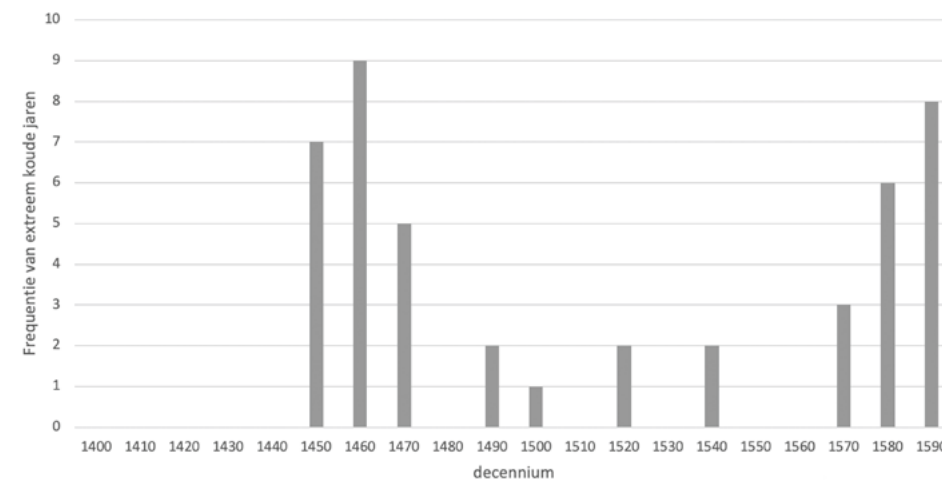
80 De Vries, 'Measuring the Impact of Climate on History', 604-605.

Figuur 5. Cumulatieve zomertemperaturen volgens Lutenbacher. Bron: European summer temperatures since Roman times, Lutenbacher

sterk overeen met de moeizame jaren voor de wijninkomsten van de Heilige-Geesttafel, voornamelijk de latere twee. De data van Lutenbacher, weergegeven in figuur 5, wijken volgens deze notatiemethode opvallend af van die van Buisman. De reden hiervoor is het verschil in wat beide auteurs als een 'normale' zomertemperatuur beschouwen. Lutenbacher neemt meer zomers als buitengewoon koel waar, vanwege het hedendaagse referentiepunt. Aangezien hij met kleinere intervallen werkt, geeft de grafiek ook minder heftige schommelingen weer. Door de verschillende reconstructiemethoden is het niet nuttig om beide reeksen rechtstreeks met elkaar te vergelijken, maar ze kunnen wel elk iets zeggen over het verloop van het klimaat en de relatie met de wijnbouw. Bij het interpreteren van de cumulatieve gegevens op basis van Lutenbacher moet vooral op de snelheid van de dalingen gelet worden om de koudste periodes te identificeren. Dan vallen twee fases van opeenvolgende koude zomers op, namelijk de tweede helft van de vijftiende eeuw en de laatste dertig jaar van de zestiende eeuw. De jaren tussen 1500 en 1570 laten een lichte daling zien, maar kenden, in tegenstelling tot de eerdergenoemde periodes van sterke daling, wel enkele recuperatieperiodes. Deze worden gekenmerkt door korte stijgingen in de grafiek. De Leuvense wijnbouw kende moeizame periodes aan het einde van de vijftiende en de zestiende eeuw, hoewel ze daartussen een belangrijke groeiperiode doormaakte. Opnieuw komt dit dus overeen met de evolutie van de zomertemperaturen en de recuperatieperiodes.

De toename aan anomalieën zoals extreem koude jaren kan eveneens visueel weergegeven worden. Inzicht in de decennia waarin deze uitzonderlijk vaak voorkwamen, maakt het mogelijk om dit aspect van klimaatverandering te onderzoeken in zijn effect op de samenleving. In navolging van de methode van De Vries wordt uitgegaan van een extreem jaar als de temperatuur meer dan de standaardafwijking verschilt van het gemiddelde.⁸⁰ Figuur 6 geeft de frequentie van extreem koude zomers weer op basis van de gegevens van Lutenbacher. Er zijn duidelijk twee periodes met een toename van extreem koude zomers zichtbaar, namelijk de periode tussen 1450 en 1479, en de laatste drie decennia van de zestiende eeuw. Hoewel de laatste periode overeenkomt met die van beperkte of onbestaande inkomsten van de Heilige-Geesttafel, is dit voor de vijftiende eeuw niet het geval.

Figuur 6. Extreme zomers Lutenbacher. Bron: European summer temperatures since Roman times, Lutenbacher

De frequentie van uitzonderlijk koude zomers kan dus niet zonder meer in verband worden gebracht met de evolutie van de wijnbouw. Eerder dan klimaat-anomalieën was het dus de toename aan extreme weertypes, zoals hagelbuien, stormen en noodweer, die de wijnbouw onder druk zette.

b. Klimaatomschrijvingen en kwalitatieve methoden.

Om de toename in frequentie van dergelijke extreme weertypes als hagelbuien, stormen en noodweer eveneens in onderzoek te kunnen betrekken, zijn andere bronnen en bijgevolg een andere methode noodzakelijk. Zoals eerder omschreven kunnen klimaatgegevens uit natuurlijke bronnen gehaald worden, maar ook uit historische archieven. Hoewel indexeringen uit historische bronnen steeds gebaseerd zijn op omschrijvingen van het klimaat door tijdsgenoten, worden ze voornamelijk in hun indexvorm gebruikt. Toch bevatten de omschrijvingen zelf een schat aan concrete, specifieke klimaatinformatie en de manier waarop klimaatgevolgen zichtbaar werden. Extreme weertypes zoals hagelbuien, stormen en noodweer komen in historische bronnen veelvuldig aan bod, terwijl deze bijzonder moeilijk te reconstrueren zijn op basis van natuurlijke *proxies*. Een nadeel is weliswaar dat deze omschrijvingen minder systematisch zijn, want niet elk lokaal weertype werd gerapporteerd en de vermeldingen zijn niet allemaal bewaard. Het precieze voorkomen kan dus niet op basis van historische bronnen gereconstrueerd worden maar ze geven wel een indicatie van de frequentie.⁸¹ Vanwege de verschillende geografische schaal kunnen deze frequentiereeksen niet rechtstreeks met wijndata vergeleken worden. Hier is dus een andere methode nodig: de kwalitatieve studie van de omschrijvingen van het klimaat uit het verleden.

Het gebruik van historische omschrijvingen om het klimaat in het verleden te doorgronden brengt risico's met zich mee, waardoor met name de exacte wetenschappen deze methode te snel afschrijven. Doordat extreme weerevenementen voor tijdsgenoten meer

81 Brazdil e.a., 'Historical Climatology in Europe', 370-375.

82 Brazdil e.a., 'Historical Climatology in Europe', 376.

memorabel waren dan periodes met een gemiddeld klimaat, zal hierover meer geschreven en dus overgeleverd zijn. Bovendien overdreven de auteurs vaak in hun rapportages van deze weertypes.⁸² Hoewel dit een accurate indexering bemoeilijkt, ligt hierin de sleutel waarom deze bronnen zo relevant zijn om het belang van de toenemende klimaatextremen te begrijpen. In plaats van op zoek te gaan naar systematiek over een langere periode, kan er gefocust worden op concrete weersinformatie op kleine schaal en het rechtstreekse effect op de maatschappij. Dit effect wordt in de omschrijvingen vermeld, wat twijfel over causaliteit die bij correlaties heerst, grotendeels kan wegnemen.

Ook in de kritiek dat historische omschrijvingen enkel het weer op een bepaald moment kunnen illustreren en niet de evolutie van het klimaat, ligt een verborgen kracht. De manier waarop het klimaat zich uitte in verschillende weertypes, was namelijk de enige manier waarop het rechtstreeks van belang was voor tijdsgenoten. Pas vanaf de late zeventiende eeuw kreeg het begrip 'klimaat' een gelijkaardige invulling als vandaag; daarvoor werd over klimaatsverandering als verschuiving van trends over een langere periode niet nagedacht.⁸³ Verschillende studies hebben het voorkomen van verhoogde variabiliteit, klimaatanomalieën en extreem weer tijdens de kleine ijstijd aangetoond.⁸⁴ Samen met deze bevindingen kunnen historische omschrijvingen van weersfenomenen ons leren hoe tijdsgenoten de gevolgen van klimaatverandering beleefden.

Een sneeuwballengevecht in Vlaanderen c. 1510. Bron: Walters Art Museum, Baltimore MD, inv.nr. W425, 12R

Het is dus uitermate interessant om deze omschrijvingen rechtstreeks in klimaathistorisch onderzoek te gebruiken. Een goede historische kritiek is belangrijk om de grote variëteit aan brontypes, auteurs en dateringssystemen te kunnen stroomlijnen en de informatie klaar te maken voor verder onderzoek. Hoewel deze stap steeds aan de indexering van een historische klimaatreconstructie voorafgaat, wordt deze niet altijd geëxpliciteerd. Camenisch geeft tal van omschrijvingen uit historische bronnen weer in haar werk *Endlöse Kalte*. Deze ordent ze echter niet chronologisch, maar met het oog op de indexering die zij hierop baseert. Daardoor zijn de omschrijvingen niet eenvoudig toe te passen in verder onderzoek.⁸⁵ Buisman bundelde de historische weersomschrijvingen wel per jaar. Hier was het bijeenbrengen van verschillende omschrijvingen voor de Lage Landen het hoofddoel; pas in tweede instantie werden deze geïndexeerd. Hoewel de omschrijvingen zelf al bijzonder waardevol zijn voor verder onderzoek, kreeg de indexering tot nog toe het meeste aandacht van andere onderzoekers.⁸⁶

Het voorbeeld van de Leuvense wijnbouw kan de waarde van kwalitatief onderzoek aan de hand van historische weersomschrijvingen illustreren. Er bestaat een opvallende overeenkomst tussen de weersomschrijvingen die Buisman compileerde en de opbrengst van de wijnteelt van de Heilige-Geesttafel in Leuven. In 1439 bijvoorbeeld was de wijnopbrengst per pachter het hoogst van de hele eerste helft van de vijftiende eeuw. De winter was dat jaar voor het eerst na enkele koude jaren op rij zeer zacht. Maart en april waren droog en deze droogte liep door in de zomer. Dat betekent dat de vele uren zonneshijn tijdens de zomer de wijnbouw bevorderden. Er waren echter ook enkele natte periodes, die in onder andere Vlaanderen en Haspengouw tot schade leidden.⁸⁷ Voor de wijnbouw zijn dergelijke korte maar hevige regenbuien minder problematisch, aangezien wijn meestal op heuvels verbouwd wordt en dus minder last heeft van overstromingen. Het is vooral langdurige regenval waar de wijnteelt onder te lijden heeft, maar die bleef die zomer uit. De weersomschrijvingen kunnen de wijnopbrengst van dit jaar dus verklaren: in dit geval zorgde in het bijzonder de overwegend droge en zonnige zomer voor een goede oogst.

In 1517 daarentegen bedroegen de inkomsten van de Tafel slechts 50 gelten en de gronden die rechtstreeks onder eigen beheer vielen, leverden zelfs helemaal niets op.⁸⁸ De winter was lang en er was gedurende zeven weken vorst. Toch stonden veel wijngaarden, zoals die in Metz en Westfalen, er in het begin van de lente goed bij, wat erop wijst dat de temperaturen ondanks de lange winter nooit extreem diep gezakt waren. Een plotse koude die eind april optrad, leidde echter tot vorst en sneeuwval die veel bloesems beschadigde. Tot slot was ook augustus zeer nat, waardoor de druiven moeilijk konden rijpen, de oogst laat plaatsvond en beperkt was in omvang.⁸⁹ De winter van 1521 kende dan weer nauwelijks vorst en in maart werd het alweer warm. De lente was zacht en werd gevolgd door een droge zomer, wat met veel zonne-uren gepaard gaat. In sommige gebieden teisterde een lokale storm of stortvloed de landbouw, maar de oogst van de Heilige-Geesttafel was opvallend goed in verhouding tot de moeizame jaren voor- en nadien.⁹⁰

83 Mauelshagen, 'Climate as a Scientific Paradigm', 573-580.

84 Matthews en Briffa, 'The "Little Ice Age"', 24.

85 Camenisch, *Endlose Kälte*.

86 De indexering werd, afzonderlijk van de omschrijvingen, ook in het Engels gepubliceerd: Van Engelen, Buisman en IJnsen, 'A Millennium of Weather'.

87 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen II: 1300-1450*, 552-557.

88 RAL, *COO*, inv.nr. 1266, Rekening 1517-1518.

89 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen III: 1450-1575*, 331-343.

90 RAL, *COO*, inv.nr. 1267, rekening 1520-21; Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen III: 1450-1575*, 353-362.

91 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen III: 1450-1575*, 53-58.

Een probleem is dat lokale weersfenomenen in de bronnen niet altijd beschreven worden. In 1457 bijvoorbeeld lijkt het weer gunstig te zijn geweest voor de wijnbouw: na een winter met enkele korte periodes van vorst volgde een natte lente. De zomer was echter droog en warm, waardoor de druiven goed konden rijpen. In Dijon en Bourgondië vond de wijnoogst vroeger plaats dan in jaren.⁹¹ Toch waren de inkomsten van de Heilige-Geesttafel dat jaar laag en konden twee van de drie pachters hun pacht som niet betalen. De totale inkomsten bedroegen hierdoor slechts 50 gelten.⁹² Een aannemelijke verklaring hiervoor is dat een lokale storm of hagelbui de wijnoogst in Leuven vernietigd had, hoewel andere verklaringen niet uitgesloten kunnen worden. Voor dat jaar in het bijzonder zijn er weinig bronnen over de lente en zomer voorhanden.⁹³ Voor zekerheid over dergelijke lokale fenomenen schieten de bronnen dus soms tekort.

Een alternatieve manier om dergelijke kwalitatieve klimaatgegevens te bekomen kan een oplossing bieden. De bronnen waarop historische datareeksen gebaseerd zijn, bieden vaak rechtstreeks informatie over het klimaat: indien tijdgenoten merkbare gevolgen van het weer ondervonden, zal dit ook rechtstreeks uit de bronnen naar voren komen. Ze bieden dus informatie over de meest lokale en relevante weertypes en bovendien wordt de impact ervan rechtstreeks duidelijk. Zo vermelden de rekeningen van de Heilige-Geesttafel die de cijfers voor de omvang van de Leuvense wijnbouw leverden, geregeld hoe zware winters en hagelstormen de oogst belemmerden. In 1564 noteerde de ontvanger: ... *Want den wyngaert overmids den grooten vorst in den wyntertyt deser rekeningen also vervrosen is geweest in vuegen men dien ter eerden heeft moeten afsnyden ende men also daeraff egheenen wyn en heeft gehadt...*⁹⁴ Ook in 1572 kon de wijn van eigen wijngaarden niet verkocht worden, *want inden voirleden winter den wijngaert te gronde afgesneden was, doer dijen des selven bevrosen was alsoo inden wijntijd 72 mijdt niet alles geproffiteert...*⁹⁵

Dergelijke vermeldingen gaan in veel onderzoek in het kwantificatieproces verloren. Zelfs indien er bij het opstellen van de datasets melding van wordt gemaakt, lezen of benutten latere gebruikers van de dataset deze niet.⁹⁶ Deze vermeldingen zijn echter essentieel voor het begrip van de klimaatinvloed op de onderzochte factor. Bovendien bieden ze inzicht in het weer en de klimaatsverandering in ruimer onderzoek, mits ze met de nodige historische kritiek worden samengebracht in algemene collecties. Weersomschrijvingen uit historische bronnen en het bijhorend kwalitatief onderzoek worden vaak ten onrechte afgeschreven, maar hierin ligt nu net de sleutel voor nieuwe en concrete resultaten om *climate-society interaction* beter te begrijpen. Bundelingen van lokale bronnen in een overzicht zoals dat van Buisman zijn buitengewoon waardevol om klimaatonderzoek te doen. Er dienen dus meer van dit soort klimaatreconstructies verzameld te worden. Een openbare database waarin een ruim publiek suggesties kan doen voor interessante bronnen met klimaatomschrijvingen kan daarin een sleutelrol spelen. Hoewel er al enkele van dergelijke studies van goede kwaliteit gepubliceerd zijn, is het nodig de collectie verder uit te breiden.

Conclusie

Onderzoek dat op kwantitatieve wijze klimaatreconstructies aan historische datareeksen verbindt, brengt de nodige valkuilen met zich mee en kan zelfs in het beste geval slechts een beperkt aspect van de impact van het klimaat blootleggen. Dit heeft om te beginnen te maken met de onmogelijkheid om de eigenheid en nuance van het lokaal niveau te kwantificeren. Zelfs indien uitstekende bronnen voorhanden zijn, wordt deze bijkomende informatie uit de datareeks verwijderd voordat er correlaties op toegepast kunnen worden. Bovendien gaat dergelijk onderzoek niet in op de aspecten van klimaatverandering die het meeste invloed hadden. Reconstructies van gemiddelde zomertemperaturen zijn populair, maar de zomertemperatuur had niet altijd een grote invloed. Het hangt af van de geografische en temporele context van het onderzochte fenomeen, en of het fenomeen werkelijk verband houdt met de zomertemperatuur. Zelfs indien de zomertemperatuur van belang is, is de invloed van de gemiddelde evolutie ervan beperkt. Belangrijker zijn een toenemende variabiliteit, klimaatanomalieën en extreme weertypes. Hoewel klimatologen en historici er al lang consensus over hebben bereikt dat deze tijdens de kleine ijstijd vaker voorkwamen, komt dit aspect van klimaatverandering niet voldoende aan bod in studies naar de impact ervan. Ook voor de toekomst mag de rol van extreem weer en verhoogde variabiliteit niet onderschat worden.⁹⁷ Zoals Oreskes, Stainforth en Smith stellen: *While climate models consistently suggest that the mean global temperature of the planet will rise, mean global temperature is not what any one person, state, or nation will be adapting to. Human beings will be adapting to changes in the weather at the places where they live and a host of concomitant local effects of climate change that ensue from such changes.*⁹⁸ Er is dus dringend behoefte aan meer onderzoek over de manier waarop deze veranderingen zich in het verleden voltrokken hebben.

Paleoklimatologische reconstructies kunnen ook informatie blootleggen over herstelperiodes en het belang van klimaatanomalieën indien ze op een meer creatieve manier gebruikt worden. Het is dus nodig om het onderste uit de kan te halen bij de analyse ervan. Een andere aanpak is echter nog belangrijker: er is een onderwaardering van historische weersomschrijvingen als bron om *climate-society interaction* te achterhalen. Tot nog toe worden deze voornamelijk gezien als een tussenstap in de ontwikkeling van klimaatindexen, maar de omschrijvingen zelf bieden veel meer informatie. Ze tonen rechtstreeks hoe het weer dat met klimaatverandering gepaard ging, voor tijdgenoten van belang was. Bronnen over het fenomeen waarop de invloed van het klimaat onderzocht wordt, bieden bovendien een uniek inzicht in de lokale nuances. Uitgegeven historische weersomschrijvingen zijn zeldzaam. Er is dus behoefte aan meer van dergelijke reconstructies. Gezien informatie in verband met het klimaat verspreid is over een breed scala aan bronnen, kunnen goed beheerde databases, die historici aanvullen met informatie die ze tijdens hun onderzoek tegenkomen, soelaas bieden. Ook vrijwilligersprojecten of *citizen science* kunnen klimaatinformatie verspreid over een enorme variëteit aan bronnen helpen samenbrengen. Natuurlijk is een nauwkeurige historische kritiek noodzakelijk om de verschillende vermeldingen te kunnen interpreteren en met elkaar vergelijken. Enkel na deze kritiek is de informatie bruikbaar voor verder onderzoek.

92 RAL, *COO*, inv.nr. 1259, Rekening 1457-1458.

93 Camenisch, *Endlose Kälte*, 244.

94 RAL, *COO*, inv.nr. 1277, Rekening 1564-1565.

95 RAL, *COO*, inv.nr. 1284, Rekening 1571-1572.

96 Van Bavel e.a. 'Climate and Society in Long-Term Perspective', 8.

97 Schiermeier, 'Droughts, Heatwaves and Floods'.

98 Oreskes, Stainforth en Smith, 'Adaptation to Global Warming', 1013.

99 De Vries, 'Analysis of Historical Climate-Society Interaction', 625.

Meer dan theoretische speculatie kan een concreet voorbeeld de noodzaak van een verschuiving in de methodologie van *climate-society interaction* onderzoek illustreren. De methode die bestaat uit het correleren van zomertemperatuurreeksen aan historische datareeksen toepassen op een lokale gevalstudie, maakt de beperkingen ervan duidelijk. Wanneer de reeks van wijninkomsten van de Heilige-Geesttafel zo bewerkt wordt dat ze de opbrengst per oppervlakte zo precies mogelijk weergeeft, is ze het meest bruikbaar voor dergelijke correlaties. In dit proces gaat echter essentiële contextinformatie verloren, zoals het beheer van de wijngaarden. De nuances van de lokale gevalstudie gaan zodoende verloren. De invloed van het klimaat op keuzes ten aanzien van beheer zijn echter interessanter om de *climate-society interaction* te begrijpen dan de rechtstreekse invloed ervan op het gewas in kwestie. Dit haalde Jan de Vries al aan in zijn eerste verkenning van de methodes voor onderzoek naar de impact van het klimaat.⁹⁹ Keuzes in verband met het beheer en andere adaptatiestrategieën zijn nooit enkel van het klimaat afhankelijk, maar worden altijd bepaald door de sociaaleconomische en culturele context. Ze kunnen dus niet in een simpele correlatie vervat worden.

Het voorbeeld van de Leuvense wijnbouw maakt duidelijk hoe beperkend het is om enkel de invloed van de gemiddelde zomertemperatuur te bestuderen. Veel belangrijker was bijvoorbeeld het gebrek aan recuperatieperiodes tussen slechte jaren. Bovendien is de meerwaarde van kwalitatieve methoden aan de hand van historische weersomschrijvingen duidelijk. Enkel deze bieden informatie over weersverschijnselen op de kortere termijn. De gevolgen van een late vorst, storm of hagelbui waren voor de omvang van de wijnbouw veel desastreuzer dan de gemiddelde evolutie van de temperaturen.

Het beste resultaat kan alleen maar verkregen worden door verschillende methodes te hanteren, om concrete en vergelijkbare verbanden te onderzoeken, de causaliteit te bepalen en een uitgebreide selectie aan weertypes te betrekken. Het gebruik van meer kwalitatieve methoden is daarom essentieel. Bovendien bestaat er geen afzonderlijke invloed van het klimaat. Geen enkele studie ontkent dat de sociaaleconomische context van belang was, maar te vaak wordt alsnog een poging ondernomen om de klimaatgevolgen daaruit uit te zuiveren. Zonder aandacht voor alternatieve verklaringenmodellen, per definitie specifiek voor elke locatie, kan de interactie tussen klimaat en samenleving niet doorgrond worden. Ook de Leuvense wijnbouw verdween uiteindelijk door het samenkomen van onlosmakelijke aspecten van klimaat en samenleving. Het ongunstige klimaat van de kleine ijstijd leidde tot slechte oogsten en een verlaagde kwaliteit van de wijn, die in samenloop met de economische achteruitgang in de late zestiende eeuw op hun beurt leidden tot verminderde winsten, een afnemende vraag en een verminderde bereidheid om in de teelt te investeren. Zonder het gecombineerd gebruik van verschillende methoden en een grote nadruk op de lokale context was dit niet aan het licht gekomen.

Lijst van afkortingen

RAL = Rijksarchief Leuven.

Lijst van archivalia

Leuven, Rijksarchief,

Commissie Openbare Onderstand, inv.nr. 1254-1296: Jaarrekeningen van de inkomsten en de uitgaven van de Grote Heilige-Geesttafel, voorgelegd aan de vier momboors of provisoren door de ontvangers. 1372-1601.

Baltimore (USA), Walters Art Museum,

Ex Libris inv.nr. W425, Prayer Book, circa 1520-1530.

Literatuur

- Avermaete, T. *De wijnbouw in Oost-Brabant (13-16^e eeuw) met bijzondere aandacht voor de regio Leuven* (Master-scriptie Katholieke Universiteit Leuven 1996).
- Baert, D., 'Franse wijnboeren vechten tegen vorst maar vrezten grootste misoogst in decennia', *Vrt nws* (10 april 2021), geraadpleegd via www.vrt.be/vrtnews/nl/2021/04/10/frankrijk-misoogst-wijn-vorst/ op 31 mei 2021.
- Bavel, B.J.P. van, e.a., 'Climate and Society in Long-Term Perspective: Opportunities and Pitfalls in the Use of Historical Datasets', *WIREs Climate Change* 10 nr. 6 (2019).
- Bavel, B.J.P. van, e.a., *Disasters and History: The Vulnerability and Resilience of Past Societies* (Cambridge 2020).
- Behringer, W., 'Climatic Change and Witch-Hunting: The Impact of the Little Ice Age on Mentalities', *Climatic Change* 43 nr. 1 (1999) 335-351.
- Blaikie, P., e.a., *At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters* (Londen en New York 1994).
- Blockmans, P., en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw. Bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 524-532.
- Blom, P., *De opstand van de natuur: een geschiedenis van de Kleine IJstijd (1570-1700) en het ontstaan van het moderne Europa* (Amsterdam en Antwerpen 2017).
- Bothe, O. en E. Zorita, 'Proxy Surrogate Reconstructions for Europe and the Estimation of Their Uncertainties', *Climate of the Past* 16 nr. 1 (2020) 341-369.
- Bourguignon, M., *Inventaire des archives de l'Assistance publique de la ville de Louvain, Travaux du cours pratique d'archivéconomie donné pendant l'année 1927 II* (Tongerren 1933).
- Bowen, G.J. e.a., 'Joint Inversion of Proxy System Models to Reconstruct Paleoenvironmental Time Series from Heterogeneous Data', *Climate of the Past* 16 nr. 1 (9 januari 2020) 65-78.
- Brazdil, R. e.a., 'Historical Climatology in Europe – the State of the Art', *Climatic Change* 70 nr. 3 (2005) 363-430.
- Brönnimann, S., C. Pfister en S. White, 'Archives of Nature and Archives of Societies' in: S. White, C. Pfister, en F. Mauelshagen, red., *The Palgrave Handbook of Climate History* (London 2018) 27-36.
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, (6 dln.; Franeker 1995-2015).
- Büntgen, U. e.a., 'Prominent Role of Volcanism in Common Era Climate Variability and Human History', *Dendrochronologia* 64 (2020).
- Büntgen, U. en N. Di Cosmo, 'Climatic and environmental aspects of the Mongol withdrawal from Hungary in 1242 CE', *Scientific Reports* 6 nr. 25606 (2016).
- Camenisch, C., *Endlose Kälte: Witterungsverlauf und Getreidepreise in den Burgundischen Niederlanden im 15. Jahrhundert* (Basel 2015).
- Chappell, J.E., 'Climatic Change Reconsidered: Another Look at "The Pulse of Asia"', *Geographical Review* 60 nr. 3 (1970) 347-373.
- Pfister C. e.a., 'Early Modern History' in: S. White, C. Pfister en F. Mauelshagen, red., *The Palgrave Handbook of Climate History* (London 2018) 265-295.
- Chuine, I. e.a., 'Historical Phenology: Grape Ripening as a Past Climate Indicator', *Nature* 432 nr. 7015 (2004) 289-290.
- Clauzel, D., 'Le vin et la bière à Lille à la fin du Moyen Age: approches quantitatives', *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* 47 (2007) 149-167.
- Contreras, D., 'Correlation is Not Enough – Building Better Arguments in the Archaeology of Human-Environment Interactions' in: D. Contreras, red., *The Archaeology of Human-Environment Interactions: Strategies for Investigating Anthropogenic Landscapes, Dynamic Environments, and Climate Change in the Human Past* (New York 2017) 3-22.
- Degroot, D. e.a., 'Towards a Rigorous Understanding of Societal Responses to Climate Change', *Nature* 591 nr. 7851 (2021) 539-550.
- Devroey, Jean-Pierre. *La nature et le roi: environnement, pouvoir et société à l'âge de Charlemagne (740 - 820)* (Paris 2019).

- Dugmore, A.J., C. Keller en T.H. McGovern, 'Norse Greenland Settlement: Reflections on Climate Change, Trade, and the Contrasting Fates or Human Settlements in the North Atlantic Islands', *Arctic Anthropology* 44 nr. 1 (2007) 12-36.
- Engelen, A.F.V. van, J. Buisman en F. IJnsen, 'A Millennium of Weather, Winds and Water in the Low Countries' in: P.D. Jones e.a., red., *History and Climate: Memories of the Future?* (Boston 2001) 101-124.
- Fagan, B.M., *The Little Ice Age: How Climate Made History 1300-1850* (New York 2002).
- Forstmeier, F., E.J. Wagenmakers en T.H. Parker, 'Detecting and Avoiding Likely False-Positive Findings – a Practical Guide', *Biological Reviews* 92 nr. 4 (2017) 1941-1968.
- García de Cortázar-Atauri, I. e.a., 'Climate Reconstructions from Grape Harvest Dates: Methodology and Uncertainties', *The Holocene* 20 nr. 4 (2010) 599-608.
- Hannaford, M.J., 'Long-Term Drivers of Vulnerability and Resilience to Drought in the Zambezi-Save Area of Southern Africa, 1505-1830'. *Global and Planetary Change* 166 (2018) 94-106.
- Hsiang, S.M., M. Burke en E. Miguel, 'Quantifying the Influence of Climate on Human Conflict', *Science* 341, nr. 6151 (2013).
- Huntington, E., *Civilization and Climate* (New Haven 1915).
- Jaspers, K., *De Leuvense Wijnaccijns: een Hoeksteen van de Stadsfinanciën (1345-1520)* (masterscriptie Katholieke Universiteit Leuven 2018).
- Kaufman, D. e.a., 'A Global Database of Holocene Paleotemperature Records', *Scientific Data* 7 nr. 115 (2020).
- Keenan, D.J., 'Grape Harvest Dates Are Poor Indicators of Summer Warmth', *Theoretical and Applied Climatology* 87 nr. 1 (2007) 255-256.
- Klippel, L. e.a., 'Differing Pre-Industrial Cooling Trends between Tree Rings and Lower-Resolution Temperature Proxies', *Climate of the Past* 16 nr. 2 (2020) 729-742.
- Kraaijvanger, C., 'Klimaatverandering verandert mens in heethoofd: meer geweld door opwarming aarde', *Scientias* (2013), geraadpleegd via www.scientias.nl/klimaatverandering-verandert-mens-in-heethoofd-meer-geweld-door-opwarmende-aarde/ op 10 maart 2021.
- Kraker, A.M.J. de, en R. Fernandes, 'Investigating the correlation between monthly average temperatures and tithes proxy data from the Low Countries', *Climatic Change* 119 nr. 2 (2013) 291-306.
- Landsteiner, E. 'The crisis of wine production in late sixteenth-century Central Europe. Climatic causes and economic consequences', *Climatic Change* 43 nr. 1 (1999) 323-334.
- Le Roy Ladurie, E., *Histoire du climat depuis l'an mil* (Paris 1967).
- Le Roy Ladurie, E., *Histoire humaine et comparée du climat. Canicules et glaciers XIIIe -XVIIIe siècles* (Paris 2004).
- Lee, H.F. en D.D. Zhang, 'Quantitative Analysis of Climate Change and Human Crises in History' in: M.-P. Kwan e.a., red., *Space-Time Integration in Geography and GIScience: Research Frontiers in the US and China*, (Dordrecht 2015) 235-267.
- Ljungqvist, F.C. e.a., 'Ranking of Tree-Ring Based Hydroclimate Reconstructions of the Past Millennium', *Quaternary Science Reviews* 230 (2020).
- Ljungqvist, F.C., A. Seim en H. Huhtamaa, 'Climate and Society in European History', *WIREs Climate Change* 12 nr. 2 (2020).
- Ludescher, J. e.a., 'Setting the Tree-Ring Record Straight', *Climate Dynamics* 55 nr. 11 (2020) 3017-3024.
- Luterbacher, J. e.a., 'European Summer Temperatures since Roman Times', *Environmental Research Letters* 11 nr. 2 (2016).
- Matthews, J.A., en K.R. Briffa, 'The "Little Ice Age": Re-Evaluation of an Evolving Concept', *Geografiska Annaler. Series A, Physical Geography* 87, nr. 1 (2005) 17-36.
- Mauelshagen, F., 'Climate as a Scientific Paradigm – Early History of Climatology to 1800' in: S. White, C. Pfister en F. Mauelshagen, red., *The Palgrave Handbook of Climate History* (London 2018), 565-588.
- Oreskes, N., D.A. Stainforth en L.A. Smith, 'Adaptation to Global Warming: Do Climate Models Tell Us What We Need to Know?', *Philosophy of Science* 77, nr. 5 (2010) 1012-1028.
- Pei, Q. e.a., 'Short- and Long-term Impacts of Climate Variations on the Agrarian Economy in Pre-industrial Europe' *Climate Research* 56, nr. 2 (2013) 169-180.
- Pfister, C., 'Die Fluktuationen der Weinmosterträge im Schweizerischen Weinland vom 16. bis ins frühe 19. Jahrhundert', *Schweizer Zeitschrift für Geschichte* 31 (1981) 445-491.
- Pfister, C., *Wettermachersage: 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen (1496-1995)* (Bern 1999).
- Pfister, C., 'Weeping in the snow: The second period of Little Ice Age-type impacts, 1570-1630' in: W. Behringer, red., *Cultural Consequences of the Little Ice Age* (2005) 31-86.
- Pfister, C. e.a., 'Tree-Rings and People – Different Views on the 1540 Megadrought. Reply to Büntgen et al. 2015', *Climatic Change* 131 nr. 2 (2015) 191-198.
- Pfister, C., en R. Brazdil, 'Social Vulnerability to Climate in the "Little Ice Age": An Example from Central Europe in the Early 1770s', *Climate of the Past* (2006) 115-129.
- Pfister, C., en D. Krämer, 'The relaunch of Historical Climate Impact Research: a timely challenge for Historical Climatology', paper gepresenteerd op het congres Historical Climatology: Past and Future, Paris 2011, geraadpleegd via www.hist.unibe.ch/e11168/e52524/e69145/e186327/e186367/PFISTER-KRAEMER_SOA-Impact_ger.pdf (6) juli 2021).
- Pfister, C., S. White en F. Mauelshagen, 'General Introduction: Weather, Climate, and Human History' in: S. White, C. Pfister en F. Mauelshagen, red., *The Palgrave Handbook of Climate History* (London 2018) 1-17.
- Pfister, C., C. Camenisch en P. Dobrovolný, 'Analysis and Interpretation: Temperature and Precipitation Indices' in: S. White, C. Pfister en F. Mauelshagen, red., *The Palgrave Handbook of Climate History* (London 2018) 115-130.
- Rohland, E., *Changes in the Air. Hurricanes in New Orleans from 1718 to the Present* (New York 2018).
- Schiermeier, Q., 'Droughts, Heatwaves and Floods: How to Tell When Climate Change Is to Blame', *Nature* 560 nr. 7716 (2018) 20-22.
- Schneider, L., e.a., 'Revising Midlatitude Summer Temperatures Back to A.D. 600 Based on a Wood Density Network', *Geophysical Research Letters* 42 nr. 11 (2015) 4556-4562.
- Selby, J., 'Positivist Climate Conflict Research: A Critique', *Geopolitics* 19 nr. 4 (2014) 829-856.
- Soens, T., 'Resilient Societies, Vulnerable People: Coping with North Sea Floods Before 1800', *Past & Present* 241 nr. 1 (2018) 143177.
- St. George, S. en J. Esper, 'Concord and Discord among Northern Hemisphere Paleotemperature Reconstructions from Tree Rings', *Quaternary Science Reviews* 203 (2019) 278-281.
- Uytven, R. van, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIIe tot het einde der XVIe eeuw*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 23 nr. 44. (Brussel 1961).
- Vries, J. de, 'Measuring the Impact of Climate on History: The Search for Appropriate Methodologies', *The Journal of Interdisciplinary History* 10, nr. 4 (1980) 599-630.
- Vries, J. de, 'Analysis of Historical Climate-Society Interaction' in: R.W. Kates, J.H. Ausubel en M. Berberian, red., *Climate Impact Assessment. Studies of the Interaction of Climate and Society*, SCOPE 27 (Chichester 1985) 273-292.
- Walschap, L., 'In Vino Veritas. Klimatologische en socio-economische verklaringen voor de neergang van de Leuvense wijnteelt', *TSEG - The Low Countries Journal of Social and Economic History* 17 nr. 3 (2020) 37-73.
- Werveke, H. van, 'Comment les établissements religieux belges se procuraient-ils du vin au haut moyen âge?', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 2 (1923) 643-662.
- White, S., C. Pfister en F. Mauelshagen, red., *The Palgrave Handbook of Climate History* (London 2018).
- Wigley, T.M.L., M.J. Ingram en G. Farmer, red., *Climate and history: studies in past climates and their impact on man* (Cambridge 1985).
- Wigley, T.M.L. e.a., 'Historical Climate Impact Assessments' in: R.W. Kates, J.H. Ausubel en M. Berberian, red., *Climate Impact Assessment. Studies of the Interaction of Climate and Society*, SCOPE 27 (London 1985) 529-563.
- Zhang, D.D. e.a., 'The causality analysis of climate change and large-scale human crisis', *Proceedings of the National Academy of Sciences* 108 nr. 42 (2011) 17296-17301.

Charles Caspers

In alles de Liefde

Twee eeuwen Zusters van de Choorstraat (1820-2020)

Op 7 juli 2020 vierde de Bossche Congregatie Dochters van Maria en Joseph, ook bekend als Zusters van de Choorstraat, haar tweede eeuwfeest. Tal van Bosschenaren, maar ook andere mensen in Noord-Brabant en daarbuiten, hebben gedurende een periode van hun leven intensief te maken gehad met deze zusters: op school, in een internaat of weeshuis, of anderszins. In 1965, het jaar waarin het voor rooms-katholieken zo veelbelovende Tweede Vaticaans Concilie werd afgesloten, telde de congregatie ruim 650 leden, nagenoeg allemaal afkomstig uit Nederland. Begin 2021 telde ze nog 75 zusters, 37 Nederlandse en 38 Indonesische en Oost-Timorese. In de lente van dat jaar verhuisde de bestuurszetel van 's-Hertogenbosch naar Wonosobo op Java. Daar, op Java en in Oost-Timor, ligt de toekomst van de congregatie. Hier, in Nederland, kan ze terugblikken op een rijk en arbeidzaam verleden. Dat verleden – twee eeuwen geschiedenis dus – verdiende het om geboekstaafd te worden en dat is ook gebeurd.

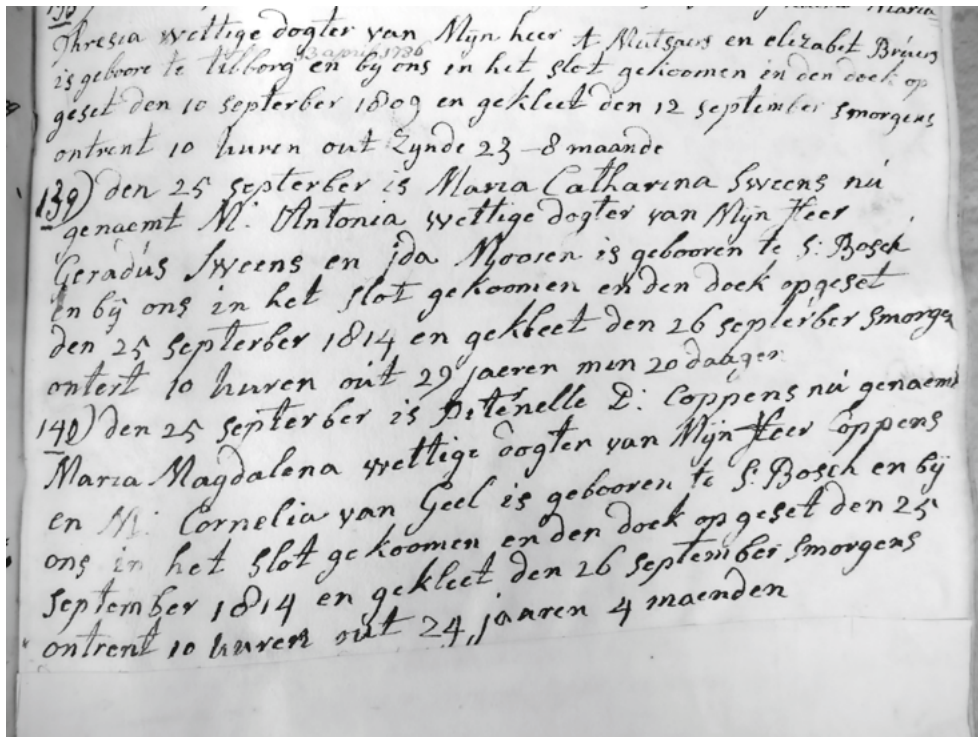
Gebruikmakend van het omvangrijke congregatiearchief heeft schrijver dezes een kloek boekwerk – drie delen maar liefst – vervaardigd over het leven en streven van de Zusters van de Choorstraat: *In alles de Liefde. Twee eeuwen Congregatie Dochters van Maria en Joseph (1820-2020)*.¹ Dit artikel steunt grotendeels op dit boek maar is geschreven vanuit een andere invalshoek. Hieronder worden vier capita uit de congregatiegeschiedenis gepresenteerd en geplaatst in een bredere, vooral Noord-Brabantse context. Het betreft achtereenvolgens de beginjaren van de congregatie, de betrokkenheid van de zusters bij het Instituut voor Doven in Sint-Michiëlsgestel, Huize Sint-Vincentius in Udenhout en de missie van de zusters in Nederlands-Indië.

De gekozen capita geven de lezer een impressie van het eigene van deze congregatie maar zijn mutatis mutandis ook exemplarisch voor andere zogenoemde 'actieve' zustercongregaties. Deze gaan alle prat op hun stichter en stichting, hebben zich alle beziggehouden met vormen van zorg en onderwijs, en hebben veelal ook missieactiviteiten ontplooid in verre landen.

Ontstaansperiode

Op 11 februari 1815 vernamen de karmelitessen in Boxmeer tot hun droefenis dat ten gevolge van 'een decreet of besluit van Zijne Koninklijke Hoogheid Willem den eersten' alle recent ingetreden kloosterlingen moesten terugkeren naar hun plaats van herkomst. Indien de zusters daaraan geen gehoor gaven, dienden zij allen te vertrekken en zouden de kloostergebouwen door de overheid in beslag worden genomen. De Baronie van Boxmeer had nooit tot de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden behoord. Daarom had het klooster

¹ Caspers, *In alles de Liefde*, bestaande uit een deel *Nederland*, een deel *Missie*, en een deel *Overzichten*.

Register van intredingen in klooster Elzendaal, nrs. 139-140. Op 25 september 1814 traden Maria Catharina Sweens en Petronella Dymphna Coppens in bij de karmelitessen in Boxmeer, maar in februari 1815 moesten zij al weer terugkeren naar hun geboorteplaats 's-Hertogenbosch. Maria Catharina was twintig jaar Moeder van het Bossche Gasthuis en keerde in 1837 terug naar Elzendaal, maar nu als 'kostjuffrouw'. Petronella Dymphna was in 1820 een van de eerste Zusters van de Choorstraat. In 1829 verliet zij de congregatie, waarna zij zich nog bijna vijftig jaar inzette voor de Bossche jeugd. (Boxmeer, Nederlands Carmelitaans Instituut, AP 1256)

van de karmelitessen kunnen blijven bestaan. In de Bataafs-Franse tijd (1794-1814) waren de zogenoemde vrije heerlijkheden, waaronder de Baronie, toegevoegd aan het rechtsgebied van achtereenvolgens de Franse en Bataafse Republiek, het koninkrijk Holland en het Franse keizerrijk.² Na het vertrek van de Fransen in 1814 ging de voormalige Baronie deel uitmaken van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden. De kersverse vorst Willem I beoogde met zijn decreet een sterfhuisconstructie voor kloosters, zoals die na de Vrede van Munster (1648) al in de Republiek was ingesteld.³ Het klooster in Boxmeer mocht daarom nog blijven bestaan, maar nieuwe leden mochten niet meer worden aangenomen. Met lede ogen zagen de karmelitessen dan ook twee pas ingeklede novicen, Maria Catharina Sweens en Petronella Dymphna Coppens, vertrekken naar hun geboortestad 's-Hertogenbosch.⁴

Achteraf zou het gedwongen vertrek van deze twee meer een zegen dan een vloek blijken te zijn voor het religieuze leven in Brabant. Na hun thuiskomst vormde het tweetal samen met nog enkele jonge vrouwen een hechte groep die zich inzette voor arme en verlaten kinderen. Zij hielden zich bezig met het vervaardigen en herstellen van kleren en het onderbrengen en begeleiden van kinderen in gastgezinnen. De weldoensters konden al snel rekenen op de geestelijke en materiële bijstand van Jacobus Antonius Heeren, enige zoon uit een rijke Bossche familie en sinds 1803 kapelaan van de Sint-Jacobsparochie, en diens biechtelinge, de uit Oisterwijk afkomstige Anna Catharina van Hees. Zij vonden een geschikte ontmoetings- en werkplaats in de woning van laatstgenoemde in het Muizenhol, een overwelfde steeg aan de noordzijde van de Bossche Markt. Deze locatie was een begrip voor de Bosschenaren. Dankzij haar ascetische leefwijze, visioenen en gebeden voor de zielen in het vagevuur genoot Anna Catharina faam als medium tussen hemel en aarde. Zij stond bekend als 'Heilig Kaatje' en menigeen kwam haar vragen om gebedssteun.⁵

Haar geestelijke vader bruiste van de energie om nieuwe impulsen te geven aan het sociaal-kerkelijk leven. Samen met anderen wilde hij de schrijnende levensomstandigheden verbeteren van de talrijke armen in de stad, vooral alleenstaande ouderen en verlaten kinderen. Na het vertrek van de Fransen kon hij eindelijk in de openbaarheid treden; tot dan had hij zich vaak moeten verstoppen en vermommen als molenaar omdat hij had geweigerd als priester de eed van trouw aan de Franse Republiek af te leggen. Luisterend naar de raadgevingen van Heilig Kaatje, die zij uit haar hemelse visioenen had verkregen, en dankzij zijn grote netwerk onder de Bossche notabelen en geestelijken wist Heeren enkele initiatieven te verwezenlijken.

In 1816 begon hij in de Sint-Jacobsparochie met een project voor bejaarden. Veel arme lieden gingen op hun oude dag niet meer naar de kerk omdat zij slecht ter been waren en niet beschikten over goede kleren, of gewoon omdat hun geloofsijver geluwd was. Heeren wist een aantal van hen alsnog ertoe te bewegen om elke woensdagmiddag in de kerk catechese te volgen. Wie die moeite deed, kreeg bij iedere bijeenkomst een stuiver als beloning en als aanmoediging om niet te verzuimen. Voor Heeren was het een kostenpost maar dankzij de catechese bereidde hij hen voor op de ontvangst van sacramenten en op een goede dood, dat wil zeggen met het vooruitzicht dat hun ziel naar de hemel zou gaan. In 1817 richtte hij een 'instituut voor jongelingen op', een herensociëteit die zich een jaar later onder de naam Concordia vestigde in de voormalige schuilkerk Achter de Boerenmouw. Op die wijze wilde hij welgestelde katholieke Bosschenaren tot liefdadigheid stimuleren en hen behoeden voor zedenbederf en 'gevaarlijke bijeenkomsten' elders.⁶

Het belangrijkste doel van kapelaan Heeren was de oprichting van een congregatie van 'liefdezusters', religieuzen die zich in de traditie van Vincentius a Paulo († 1660) door 'liefdewerken' ofwel werken van naastenliefde inzetten voor de zwakkeren in de samenleving. Daar-

bij had Heeren een voortreffelijk voorbeeld voor ogen in de persoon van de Gentse kanunnik Pierre-Joseph Triest († 1836). Nog tijdens de Franse overheersing had Triest in Vlaanderen twee Vincentiaanse congregaties gesticht: in 1803 die van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria, en in 1807 die van de Broeders van Liefde. Deze religieuzen hadden een goede naam vanwege de toewijding waarmee zij in de gezondheidszorg en het onderwijs werkten.⁷

In 1816 vroeg Heeren aan Triest om zending van enkele Vlaamse zusters naar Den Bosch. Triest ging akkoord, op voorwaarde dat het niet om een nieuwe congregatie ging maar om een dochterklooster van zijn eigen congregatie. Heeren wilde echter zelf stichter zijn. Naar kandidaten voor het religieuze leven hoefde hij niet te zoeken, die vond hij in het Muizenhol. Maar hoe nu verder, zonder bestaande structuren waarop kon worden voortgebouwd? Dankzij zijn netwerk slaagde Heeren in zijn opzet. Een intimus die hij bij zijn plannen had betrokken, Henricus de Wijs, was bestuurder van het Groot Ziekengasthuis en kwam met een formidabele oplossing. Het gasthuis zocht op dat moment naar personen die zich op een nader te bepalen locatie tegen vergoeding wilden ontfermen over alleenstaande, arme en vaak ongeneeslijk zieke vrouwen. De Wijs adviseerde om een van de kandidaat-religieuzen voor dit werk een contract met het gasthuis te laten tekenen. Desgewenst kon die persoon dan zelf weer anderen in dienst nemen. Zo zou er een klooster ontstaan dat officieel geen klooster was en waarvan de leden voor een belangrijk deel in hun eigen levensonderhoud konden voorzien.

Heeren kon zich helemaal vinden in dit plan; vervolgens was het zaak om de Bossche geestelijkheid aan zijn kant te krijgen. Hij vreesde vooral dat de apostolisch vicaris van 's-Hertogenbosch, Antonius van Alphen, geen toestemming zou geven omdat deze altijd beducht was voor de wereldlijke overheid. Gelukkig kon Van Alphen worden bijgepraat door weer een andere intimus van Heeren, Antonius van Gils, de president van het Bossche seminarie. De zaak sleepte nog enige tijd aan, maar op 22 december 1819 was er dan eindelijk een overeenkomst tussen de regenten van het Groot Ziekengasthuis enerzijds en Catharina van Grinsven en Petronella Dymphna Coppens anderzijds.⁸ Dit tweetal kreeg de zorg over twaalf oude vrouwen, die zij vooral van de straat dienden te houden en moesten beletten om te bedelen.

Op 7 juli 1820, de feestdag van de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch, betrokken de vijf eerste zusters een groot huis aan de Choorstraat, tegenover de zuidzijde van het koor van de Sint-Janskerk. Het ging om de reeds genoemde Anna Catharina van Hees (*1768), Petronella Dymphna Coppens (*1790) en Catharina van Grinsven (*1790); voorts Catharina Appelboom (*1787) en Magdalena Lauwaars (*1796). Hun intrede in het huis in de Choorstraat geldt als de stichtingsdatum van de congregatie die, zoals hierboven gezegd, in 2020 haar tweede eeuwfeest vierde.⁹

2 Sanders, *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd*, 318-319.

3 Boxmeer, Nederlands Carmelitaans Instituut, AP 1251, *Kroniek Elzendaal*, p. 16-18. Over het klooster Elzendaal, zie Van Dijk, 'Boxmeer'. Over de Koninklijke Besluiten van 1814 en 1815 en een editie daarvan, zie Alkemade, *Vrouwen XIX*, 75-77, 262-267.

4 Eigen aan het kloosterleven, zoals bij de karmelitessen en later bij de Zusters van de Choorstraat, is een gefaseerde initiatie. Na de intrede is de kandidaat-religieuze eerst postulante. Na een kennismakingsperiode ontvangt zij het kloosterhabijt; dat is de inkleding en tevens de overgang van postulaat naar noviciaat. Tijdens haar noviciaat legt de jonge kloosterlinge de tijdelijke geloften (of kleine professie) af van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid. Het noviciaat wordt afgesloten met de eeuwige geloften (of grote professie).

5 Caspers, *Zacht doch krachtddadig*, 50.

6 Eijt, *Religieuze vrouwen*, 87-00; Caspers, *Zacht doch krachtddadig*, 96-99, 177-179 (arme bejaarden) en 94-96, 175-177 (Concordia). Vanwege de term 'jongelingen' wordt er in de geschiedschrijving soms per abuis van uitgegaan dat Concordia een opvanghuis voor arme kinderen was, zie Vogel, 'Congregatie van de Zusters van Liefde', 16.

7 Zie Cnockaert, *Pierre – Joseph Triest 1760-1836*. Beide door Triest gestichte congregaties vestigden een klooster in Eindhoven.

8 Eijt, *Religieuze vrouwen*, 58-59. Zie ook Archief DMJ, Bestuursarchief 431, 'Contracten met het College van Regenten over de Godshuizen en de Algemeene Armen te 's-Hertogenbosch'.

9 De stichtingsdatum 7 juli is tevens een aanwijzing dat de devotie tot de Zoete Lieve Vrouw toen nog levendig was in Den Bosch. Pas op 27 december 1853 zou het bij deze devotie horende mirakelbeeld, dat in 1629 de stad had moeten verlaten, worden teruggeplaatst in de Sint-Janskerk. Jacobus Heeren was een van de vier geestelijken die het beeld de kerk binnendroegen.

Anna Catharina, Heilig Kaatje, werd de eerste overste. In de kloostertraditie wordt zij vanwege haar invloed op Heeren beschouwd als officiële medestichter. Enkele dagen na hun intrede, op het feest van de Heilige Vincentius (19 juli), verwelkomden de zusters de twaalf oude vrouwen als medebewoonsters van het 'Liefdehuis'.¹⁰ Daarnaast gingen zij buitenshuis verder met de begeleiding van 'bestelde', dat wil zeggen aan gastgezinnen uitbestede kinderen.

Heeren had een heel programma met dagelijkse en wekelijkse geestelijke oefeningen vervaardigd voor de 'Dochters van Maria en Joseph', een naam die hij zelf had bedacht. In 1822 deden zij hun tijdelijke geloften. Pas in 1834 mochten zij hun eeuwige geloften afleggen.¹¹ De congregatie telde op dat moment zestien leden. Van de vijf zusters van het eerste uur waren er toen al drie overleden, onder wie Anna Catharina van Hees († 1825), en één uitgetreden: Petronella Dymphna Coppens.¹² De enig overgebleven pionier, Catharina van Grinsven, zou, in samenspraak met de altijd nabije Jacobus Heeren, als moeder-overste de congregatie leiden tot haar dood in 1855.

Tijdens de regeerperiode van koning Willem I (1815-1840) gingen de zusters van het Liefdehuis gekleed in burgerkleren en lieten zij zich aanspreken met 'juffrouw'. Op die wijze gaven zij geen aanstoot aan overheidsinstanties: het stichten van kloosters was immers niet toegestaan. Onder het bewind van Willem II (1840-1849) kregen orden en congregaties echter permanent bestaansrecht in Nederland.¹³ In 1842 gingen de 'juffrouwen' over op het dragen van een habijt en voortaan konden alle Bosschenaren duidelijk zien wie de Zusters van de Choorstraat waren. Een jaar later verwierf de congregatie een wettelijke status als zogeheten 'zedelijk lichaam', onder de naam *In omnibus Caritas* – In alles de Liefde – met de overste als 'bestuurderes'.¹⁴ Voor de apostolisch vicaris en de Bossche geestelijkheid gold het 'Liefdehuis' in de Choorstraat al vanaf de start als een echt klooster, al zou het nog tot 1850 duren voordat Rome de kloosterregel goedkeurde die Heeren samen met de uit Boxtel afkomstige Gerardus Wilmer, de latere bisschop van Haarlem, had opgesteld.¹⁵

In de eerste decennia van haar bestaan kon de congregatie met haar liefdewerken slechts in beperkte mate bijdragen aan de lotsverbetering van de vele arme Bosschenaren, maar geleidelijk aan groeide ze uit tot een solide organisatie op het gebied van ouderenzorg, jeugdzorg en onderwijs. En niet minder belangrijk, Heeren inspireerde ook andere Brabantse priesters om eveneens met een eigen congregatie te beginnen.

Als eerste stichtte de pastoor van de Heikese kerk in Tilburg, Joannes Zwijsen, de latere bisschop van 's-Hertogenbosch en aartsbisschop van Utrecht, in 1832 de congregatie van de 'Zusters van Liefde van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid' (de Zusters van de Oude Dijk). In 1836 stichtte de pastoor van Schijndel, Antonius van Erp, de congregatie van de 'Zusters van Liefde van Jezus en Maria, Moeder van Goede Bijstand' (de Zusters van Schijndel). Een jaar later hielpen twee zusters van de Choorstraat de uit Eindhoven afkomstige pastoor van de Maastrichtse Sint-Servatiuskerk, Petrus van Baer, met de start van de congregatie van de 'Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus' (de Zusters onder de Bogen). In 1842 ontstond er een conflict tussen Heeren en de pastoor van Veghel, Bernardinus van Miert. Deze laatste had gepoogd enkele zusters van de Choorstraat over te nemen voor een congregatie waarmee hijzelf wilde beginnen. Dat mislukte, maar twee jaar later was Van Miert toch de trotse stichter van de congregatie van de 'Zusters Franciscanessen van de Onbevleete Ontvangenis van Maria' (de Zusters van Veghel), met zijn nichtje, Koojsje van Miert, als eerste overste. De congregaties van Tilburg, Schijndel, Maastricht en Veghel zouden, ofschoon later ontstaan, een grotere expansie kennen dan die van Den Bosch.¹⁶

Het habijt door de tijd. Tot 1842 gingen de zusters gekleed als burgervrouwen, zoals de zuster met de pofmuts (met de gekruiste handen). Vanaf dat jaar tot 1967 droegen de zusters een habijt met een kap die geleidelijk aan steeds meer van het gezicht liet zien. Sindsdien dragen de Nederlandse zusters 'burgerkleren' en de Indonesische zusters nog altijd een habijt, zoals staande links zr. Antonie Ardatin. Korte tijd was er ook een aparte groep met dove zusters. Zij droegen een grijs habijt en lieten het gezicht vrij, zoals de zuster linksomder, om het toespreken en spraakafzien niet te bemoeilijken. (Archief DMJ)

Bij de dood van Heeren in 1859, zes jaar na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, was in katholiek Nederland een groot deel van de zorg en het onderwijs in handen of onder toezicht van parochiegeestelijken en religieuzen, en dat aandeel zou nog veel groter worden. De Zusters van de Choorstraat beschikten in dat jaar, naast het tot 'Moederhuis' getransformeerde 'Liefdehuis', over vier gemeenschappen, in en buiten Den

10 Tot 1908 zorgden de zusters in het Moederhuis voor oude vrouwen.

11 Zie noot 4.

12 Na het overlijden van Van Hees in 1825 en de verkiezing van Van Grinsven tot nieuwe overste ontstond een *incompatibilité d'humeur* tussen Heeren en Coppens, wat leidde tot de uittreding van laatstgenoemde in 1829. Tot aan haar dood in 1878 zou zij zich blijven inspannen voor de jeugd en daarmee grote achting verwerven bij de Bosschenaren, zie Schutjes, *Geschiedenis*, 538-539.

13 Over de houding van Willem II, zie Alkemade, *Vrouwen XIX*, 257-269; Bornewasser, *Kerkelijk verleden*, 164.

14 Onder 'zedelijk lichaam' verston men 'een vereniging van personen die rechtsbevoegdheid heeft'. Tot de oprichtingsdatum van het zedelijk lichaam, 19 juli 1843, waren er 31 zusters ingetreden, van wie er inmiddels vier waren overleden en twee uitgetreden. Een jaar eerder, in 1842, had ook de congregatie van de Zusters van Jezus, Maria en Josef dit statuut verworven, zie Driessen & Van de Ven, *Zusters van JMJ*, 117-118.

15 Volgens het rooms-katholiek kerkelijk recht dient iedere orde of congregatie te beschikken over een regel (of constituties), zie *Codex Iuris Canonici*, can. 587. Door de regel ter goedkeuring voor te leggen aan de paus en niet aan de bisschop bereikte Heeren dat zijn stichting een pauselijke congregatie werd, die zich relatief zelfstandig kon opstellen tegenover de bisschop. Heeren vreesde, niet zonder reden, voor de bemoeizucht van Joannes Zwijsen, die achtereenvolgens coadjutor (1842-1851), apostolisch vicaris (1851-1853) en bisschop van Den Bosch (1853-1877) was. Daarnaast was hij aartsbisschop van Utrecht (1853-1877).

16 Alkemade, *Vrouwen XIX*, 54-65; Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 50-57. Ook de congregatie van de Zusters van Jezus, Maria en Josef, die zich in 1840 in Den Bosch vestigde, kende een grote expansie, maar ze was niet van Brabantse maar van Amersfoortse oorsprong, zie Driessen & Van de Ven, *Zusters van JMJ*, 132. Voor de verschillende orden en congregaties die zich in de negentiende en twintigste eeuw in Den Bosch vestigden, zie Donkers, Janssen, Subelack & Vogel, *Twee eeuwen dienstbaar en barmhartig*.

Bosch.¹⁷ Door verbouwingen en aankoop van belendende percelen was het Moederhuis uitgegroeid tot een heel complex, niet alleen voor de huisvesting van steeds meer zusters en ouderen, maar ook voor die van wezen en zogenoemde 'halfwezen'.¹⁸

Heeren was geen voorstander van het onderbrengen van kinderen in gastgezinnen. Hij wilde hun daarentegen permanent onderdak en geborgenheid bieden bij de zusters thuis. Net als andere congregaties hielden de zusters tot ver in de twintigste eeuw vast aan het internaat als leefvorm, die in hun ogen familialer en kind-vriendelijker was dan menig gezin. Een van de vier genoemde gemeenschappen droeg zorg voor een meisjesinternaat en was verbonden aan het Instituut voor Doofstommen in Sint-Michielsgestel.

Instituut voor Doofstommen

Tot in de negentiende eeuw ging men er bijna algemeen van uit dat kinderen die doof waren geboren, slechts beschikten over weinig verstandelijke vermogens en zich niet konden ontwikkelen tot volwassenen. In 1755 richtte de Franse priester Charles-Michel de l'Épée in Parijs de eerste dovenschool in Europa op, waarna het besef groeide dat doven qua verstandelijke capaciteiten niet onderdoen voor andere mensen. In 1820 richtte kanunnik Triest – alweer hij – in Gent een schooltje op voor dove meisjes, dat onder de hoede kwam van de Zusters van Liefde. In 1828 volgde een schooltje voor dove jongens onder de hoede van de Broeders van Liefde.¹⁹

Geconfronteerd met enkele dove kinderen in de eigen parochie en geïnspireerd door het Vlaamse voorbeeld begonnen de pastoor van Gemert, Henricus den Dubbelden, en de conrector van de daar gevestigde Latijnse school, Martinus van Beek, in 1828 eveneens met een dovenschool.²⁰ Dankzij dat onderwijs konden de kinderen worden voorbereid op de ontvangst van de sacramenten, iets wat voordien onmogelijk werd geacht.²¹

Begiftigd met een buitengewoon taalkundig talent en voortbouwend op de methode van l'Épée ontwikkelde Van Beek een complete gebarentaal.²² In 1835 telde het schooltje al achttien leerlingen, van wie er negen in staat waren om de eerste communie te doen en het vormsel te ontvangen. Henricus Den Dubbelden, die vier jaar eerder Antonius van Alphen was opgevolgd als apostolisch vicaris van 's-Hertogenbosch, diende vol trots het vormsel toe. Dat alles gebeurde onder massale belangstelling.²³

Aangemoedigd door de resultaten van Van Beek en zich bewust van de noodzaak om samen te werken, richtten Den Dubbelden en de apostolisch vicaris van Breda, Joannes van Hooydonk, in 1840 een Instituut voor Doofstommen op in kasteel Nieuw-Herlaer bij Sint-Michielsgestel. Het onderwijs aan en de zorg voor de jongens werd toevertrouwd aan broeders, aanvankelijk Broeders Xaverianen, later Broeders van Maastricht. Voor de meisjes namen de Zusters van de Choorstraat deze taak op zich. Jacobus Heeren had zich bijzonder ingespannen om zijn congregatie bij deze onderneming te betrekken omdat in zijn ogen dovenonderwijs veel meer dan gewoon onderwijs een liefdewerk was. In de regel komt dat duidelijk tot uiting.²⁴

Het doel der Zusters (...) is om door de drievoudige beloften van de H. Godsdienst, zich niet alleen op haar eigen zaligheid en volmaking toe te leggen; maar daarenboven door een vierde belofte, zich tot de werken der liefdadigheid te verbinden; als zijn: wezen en andere meisjes op te voeden, doofstommen en arme meisjes te onderwijzen, oude vrouwen te verplegen, en zonder onderscheid arme zieken, zowel thuis, als in gasthuizen

(*doch geenszins aan de huizen der zieken zelve*) op te passen; en deze werken van liefde met hartelijke genegenheid te verrichten volgens de geest en de instelling van de H. Vincencius a Paulo, ongeacht tot welke bevolking of godsdienst de personen behoren.

De kinderen kregen niet alleen de gewone schoolvakken maar leerden ook ambachten. Bekende specialisaties van het instituut waren de boekdrukkerij (voor jongens) en de hostiebakkerij (voor meisjes). Tot begin twintigste eeuw werd op het instituut voornamelijk gecommuniceerd in gebarentaal, volgens de door Van Beek ontwikkelde methode. In navolging van andere instituten ging het instituut onder directeur Adrianus Hermus, directeur van 1902 tot 1941, over op toontaal, wat inhield dat de kinderen moesten leren liplezen en toonspreken. Het onderwijs aan jongens en meisjes verliep geheel gescheiden, alleen in de kapel zagen zij elkaar.²⁵

Begin 1906 waren er 152 'kwekelingen', 79 jongens en 73 meisjes. Voor beide groepen waren er zeven klassen. In totaal gaven achttien onderwijzers en achttien onderwijzeressen les. Het jaarlijks kostgeld van de leerlingen, zo'n 200 gulden per kwekeling, kon slechts door weinig ouders worden opgebracht. Het Rijk verleende toen slechts 2000 gulden subsidie per jaar, de gemeente 1000, samen dus goed voor vijftien leerlingen. De rest moest komen van liefdadigheid. Dankzij de inzet van vrijwilligers, de zogenoemde zelateurs en zelatrices, ontstond een netwerk van vrienden, die bereid waren jaarlijks een donatie te doen. Daardoor hoefde het instituut nooit een arm kind toegang te weigeren en bleef het in staat om oud-leerlingen bij te staan. Het Instituut voor Doven is gebouwd met dubbeltsjes en kwartjes en kon blijven bestaan dankzij de inzet van onderbetaalde religieuzen.

Een totale gedaanteverandering onderging het instituut in 1910, toen het binnen Sint-Michielsgestel verhuisde naar een geheel nieuw, door architect Hubert van Groenendael ontworpen gebouwencomplex aan de Theerestraat. Het complex bestond uit een hoofdgebouw en aan weerszijden daarvan een meisjes- en een jongensafdeling, elke afdeling met een eigen kapel (dus ook daar was voortaan een scheiding der seksen), leslokalen, slaapzalen, refecties, speelplaatsen en gymnastiekzaal. Men was in één keer helemaal bij de tijd gekomen: er waren centrale verwarming, gaslicht, waterleiding, badkamers, liften, benzine-motoren om de machines van de drukkerij, wasserij en bakkerij aan te drijven, en zelfs een eigen kerkhof.²⁶

17 In 1859 waren er naast het Moederhuis gemeenschappen in de Bossche Keizerstraat (verbonden aan het weeshuis), Sint-Michielsgestel (verbonden aan het doveninstituut), Bortel en Doesburg. Omstreeks 1940 telde de congregatie maar liefst 39 gemeenschappen, de missieposten meegerekend. Het Moederhuis was toen al uitgegroeid tot een heel complex met scholen en internaten dat nagenoeg de hele Choorstraat en de westelijke helft van de Papehulst besloeg. In de tweede helft van de twintigste eeuw werd dit complex stap voor stap weer kleiner tot de huidige situatie (2021) werd bereikt, met het Moederhuis niet meer in de Choorstraat maar in de Papehulst.

18 Van 1841 tot 1891 huisvestte de congregatie 'halfwezen' (kinderen uit gebroken gezinnen) in het Moederhuis. Toen verhuisden de kinderen naar de nieuwe afdeling in Orthen, waar zij veel meer licht en lucht hadden.

19 Een Zuster van Liefde, *Kanunnik Triest*, 144-155. Voor een totaaloverzicht van de verbondenheid van de Zusters van de Choorstraat met het Instituut voor Doven, zie Caspers, *In alles de Liefde*, deel *Nederland*, 79-102.

20 Voor de geschiedenis van het doveninstituut, zie Derks, *Doorbroken stilte*; Franken, 'De geschiedenis van de Congregatie in Indonesië', eerste aflevering.

21 Hermus, *Gedenboek*, 9; Derks, *Doorbroken stilte*, 13-23 (over de periode vóór 1840).

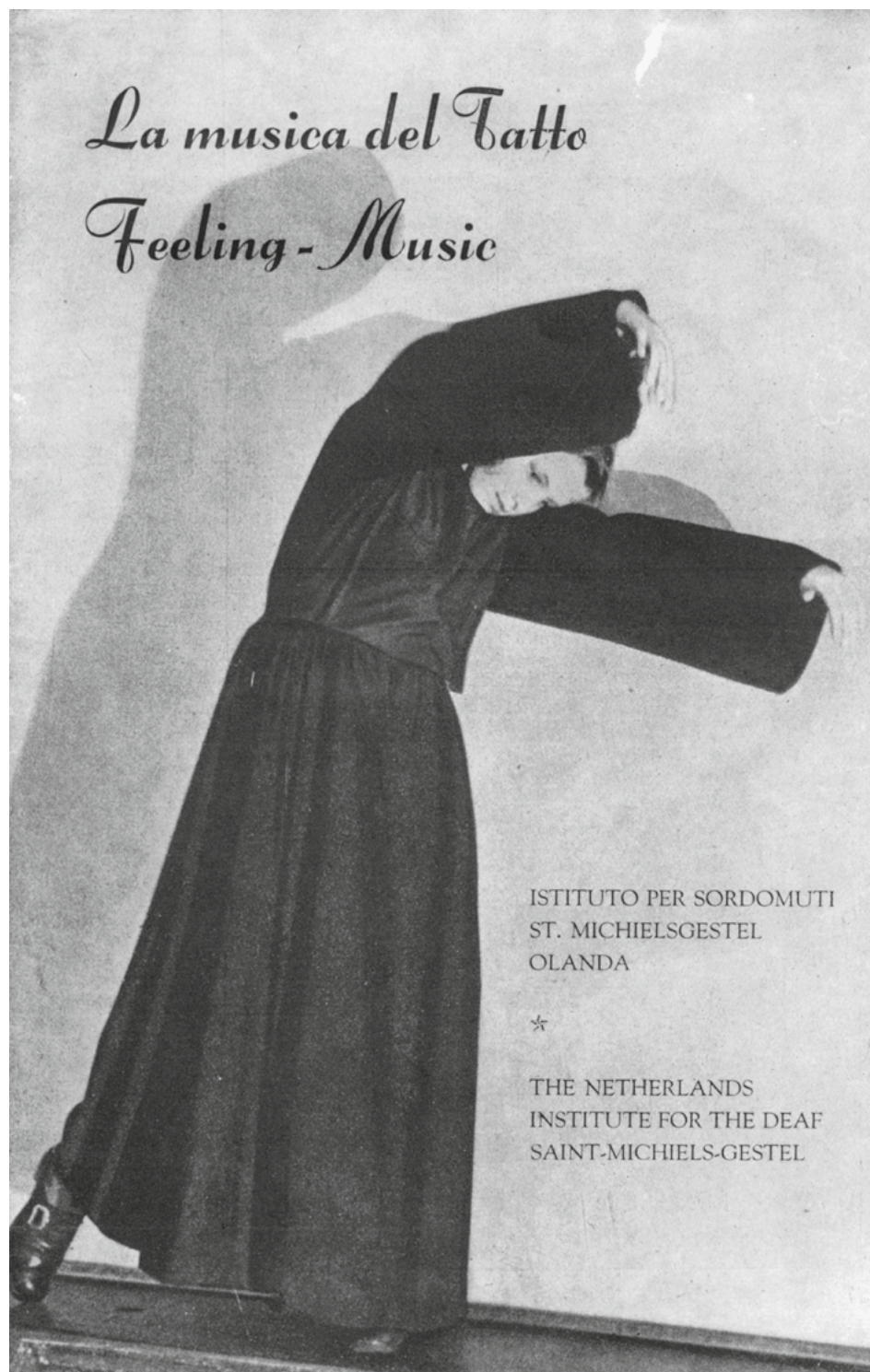
22 Lenderink, *Blind en doofstom tegelijk*, 384.

23 Destijds deden de kinderen hun eerste communie op ongeveer twaalfjarige leeftijd, een belangrijke stap op weg naar volwassenheid. Pas in 1910 werd de communieleeftijd door paus Pius X verlaagd tot zes à zeven jaar.

24 *Bijzondere regelen der Zusters van Liefde*, 19-20. Met de drievoudige geloften van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid zijn de Dochters van Maria en Joseph religieuzen, net als andere religieuzen. Met hun vierde gelofte, 'de werken der liefdadigheid', onderscheiden zij zich als liefdezusters, overeenkomstig de Vincentiaanse traditie. Over de Vincentiaanse spiritualiteit van de zusters, zie Caspers & Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom*.

25 Pas eind jaren zeventig organiseerde het Instituut voor Doven leefgroepen van jongens en meisjes, zie Derks, *Doorbroken stilte*, 90.

26 Derks, *Doorbroken stilte*, 38-44.

Affiche voor de dansoptredens van de kinderen van het doveninstituut met zr. Irena van Zeland in Rome, 1950. (Archief DMJ)

In 1924 kreeg het dovenonderwijs wettelijke erkenning als vorm van buitengewoon onderwijs en kwam het in aanmerking voor rijkssubsidie. Voortaan kregen 25 aan het instituut verbonden zusters – niet meegerekend degenen die in de huishouding en de hostiebakkerij werkten – een onderwijzeressensalaris. Het instituut inde daarvan 90 procent, de congregatie 10 procent. Voortdurend was er vanuit het instituutsbestuur vraag naar meer zusters met een onderwijzersakte. Het doveninstituut was inmiddels niet alleen in de zuidelijke bisdommen maar in heel Nederland een begrip geworden.

Voor het instituutsbestuur kwam het goed uit dat ook de congregatie allengs minder Brabants en meer Hollands was geworden. Eind negentiende en begin twintigste eeuw waren de Zusters van de Choorstraat in Amsterdam en Den Haag met meisjesonderwijs begonnen en dat betaalde zich al snel uit in roepingen. In het interbellum, tussen 1919 en 1938, zijn maar liefst 417 zusters ingetreden: het Rijke Roomse Leven was zeker van toepassing op de congregatie. Van deze groep was het aantal Brabantse zusters maar nipt groter dan het aantal Hollandse. In de top vier van plaatsen van herkomst werd Brabant zelfs ruim overtroffen door Holland: 52 van de in deze twee decennia ingetreden zusters waren afkomstig uit Amsterdam, 32 uit 's-Hertogenbosch, 22 uit Den Haag en 18 uit Tilburg.²⁷ De Hollandse zusters kwamen het meest in aanmerking als docent op het doveninstituut omdat zij algemeen beschaafd Nederlands spraken. Het was natuurlijk niet de bedoeling dat men aan de kwekelingen leerde om in toontaal Brabants dialect te spreken!²⁸ Daarnaast peperde het bestuur bij alle zusters, vooral de onderwijzusters, voortdurend in om 'Hollands' te spreken en er geen boerse manieren op na te houden; dus elkaar geen bijnamen geven, elkaar niet tutoyeren, niet 'hè?' zeggen maar 'wat blijft u?', enzovoort.²⁹

In de oorlogsjaren ontwikkelde de Nijmeegse professor Frans Rutten de zogenoemde 'geluidsmethode'.³⁰ Deze werkwijze kwam voort uit de wetenschappelijke constatering dat mensen niet alleen via het gehoor maar ook op andere wijze geluidstrillingen kunnen waarnemen. De toepassing hiervan, met gebruikmaking van dans en muziek, betekende een doorbraak in het dovenonderwijs en bevorderde de integratie van doven in de samenleving aanzienlijk.³¹ Een van de docenten van het instituut, Antoine van Uden, kon goed op het orgel spelen, en een van de docentes, zr. Irena van Zeland, had dans- en choreografielessen gevolgd aan de balletschool in Amsterdam.³² Samen werkten zij de geluidsmethode verder uit in cursussen 'Dans en Muziek'.

Deze aanpak kreeg bekendheid en navolging in binnen- en buitenland. Zr. Irena van Zeland verwierf zelfs wereldfaam. In 1950, bij gelegenheid van het Heilig Jaar, begeleidde zij een groep meisjes bij dansoptredens in Rome. Dat baarde veel opzien, paus Pius XII stapte zelfs uit zijn draagstoel om hun een kruisje te geven. In binnen- en buitenland volgden meer optredens van 'het wonder van Sint-Michielsgestel'. Zr. Irena stond bekend als 'de dansende non'. In 1958 baarde een foto waarop ze met een tot haar knie ontbloot been een pasje voordeet aan de kinderen, veel opzien in katholieke milieus. De congregatie zat er aanvankelijk

27 Nog eerder dan in Amsterdam en Den Haag had de congregatie gemeenschappen gevestigd in Doesburg en Beverwijk. Ook uit die plaatsen traden zusters in, maar bijna allemaal vóór het interbellum: dertien zusters uit Doesburg en twintig uit Beverwijk.

28 Mondelinge informatie van zr. Paula Pijnaker (18 maart 2019).

29 Caspers, *In alles de Liefde* deel *Nederland*, 202-204.

30 Professor Frans J.T.K. Rutten († 1980) werkte samen met het Instituut voor Doven in Sint-Michielsgestel en met het Pedagogisch Instituut in Beek-Ubbergen. Van 1948 tot 1952 was hij minister van Onderwijs.

31 Over de 'vibratorische spreekmethode', zie ook Reesinck & Bresser, *Schoolstad*, 204-208.

32 Antoine van Uden was de bedenker van de zogenoemde 'Moedertaalmethode' in het dovenonderwijs. Deze methode is geïnspireerd op de manier waarop een moeder haar kinderen leert praten. Zij doet dat niet door afzonderlijke klanken uit te stoten, maar legt haar kruisje op de manier waarop de woorden in mond'. Zr. Irena was in Amsterdam een pupil van Albert van Dalsum.

mee in de maag, maar naarmate de foto verspreid raakte en andere doveninstituten alleen maar enthousiast reageerden, verkeerde de gène in trots.³³

De wonderen van de toegepaste wetenschappen gingen gelijk op met een verder gaande differentiatie en een ruimere financiering van het onderwijs- en zorgstelsel. Vooral de positie van slechthorende kinderen verbeterde aanzienlijk. Omdat zij dankzij nieuw ontworpen elektrische apparatuur weer in voldoende mate konden horen, waren zij niet meer aangevoelen op liplezen. Dankzij een Koninklijk Besluit in december 1949 voor het Buitengewoon Lager Onderwijs ontstonden al snel aparte scholen voor slechthorende kinderen in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. In 1951 werd vanuit het Instituut voor Doven zo'n school met internaat opgericht in Eindhoven, Sint-Marie.³⁴

Stem oefeningen. Zr. Rosa de Werd, hier in actie met een pupil, gold als een expert in het spraakonderwijs, ca. 1960. (Archief DMJ)

Bij de zusters in Sint-Michielsgestel, Eindhoven en Udenhout (zie hieronder) speelde in de jaren vijftig en zestig voortdurend de discussie over wat nu de voorkeur verdiende voor de kinderen onder hun hoede: wonen in een gezin of in een internaat? Na de Tweede Wereldoorlog waren de weeshuizen door gericht overheidsbeleid in snel tempo uit de Nederlandse samenleving verdwenen, nu kwamen ook andere andersoortige kindertehuizen in het geding.³⁵ Tegen de algemene trend in gaf de congregatie de voorkeur aan het internaat. Veel kinderen waren immers op het internaat terechtgekomen omdat het thuis niet meer ging en omdat ze evenmin pasten in een pleeggezin. En, niet onbelangrijk: 'met het oog op een godsdienstige rooms-katholieke opvoeding, dient men zeker aan het internaat de voorkeur te geven.'³⁶ Daarentegen ging de voorkeur van de kinderen en hun ouders overwegend uit naar de gezinssituatie. Voor veel ouders was het verdrietig om hun kind te moeten 'afstaan', terwijl veel kinderen op internaat leden onder heimwee.³⁷

De trend was niet te keren. Het doveninstituut, lange tijd een wereld op zich, veranderde in een koepel van zelfstandig opererende scholen, ieder met een eigen specialisme.³⁸ Leerlingen woonden bij hun ouders thuis of in kleine begeleide wooneenheden. Tegelijkertijd nam de werkdruk voor de zusters af. Begin jaren zestig kwam in Sint-Michielsgestel het leeuwendeel van de zorg voor en het onderwijs aan dove meisjes nog terecht op de schouders van ongeveer vijftig zusters, maar de komst van steeds meer leken-kinderverzorgsters bracht daar verandering in.³⁹

Na 1968, toen dankzij de invoering van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) het instituut aanzienlijk meer financiële armslag kreeg, was het helemaal niet meer nodig – en ook niet gewenst – om 24 uur per dag en zeven dagen in de week beschikbaar te zijn voor de kinderen. Dat zou, als vorm van grotendeels onbezoldigd werken, de relatie met de lekencollega's slechts hebben geschaad. Wat eens bittere noodzaak was, een druppel op de gloeiende plaat, was nog steeds een bijdrage aan de samenleving, maar die werd samen met vele anderen geleverd.

De zusters, steeds minder in aantal, konden zich aanpassen en de samenwerking met jongere leken bleek reuze mee te vallen. In oktober 1987 was er een grote reünie met de oud-leerlingen, waarbij de directie hartelijk afscheid nam van de nog aan het doveninstituut werkzame broeders en zusters.

Huize Sint-Vincentius

In 1917 werd in de Grondwet (artikel 23) het bijzonder onderwijs financieel gelijkberechtigd met het openbaar onderwijs en drie jaar later werd deze wet van kracht voor het lager onderwijs.⁴⁰ Omdat zusteronderwijzeressen voortaan niet meer gratis of voor een frac-

33 De foto werd gemaakt toen een gezelschap uit Sint-Michielsgestel een demonstratie gaf bij een internationaal dovencongres in Manchester. Zie *De Heeriaan* 41 (2012) nr. 1, 13-20, voor een uitgebreid interview met zr. Ancilla Willemsen, die destijds deel uitmaakte van dansgezelschap van zr. Irena. Zie ook Derks, *Doorbroken stilte*, 67.

34 De eerste directrice in Eindhoven was zr. Marie van Uden, tot dat moment directrice van de kweekschool Concordia. Uit Sint-Michielsgestel vertrokken 45 slechthorende kinderen naar de lichtstad, zie *Gedenkboekje (...) 'Sint Marie' 1951-1961*.

35 In de naoorlogse jaren gaf ook de congregatie de zorg voor enkele weeshuizen op, eenvoudig omdat er geen wezen meer kwamen: in Den Bosch (1949), Oss (1950) en Eindhoven (1951). In 1935 had de congregatie haar weeshuis in Beverwijk al opgeheven; pas in 1961 hief ze haar weeshuis in Orthen op.

36 Van Rooijen, *Geschiedenis van de Congregatie*, 164.

37 Derks, *Doorbroken stilte*, 88-89. Over de langdurige discussie welke leefvorm de voorkeur verdient, zie bijvoorbeeld Kruihof, Mous & Veerman (red.), *Internaat of pleeggezin*.

38 Zo heeft het huidige Kentalis dat is voortgekomen uit het Instituut voor Doven 32 scholen in heel Nederland onder zijn hoede, zie <https://www.kentalis.nl>.

39 Archief DMJ, Instituut voor Doven, 9.16, overzicht van de aan het instituut verbonden zusters met hun werkzaamheden in 1961.

40 Eijt, *Religieuze vrouwen*, 129.

tie van het normale loon hoefden te werken maar een volledig salaris ontvingen, kregen onderwijscongregaties aanzienlijk meer financiële armslag dan voorheen. Vanaf 1920 konden ook scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking (het zogeheten Buitengewoon Lager Onderwijs ofwel BLO) rekenen op rijkssubsidie. Enkele jaren later kwamen ook andere vormen van speciaal onderwijs in aanmerking voor subsidie, zoals we hierboven hebben gezien bij het Instituut voor Doven.

De grote veranderingen in het onderwijsstelsel, juist in het jaar dat de congregatie haar eerste eeuwfeest vierde, maakte het voor de zusters mogelijk om zich meer te richten op buitengewoon onderwijs. In de voorgaande decennia had de congregatie her en der nieuwe gemeenschappen gevestigd, vaak op verzoek van de plaatselijke pastoor, om zich daar vooral bezig te houden met gewoon kleuter-, lager en middelbaar onderwijs. De nieuwe focus beantwoordde meer aan de oorspronkelijke doelstelling van de congregatie.

Urgent was de oprichting van een school met internaat voor zwakzinnige meisjes. Onder anderen de directeur van het Doveninstituut in Sint-Michielsgestel, de al genoemde Adrianus Hermus, had daar herhaaldelijk op aangedrongen. Voortdurend had het instituut te maken met zogenoemde 'hoor-stomme' kinderen, dat wil zeggen kinderen die niet konden spreken omdat ze niet begrepen wat er tegen hen gezegd werd, vaak in combinatie met een geestelijke beperking.⁴¹

Na een aanloopperiode in Oss en Sint-Michielsgestel (alweer op Nieuw-Herlaer), en een grondige oriëntatie bij broeder Jean Baptist Willems, die in Maastricht de als goed bekend staande Sint-Servaasschool voor zwakzinnige jongens leidde, konden school en internaat in september 1925 gevestigd worden in Udenhout, in Huize Sint-Vincentius (hierna: Vincentius).⁴² Het was de bedoeling van de congregatie om zwakzinnige meisjes door goede huishoudelijke training en gericht onderwijs geschikt te maken voor het latere leven, hetzij zelfstandig in de buitenwereld, hetzij permanent onder de hoede en op het terrein van het gesticht.

In Maastricht hadden de zusters opgestoken hoe belangrijk het was om zelf leermiddelen te ontwikkelen. Mits deze op de juiste wijze werden gebruikt, maakten veel leerlingen snel vorderingen. Desondanks stonden de zusters overduidelijk voor pionierswerk. Destijds beschouwden velen het BLO als bijna hetzelfde als gewoon lager onderwijs, maar op een lager niveau. In dat geval hoefden onderwijzers niets te veranderen aan hun werkwijze, ze dienden alleen minder hoge eisen te stellen. In elke klas zaten nu eenmaal slimme en minder slimme kinderen, in het BLO ontbraken gewoon de slimme kinderen. In werkelijkheid vereiste het BLO juist speciale vaardigheden van de leerkrachten.

De eerste directrice en onderdirectrice van Vincentius, zr. Alphonse van Geffen en zr. Marie van Uden, kozen voor een individuele aanpak zoals zij die kenden van het montessorionderwijs. Temeer omdat paus Benedictus XV de Italiaanse pedagoge Maria Montessori (1870-1952) persoonlijk had aanbevolen, waren – vooral in Nederland – congregaties van vrouwelijke religieuzen ervoor geporteerd om haar onderwijsmethode (gedeeltelijk) over te nemen.⁴³ Om daarnaast meer zicht te krijgen op de wereld van het zwakzinnige kind ondernamen de zusters studiereizen, onder meer naar de destijds vermaarde Sint-Jozefschool in Gent die onder leiding stond van Ebergiste De Deyne, een broeder uit de door kanunnik Triest gestichte congregatie.⁴⁴

Op 6 januari 1926, het feest van Driekoningen, deden zes meisjes van Vincentius hun eerste H. Communie. Zr. Marie van Uden noteert hierover: 'Het was een plechtige dag voor de kinderen, maar misschien nog meer voor de familie, die weer een keer te meer zagen hoe hun lievelingen hier op hun plaats waren.'⁴⁵ Dit godsdienstig wapenfeit doet denken aan de

toediening van het vormsel aan de dove kinderen door Henricus den Dubbelden, een kleine eeuw eerder in Gemert.

In november 1926 bracht broeder Ebergiste een tegenbezoek aan Vincentius. Een week later schreef hij aan de zusters dat hij in Udenhout een inrichting had gezien die zijn ideaal benaderde. Al snel was het een komen en gaan van inspecteurs, professoren en andere deskundigen, die allen de loftrumpet staken over de verrichtingen van de zusters. Volgens de inspecteur van het Buitengewoon Lager Onderwijs, dr. A. van Voorthuyzen, was Vincentius in heel Nederland gewoon de beste en mooiste inrichting op het gebied van de zorg voor de zwakzinnige jeugd.

In november 1927, Vincentius telde toen ongeveer honderd leerlingen, brachten vier zusters, onder wie zr. Alphonse en zr. Marie, een bezoek aan Ovide Decroly in Ukkel (onder Brussel). Bij deze geleerde pedagoog en onderwijsvernieuwer, die in vermaardheid broeder Ebergiste nog overtrof, maakten zij kennis met de zogenoemde 'globaal methode'. Met behulp van afbeeldingen liet men kinderen wennen aan bepaalde zinnnetjes, waarna de kinderen die zinnnetjes ook leerden herkennen zonder afbeelding. Vervolgens werden de zinnnetjes door de docent in stukken geknipt en leerden de kinderen ook de afzonderlijke woorden kennen, daarna de lettergrepen, de klanken en tot slot pas de afzonderlijke letters. De volgorde van de leerstappen was precies omgekeerd aan die van het gewoon lager onderwijs, waar de leerlingen eerst de letters met de klanken leerden, daarna de woordjes, vervolgens de zinnnetjes, om ten slotte met verhaaltjes aan de slag te gaan.

Volgens een tijdgenoot van Decroly, de Nijmeegse medicus en psycholoog Frederik Buytendijk, overigens een groot bewonderaar van de Zusters van de Choorstraat, blijkt hieruit hoezeer het buitengewoon en gewoon lager onderwijs van elkaar verschillen. Volgens hem waren zwakzinnige kinderen niet in staat om zelfstandig samenhang aan te brengen tussen losse delen, vandaar dat die samenhang hun al aan het begin van het leerproces moest worden aangereikt.⁴⁶

Dankzij de globaal methode, die prompt op Vincentius werd overgenomen, was het tevens mogelijk om verschillende schoolvakken, zoals rekenen, geschiedenis en aardrijkskunde, met elkaar te integreren. Alles paste in één groot verhaal. Zr. Marie achtte deze methode bovendien heel geschikt om ook het godsdienstige een centrale plaats te geven in het geheel. In de jaren dertig moet Vincentius een van de kleurrijkste en beeldrijkste plekken van Nederland zijn geweest. De hoogachting van de wereld der deskundigen blijkt wel uit het feit dat zowel zr. Alphonse als zr. Marie betrokken werden in de voorbereidingscommissie van een nieuwe studierichting aan de Katholieke Leergangen, met als hoofdbestanddelen pedagogiek, psychologie en handvaardigheid.⁴⁷

41 Voor een historische schets van Huize Sint-Vincentius, zie Caspers, *In alles de Liefde*, deel *Nederland*, 242-266.

42 De op 30 maart 1924 overleden gefortuneerde en kinderloze heer Willem van Iersel had per testament een aanzienlijk grondperceel met villa en boerderij in Udenhout bestemd voor liefdewerken van de Kerk. Dankzij de bemiddeling van bisschop Diepen kwam dit alles toe aan de congregatie. Zie ook Reesinck & Bresser, *Schoolstad*, 195-200.

43 Vgl. Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate* 105-108.

44 Broeder Ebergiste (Gustaaf) De Deyne (1887-1943) was overste van het St. Jozefinstituut te Gent. Zijn naam leeft voort: 'Broeder Ebergiste' is een centrum voor dienstverlening aan volwassen personen met een verstandelijke beperking, verspreid over verschillende locaties, met Borgwal (Gavere, Oost-Vlaanderen) als zetel.

45 Voor de passages over Vincentius in de jaren twintig, zie Archief DMJ, Udenhout, 1 (kroniek), deel 1.

46 Archief DMJ, Udenhout, 1 (kroniek), deel 5.

47 Deze driejarige weekeindcursus zou door veel religieuzen gevolgd worden, zie Derks & Wolf, *Wetenschap in dienstbaarheid*, 20.

Huize Sint-Vincentius, hier kort na de voltooiing in 1930, was ongetwijfeld het pronkstuk van de architect van de congregatie, J. van Halteren. Karakteristiek is de inpadige watertoren. (Archief DMJ)

Eind jaren twintig bezochten de directiezusters en de architect van de congregatie, Johannes van Halteren, enkele locaties in binnen- en buitenland om zich te oriënteren op de bouw van een geheel nieuw Vincentius dat aan alle vereisten van de nieuwe tijd voldeed. Na rijp beraad werd gekozen voor een complex met vier paviljoenen. Op 22 mei 1930 zegende de Bossche bisschop Arnold Diepen het nieuwe hoofdgebouw in. Elk paviljoen was berekend op vijftig leerlingen, had een eigen eetzaal, spelen slaapzalen, een keuken en een badinrichting. Daardoor, en ook door de interne taakverdeling, had het iets van een groot gezin. Voor de grotere meisjes was er bijvoorbeeld gelegenheid om mee te helpen bij de zorg voor de kleuters. 'Zo leren ze te doen, wat hun hand vindt te doen, en tegelijk wordt er tegemoet gekomen aan hun eigen zorgend moederlijk gevoel', aldus de historiografe van de congregatie, zr. Louisa van Rooijen.⁴⁸ Zo wilde de congregatie laten zien dat het gezins- en het internaatleven niet met elkaar in strijd zijn, maar complementair.

Zuster Alphonse van Geffen was heel geliefd bij de kinderen. Na haar overlijden op 9 september 1935 werd zij op hun verzoek begraven op het kerkhof van Huize Sint-Vincentius. (Archief DMJ)

In betrekkelijk korte tijd was Vincentius uitgegroeid tot een modelinstelling. Toen in juni 1931 de minister van Onderwijs, Jan Terpstra, op bezoek kwam, gaf hij bij het afscheid 'zijn buitengewone tevredenheid te kennen'. In 1935 promoveerde het instituut zelfs tot hét model voor het toekomstig BLO in Nederlands-Indië. Dat de congregatie juist in de moeilijke crisisjaren haar liefdewerken had kunnen uitbreiden, was vooral mogelijk dankzij de salarissen van de zusters. De inkomsten die ze ontving dankzij de vele onderwijzusters, maakten het in deze tijd mogelijk om nieuwe initiatieven te ontplooiën, zoals in 1936 de oprichting van een pedologisch instituut, Sint-Jozef, en een orthopedisch instituut, Sint-Maarten, in Beek-Ubbergen bij Nijmegen. De impuls daartoe kwam voor een belangrijk deel uit Udenhout, waar de zusters dagelijks merkten dat bepaalde kinderen, hetzij geestelijk, hetzij lichamelijk, niet pasten in de grote groep en behoefte hadden aan andersoortige begeleiding.⁴⁹

De zusters in Udenhout (en in gemeenschappen elders) waren, schamper gezegd, niet alleen melkkoe maar ook koelie. Zo waren er in 1939 maar liefst 56 zusters werkzaam op Vincentius. Omdat school en internaat een geheel vormden, waren zij dag en nacht beschikbaar voor de kinderen. Net als moeders van een groot gezin moesten zij menigmaal na een drukke dag 's nachts uit bed om een kind te helpen. Tijdens de oorlogsjaren hadden zij het minder druk omdat er noodgedwongen ook minder leerlingen waren, maar in de jaren vijftig telde Vincentius alweer 200 à 250 interne en – steeds meer – externe leerlingen.

Sacramentsprocessie. Huize Sint-Vincentius gold als een modelinstelling voor het zwakzinnigenonderwijs, maar het allerbelangrijkste achtten de zusters een goede godsdienstige vorming. Hier begint de processie vanuit het hoofdgebouw, de meisjes zijn gekleed als bruidje, ca. 1958. (Archief DMJ)

⁴⁸ Van Rooijen, *Geschiedenis van de Congregatie*, 139.

⁴⁹ Over de liefdewerken van de Zusters van de Choorstraat in Nijmegen, zie Caspers, *In alles de Liefde*, deel *Nederland*, 267-294.

Toen de leerlingen, zusters, leken-leerkrachten en andere collega's in 1965 het veertigjarig bestaan van Huize Sint-Vincentius vierden, werd enkele malen de operette *Het gelukskind* opgevoerd. Volgens de toenmalige directrice, zr. Paula Dirks, was dat een toepasselijk onderwerp omdat de kinderen er ook echt gelukkig waren, gelukkiger dan elders. De operette was wat haar betreft dus een muzisch pleidooi voor het internaat als leefvorm.⁵⁰ Maar de zusters hadden het steeds minder voor het zeggen en Vincentius veranderde snel van een internaat met school in een school met internaat. Net als bij het doveninstituut in Sint-Michielsgestel vielen de zorgtaken van Vincentius vanaf 1968 onder de AWBZ. Voortaan werd het volledig gesubsidieerd door de overheid.⁵¹

Terwijl het werk in Vincentius voortaan gegarandeerd werd door de samenleving, trok de congregatie zich qua personeelsinzet en ook op bestuurlijk vlak terug: er waren gewoon te weinig inzetbare zusters. Ook de globaal methode, waarmee de zusters furor hadden gemaakt, raakte na de jaren zestig uit de gratie. Daarvoor in de plaats kwamen andere methoden, zoals de methode *Veilig leren lezen* van frater Caesarius Mommers.⁵² Op 27 december 1981 nam het instituut feestelijk afscheid van de Zusters van de Choorstraat.

Wonosobo

Adrianus Hermus was niet alleen directeur van het Instituut voor Doofstommen maar ook bestuurslid van de missievereniging 'Pauselijk liefdewerk van de H. Apostel Petrus'.⁵³ Hij pleitte voor concentratie van de Nederlandse missieactiviteiten in Nederlands-Indië en had zich goed geïnformeerd over de volksgezondheid in die grote kolonie.⁵⁴ Daar woonden volgens de in 1930 gehouden volkstelling ruim zestig miljoen inwoners (inclusief ongeveer een kwart miljoen Nederlanders), waarvan tweederde deel op Java. Het aantal doven op dat eiland schatte Hermus op 40.000. Speciaal onderwijs voor doven bestond niet, een enkel schooltje in Bandung daargelaten. Zo nu en dan slaagde Hermus erin om enkele dove kinderen uit Indië naar Sint-Michielsgestel te laten overbrengen, in 1935 stond de teller op tien. Temeer omdat Indische kinderen moeilijk konden aarden in Nederland, broedde hij op het plan om op Java een R.K. Doveninstituut te vestigen.

In 1938 werd dit plan verwezenlijkt met de oprichting in Wonosobo (Midden-Java) van een dovenschool onder de hoede van vijf Dochters van Maria en Joseph, het huidige Dena Upakara ('Zorg voor de kleinsten').⁵⁵ De zusters streefden naar een pupillenbestand met een gemengde achtergrond, dat wil zeggen zowel Europese als Indische kinderen, christelijk en niet-christelijk (voornamelijk islamitisch). De congregatie was er immers voor mensen in nood, 'ongeacht tot welke bevolking of godsdienst de personen behoren'. Het voortbestaan van de school in Wonosobo heeft enkele keren aan een zijden draadje gehangen: tijdens de Japanse bezetting, tijdens de Indonesische vrijheidsoorlog en tijdens de Nieuw-Guineacrisis. Dankzij kordaat optreden van de zusters in Wonosobo en dankzij het ingrijpen van beschermers, zoals president Soekarno, op cruciale momenten is het allemaal net gelukt.⁵⁶

In 1963 begonnen de zusters in Wonosobo met een eigen, naar Anna Catharina van Hees genoemd noviciaat voor inlandse meisjes met kloosterroeping. In dat jaar trad daar slechts één Indonesische vrouw in, in Nederland waren dat er nog vier, van wie er later weer twee zouden uitreden. Vanaf 1967-1968 traden er in Indonesië jaarlijks of om de paar jaar één of enkele zusters in, terwijl er sindsdien in Nederland geen nieuwe roepingen meer waren. Zo ging de levensdraad van de congregatie over van Noord-Brabant naar Java. De Indonesische zusters hechtten – en hechten nog – bijzonder aan het gemeenschapsleven, terwijl in Neder-

land onder de zusters juist een tendens ontstond om zelfstandig, alleen of in een klein groepje gelijkgestemden, te gaan wonen in gewone huizen, tussen de mensen. Op dit vlak, maar ook op andere gebieden, waren – en zijn – de Indonesische zusters traditioneler dan hun Nederlandse medezusters: laatstgenoemden lieten veel los van de ballast van het ascetische kloosterleven, terwijl eerstgenoemden juist *back to the roots* wilden gaan. Dit verschil komt ook duidelijk tot uiting in de kledij: de Nederlandse zusters dragen sinds eind jaren zestig burgerkleden, terwijl de Indonesische zich vertonen in een donkerblauw, grijsblauw of wit habijt.

Dankzij nieuwe intredingen groeide de congregatie op Java niet alleen, maar ontstonden er ook nieuwe gemeenschappen, gewoonlijk bestaande uit twee of drie zusters.⁵⁷ Geleidelijk aan keerden de Nederlandse zusters, wier aantal nooit meer dan tien is geweest, terug naar hun vaderland en namen Indonesische zusters hun plaats in. Rond de millenniumwisseling speelde de vraag of de Indonesische zusters zich zouden aansluiten bij een andere congregatie, ofwel een nieuwe congregatie zouden vormen, ofwel bij de moedercongregatie zouden blijven. Het werd het laatste. De Indonesische zusters willen voortbouwen op het fundament dat bij de stichting in 1820 is gelegd.

Ofschoon hun werkzaamheden in de afgelopen decennia diverser zijn geworden, ligt de focus nog altijd op de educatie van dove kinderen en kinderen met een meervoudige beperking. Scholen, met internaat, voor dovenonderwijs bestieren de zusters in Wonosobo (sinds 1938), in Yogyakarta (sinds 1995) en Baucau (Oost-Timor, sinds 2013). Trouw aan Adrianus Hermus, wiens nagedachtenis zij bijzonder in ere houden, geven zij de voorkeur aan spraakafzien (liplezen) en toontaal boven gebarentaal. Daarmee zijn ze overigens een buitenbeentje geworden in de wereld van de doveneducatie, waarin gebarentaal de norm is geworden.

Deze pupil van Dena Upakara (Wonosobo) kijkt geconcentreerd naar de mond van haar docent en schrijft feilloos 'Suster Antonie' op het bord, november 2017. (Foto C. Caspers)

50 Het instituut telde in 1965 260 leerlingen, de meesten intern.

51 Als zelfstandige stichting was Huize Vincentius niet meer afhankelijk van de congregatie, maar het bestuur bestond aanvankelijk nog geheel uit Zusters van de Choorstraat.

52 Rutten, 'Caesarius Mommers'.

53 Vgl. Poels, *De rode paus*, 325-370, 520-536.

54 Zie Caspers, *In alles de Liefde*, deel *Missie*, 35-37 en 133-135.

55 Uitgebreed over de missie in Nederlands-Indië, later Indonesië, is Caspers, *In alles de Liefde*, deel *Missie*, 131-247.

56 Caspers, *In alles de Liefde*, deel *Missie*, 162-164 (over Soekarno, die zich inzette voor het doveninstituut en over het algemeen veel waardering had voor missionarissen).

57 In 2021 heeft de Kongregasi Putri-Putri Maria dan Yosef zeven gemeenschappen op Java en een in Oost-Timor.

Tot slot

Gedurende de eerste eeuw van haar bestaan telde de congregatie voornamelijk zusters die afkomstig waren uit de oostelijke helft van Noord-Brabant. In de tweede eeuw veranderde dat. Tot in de jaren zestig traden ook jonge vrouwen uit andere provincies in, vooral uit Noord- en Zuid-Holland. Daarna alleen uit Java, en sinds enkele jaren ook uit Kalimantan en uit Oost-Timor, een van de kleinste maar tevens kinderrijkste landen van Azië. Zo bestaat de mogelijkheid dat de bestuurszetel die in 2021 naar Java is verhuisd, over een aantal jaren weer naar elders wordt verplaatst: niets is zeker. Maar de Brabantse oorsprong verradt zich nog steeds, vooral in de aanpak van het dovenonderwijs van de Putri Maria dan Yosef, en door de viering van de jaarlijkse feestdag, 7 juli, het feest van de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch. De zusters in Nederland zijn nog altijd hulpvaardig waar zij dat kunnen en genieten daarnaast van hun oude dag. In de afgelopen jaren zagen Bosschenaren wel eens Indonesische zusters, gekleed in blauw habijt, naar of van de bloemenmarkt lopen. Die tijd is voorbij, maar de stichting van Jacobus Antonius Heeren en Anna Catharina van Hees is nog springlevend.

Samen op pad. Zr. Rosa de Lima Wigink en Zr. Antonie Ardatin op de Bossche bloemenmarkt, 2010. In 2013 zou laatstgenoemde eerstgenoemde opvolgen als algemeen overste van de congregatie. (Archief DMJ)

Archieven

- 's-Hertogenbosch, Moederhuis (Papenhulst 5), Archief Dochters Maria en Joseph (DMJ). Dit archief wordt overgebracht naar Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven in Sint-Agatha.
- Boxmeer, Nederlands Carmelitaans Instituut, Archief Elzendael.

Literatuur

- Alkemade, Allegonda Jacoba Maria, *Vrouwen XIX. Geschiedenis van negentien religieuze congregaties, 1800-1850* ('s-Hertogenbosch 1966).
- Bijzondere regelen der Zusters van Liefde, gevestigd te 's-Hertogenbosch, onder de benaming van Dochters van de H.H. Maria en Joseph (Sint-Michielsgestel 1852).
- Bornewasser, J.A., *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam 1989).
- Caspers, Charles & Kees Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom. De Vincentiaanse liefde in de spiritualiteit van de Dochters van Maria en Joseph* (Baarn 2013).
- Caspers, Charles, *In alles de Liefde. Twee eeuwen Congregatie Dochters van Maria en Joseph (1820-2020)*, 3 delen (Baarn 2021).
- Caspers, Charles, *Zacht doch krachtadig. Anna Catharina van Hees en de oorsprong van de Congregatie Dochters van Maria en Joseph* (Baarn 2015).
- Cnockaert, Lucienne, *Pierre-Joseph Triest 1760-1836, le Vincent de Paul belge* (Leuven 1974).
- Codex Iuris Canonici – Wetboek van Canoniek Recht* (Hilversum 1987).
- Derks, Marjet & Rob Wolf, *Wetenschap in dienstbaarheid. Ida B.M. Frye (1909), heilpedagoge* (Nijmegen 2000).
- Derks, Sergio, *Doorbroken stilte. 175 jaar zorg en onderwijs voor mensen met beperkingen in horen, zien en communicatie* (Sint-Michielsgestel 2004).
- Dijk, Rudolf van, 'Boxmeer. De Orde der Karmelieten', in: L.C.B.M. van Liebergen, 'Waer een paradijs'. *Kloosterleven in Brabant na de Reformatie* (Uden 1987) 24-36.
- Driessen, A.M.A.J. & G.P. van de Ven, *Zusters van JMJ. Geschiedenis van een congregatie 1822-1962* (Hilversum 2015).
- Een Zuster van Liefde, *Kanunnik Triest, stichter van de Congregatie der Zusters van Liefde van Jezus en Maria. Zijn leven, zijn geest, zijn werken* (Brussel 1926).
- Franken, Zr. Veronie, 'De geschiedenis van de Congregatie in Indonesië', 4 delen, in: *De Heeriaan* 41 (2012) nrs. 1-4.
- Eijt, José, *Religieuze vrouwen. Bruid, moeder, zuster. Geschiedenis van twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940* (Hilversum 1995).
- Gedenboekje ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van het Instituut 'Sint Marie' 1951-1961* (Eindhoven 1961).
- Heijst, Annelies van, Marjet Derks & Marit Monteiro, *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19^e en 20^e eeuw* (Hilversum 2010).
- Hermus, Adrianus, *Gedenboek Instituut voor doofstommen te St. Michiels-Gestel, 1840-1940* (Sint-Michielsgestel 1940).
- Kruithof, Bernard, Tom Mous & Philip Veerman, red., *Instituut of pleeggezin, 200 honderd jaar discussie* (Amsterdam 1981).
- Lenderink, H.J., *Blind en doofstom tegelijk. De ontwikkeling der doofstomme blinden in en buiten Europa, benevens eene beschrijving van het doofstommenwezen in Nederland* (Haarlem 1907).
- Poels, Vefie, *De rode paus. Biografie van de Nederlandse curiekardinaal Willem van Rossum CSSR (1854-1932)* (Nijmegen 2021).
- Reesinck, J.F. & Jan Bresser, red., *Schoolstad. Een eeuw vrijheid van onderwijs in Nederland, 1848-1948* (Den Haag 1950).
- Rooijen, Zr. Louisa van, *Geschiedenis van de Congregatie van de Choorstraat, 'Dochters van Maria en Jozef'* ('s-Hertogenbosch 1954).
- Rutten, Sjak, 'Caesarius Mommers (1925-2007). De leesvader van Nederland', in: *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 37 (2019) nr. 1, 36-40.
- Sanders, J.G.M., red., *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd 1794-1814. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 2002).
- Schutjes, L.H.Chr., *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, deel 4 (Sint-Michielsgestel 1873).
- Vogel, Ton, 'Congregatie van de Zusters van Liefde, Dochters van Maria en Joseph; Zusters van de Choorstraat 1820-2020', in: Geert Donkers, Toine Janssen, Bert Subelack & Ton Vogel, *Twee eeuwen dienstbaar en barmhartig. Congregaties en orden in de 19^e en 20^e eeuw in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 2020) 15-47.

Henk van Mierlo

Vallen en opstaan

De Noord-Brabantse sigarenindustrie in het tweede kwart van de twintigste eeuw

G. en S. Majoie bij het 25-jarig jubileum van hun gelijknamige sigarenfabriek in Tilburg in 1925. (Fotograaf onbekend, collectie Regionaal Archief Tilburg, nr. 39501)

Inleiding

Inmiddels is de sigarenindustrie nagenoeg uit Nederland verdwenen, maar halverwege de twintigste eeuw was dit een belangrijke nijverheidssector, zeker in het zuidoosten van de provincie Noord-Brabant. Het was in meer dan één opzicht lange tijd een bijzondere industrie, met een massaal maar handmatig productieproces, opererend in een groeiende markt en – omdat er voor de start van een fabriekje maar weinig kapitaal nodig was – met een forse concurrentiedruk. Maar ook een sector met veel arbeidsconflicten, fabrikanten die zich heer en meester voelden in hun bedrijf en met een overheid op afstand. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw veranderde de industrie echter ingrijpend en toen verschoof ook het zwaartepunt daarvan naar Noord-Brabant.

Dit artikel beschrijft de ontwikkeling van de sigarenindustrie in het tweede kwart van de twintigste eeuw, waarbij de nadruk ligt op de jaren veertig en op het wel en wee van de sector in Noord-Brabant. Het laat zien dat de kiem van de teloorgang van de Nederlandse sigarenindustrie niet alleen al in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw werd gelegd, maar dat deze ook een forse negatieve impuls kreeg tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog.

De jaren twintig en dertig

De jaren 1914-1918 waren voor de sigarenindustrie in economische zin goede jaren. De sector – waarvan het productieproces een volledig handmatig karakter had – bood in 1916 werk aan ruim 22.000 mensen, van wie bijna veertig procent beneden de grote rivieren werkzaam was. Meer dan de helft van hen werkte in fabrieken met minder dan vijftig werknemers.¹ Na de Eerste Wereldoorlog brak voor de sector een moeilijke periode aan als gevolg van een samenloop van nationale en internationale ontwikkelingen. De export van sigaren, die tijdens de oorlogsjaren tussen de 2,5 en 3 miljoen kilo bedroeg, verdubbelde in 1919. Twee derde deel daarvan belandde in Duitsland. Maar als gevolg van de valutacrisis in dat land begin jaren twintig en de daarmee samenhangende geldontwaarding, nam de uitvoer in twee jaar tijd af tot een kleine 0,8 miljoen kilo, een niveau dat min of meer stabiliseerde gedurende de verdere jaren twintig. De invoer van sigaren daarentegen, tot en met 1918 relatief onbeduidend, nam na 1919 als gevolg van diezelfde valutacrisis echter sterk toe, tot 2,1 miljoen kilo in 1922. Bijna al die sigaren waren afkomstig uit Duitsland. Hierna bracht een effectieve verhoging van het invoerrecht de import weer terug tot het lage vooroorlogse

¹ Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabakbewerdersbond*, 196-198.

niveau.² Door de relatief snel dalende export en dito stijgende invoer, kwam een overmaat aan sigaren terecht op de Nederlandse markt.

Dit leidde tot een scherpe concurrentiestrijd en een prijsdaling van het eindproduct van circa tien procent in de periode 1923-1929.³ Verder speelde de eerste landelijke cao in de sigarenindustrie, die in 1920 werd afgesloten, een belangrijke rol. In deze cao waren relatief hoge lonen afgesproken. Dat was mogelijk dankzij de goede jaren die de industrie in de Eerste Wereldoorlog had doorgemaakt. Een derde factor van belang was de Tabakswet die in 1921 van kracht werd. Die leidde tot een accijnstarief van 10 procent en een forse verhoging van de administratieve lastendruk. De kosten hiervan konden door de felle concurrentie echter niet of slechts ten dele worden doorberekend aan de consument.⁴ Het mag duidelijk zijn dat deze factoren bij elkaar opgeteld de rentabiliteit van de sigarenproducenten sterk negatief beïnvloedden.

Na de crisis van 1929 zakte de export verder terug en daalde van ruim 57 miljoen sigaren in 1929 tot bijna 20 miljoen in 1939.⁵ Opnieuw was de slechte financiële situatie in buurland Duitsland hier debet aan, maar de valuta- en importpolitiek van de nazi's zorgde er ook voor dat in de latere jaren dertig de export naar dit land zich blijvend stabiliseerde op een laag niveau.⁶ Omdat Nederlands-Indië in de jaren twintig het belangrijkste exportgebied was geworden – goed voor zestig procent van de sigarenuitvoer in 1929 – leidde de invoering van een accijnsheffing van twintig procent aldaar in 1932 vervolgens tot een uitvoerdaling van maar liefst 75 procent in geldswaarde ten opzichte van het niveau van 1931.⁷ Maar er speelden nog twee andere belangrijke ontwikkelingen die de economische situatie van de sigarenindustrie in de jaren dertig negatief beïnvloedden. De eerste was de verhoging in 1934 van de Nederlandse tabaksaccijns tot 12,5 procent voor sigaren en 17,5 procent voor de kleinere sigaren, de *senoritas*.⁸ De tweede trend betrof een verandering in het rookgedrag. De binnenlandse consument ging meer roken, maar diens voorkeur verschoof daarbij zowel van duurdere naar goedkopere sigaren als van sigaren naar sigaretten. De eerste verschuiving – veroorzaakt door de dalende koopkracht tijdens de crisis – is zichtbaar in de daling van de gemiddelde stuksprijs van de tussen 1929 en 1939 verkochte sigaren – van 7,54 naar 4,2 cent – bij een toename van het aantal verkochte sigaren van bijna 25 procent in diezelfde periode.⁹ Dat de sigaret aan populariteit won, blijkt uit het dalende aandeel van de sigaar in het totaal van het aan roken bestede geldbedrag. Dat was in 1939 ten opzichte van 1929 van 179,4 miljoen gulden teruggelopen tot 144,9 miljoen, waarbij het aandeel van de sigaren daarin ook nog eens afnam van 54 tot 49 procent.¹⁰ Kort gezegd leidden de geschetste marktontwikkelingen niet alleen tot een neerwaartse druk op de gemiddelde verkoopprijs maar hadden zij tegelijkertijd een kostprijsverhogend effect. Deze dynamiek drukte de marges in de sector, waarbij bovendien het aandeel van de sigarenindustrie in de nationale tabaksmarkt over het hoogtepunt heen leek te zijn en een dalende tendens zichtbaar werd.

Het antwoord van de industrie

De veranderingen in de markt tijdens de jaren twintig en dertig noopten tot een antwoord van de fabrikanten. De druk op kostprijs en rentabiliteit zette aan de ene kant een ontwikkeling in gang van schaalvergroting en mechanisering. Tegelijkertijd deden fabrieksmerken, reclame en marketing hun intrede. Henri van Abbe in Eindhoven was een van de eersten die zijn fabrieksmerk Karel I met een landelijke reclamecampagne succesvol in de markt wist te zetten.¹¹ Vanwege de hoge kosten van dergelijke campagnes was dit

een strategie die alleen grotere bedrijven zich konden veroorloven. Dat gold ook voor de aanschaf van machines en het doen van grote tabaksaankopen waardoor de klant constante kwaliteit kon worden geboden tegen lagere kosten. In combinatie met aantrekkelijke, onderscheidende verpakkingen en een aansprekende en uniforme merknaam, werd zo een vaste klantenkring opgebouwd.¹² Mechanisatie leidde tot een netto-kostenbesparing van ongeveer anderhalve gulden per duizend stuks voor de goedkopere sigaren.¹³ De vier grootste fabrieken – met een productie van 515 miljoen sigaren gezamenlijk goed voor bijna een derde van de nationale productie – bespaarden daarmee in 1939 naar schatting samen bijna 700.000 gulden (zie tabel 1).

Tabel 1 Geschatte besparingen door mechanisatie van de vier grootste sigarenfabrieken¹⁴

Rang-nummer	Sigaren-fabriek	Vestigingsplaats	Sigarenproductie in 1939 (× 1.000)	% Gemechaniseerd geproduceerd	Besparing per jaar (in guldens)
1	Karel I	Eindhoven	171.238	74%	190.074
2	Willem II	Valkenswaard	154.286	97%	224.486
3	Ritmeester	Veenendaal	107.073	100%	160.611
4	Hofnar	Valkenswaard	82.737	88%	109.213

De besparing is becijferd door de productie achtereenvolgens te vermenigvuldigen met het mechanisatiepercentage en 1,50.

Maar de ontwikkelingen in de markt en industrie hadden ook een forse werkloosheid tot gevolg. In 1933 verloren bijna 3.400 sigarenmakers hun baan en in 1934 waren het er nog meer.¹⁵ Dit was zowel een gevolg van de vraagontwikkeling als van de in gang gezette mechanisering. Want het aantal machines in de sigarenindustrie nam in de eerste helft van de jaren dertig snel toe. Was dat aantal in 1930 nog minimaal, in september 1931 waren er al 393 machines in gebruik, oplopend tot 1.897 in mei 1936. Doordat het naziregime in 1933 overging tot een drastische beperking van de mechanisatie in de Duitse sigarenindustrie, kwamen veel overtollig geworden machines op de Nederlandse markt terecht. Dit gaf, met de verhoging van de tabaksaccijns per 1 maart 1934, de hier al gaande zijnde ontwikkeling een forse impuls.¹⁶ De Nederlandse Mechanisatiewet van 1936 remde deze ontwikkeling af en verhinderde een verdere stijging van de werkloosheid. Dat laatste was een belangrijk overheidsdoel in de depressiejaren na 1929. Na 1936 nam het aantal machines in de sigarenindustrie nog nauwelijks toe: tot 1938 kwamen er slechts elf bij.¹⁷ Toch werd als gevolg van de mechanisering in 1939 slechts minder dan een kwart van de 1,7 miljard geproduceerde

2 Meijers, *Een onderzoek*, 71-72 en *De Tabakspiant*, 25 maart 1924, met dank aan het Valkenswaardse Valkerij en Sigarenmakerij Museum voor de inzageverlening in dit vaktijdschrift.

3 Meijers, *Een onderzoek*, 84.

4 Meijers, *Een onderzoek*, 85-86.

5 Erens en Van Iersel, *Gegevens*, 16.

6 Klemann, *Nederland 1938-1948*, 37-38.

7 Meijers, *Een onderzoek*, 92; Erens en Van Iersel, *Gegevens*, Tabel IX.

8 Meijers, *Een onderzoek*, 96.

9 Erens en Van Iersel, *Gegevens*, 10.

10 Meijers, *Een onderzoek*, 165, Tabel C.

11 Schippers, 'Henri van Abbe', 38; *De Tabakspiant*, 28 december 1926.

12 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, 7.

13 Meijers, *Een onderzoek*, 114.

14 RHCe, Toegang 15266, inv.nr. 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie, RbTT-nummers: 194, 206, 282 en 335.

15 Meijers, *Een onderzoek*, 120. De tabel op deze pagina gaat uit van aantallen werkdagen per jaar. Deze zijn à 300 dagen per medewerker omgerekend naar een voltijdswerkloosheidscijfer op jaarbasis.

16 NA, Archief RbTT, inv.nr. 21, Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland, Jaarverslag 1945-1946, 37; Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, 7; *De Tabakspiant*, 13 april 1934.

17 Erens en Van Iersel, *Gegevens*, 31.

sigaren nog geheel handmatig vervaardigd. Het gros – ruim zeventig procent – werd half-mechanisch geproduceerd.¹⁸ Daarbij kwamen de bosjes (het binnengoed met het omblad) machinaal tot stand, waarna de sigarenmaker dit halfproduct handmatig voorzag van een dekblad. Door de mechanisatie steeg de arbeidsproductiviteit tussen 1929 en 1936 met 25 procent.¹⁹ Maar ze had ook tot gevolg dat in minder dan vijf jaar tijd (1935-1939) het landelijke percentage van werknemers werkzaam in het grootbedrijf – dat wil zeggen in bedrijven met tweehonderd werknemers of meer – toenam van 55 tot 74 procent.²⁰ Hierdoor verschoof werkgelegenheid naar gemeenten met grote sigarenfabrieken, zoals Eindhoven, Maastricht, Valkenswaard, Veenendaal en Wageningen. Eigenwerkers, die zonder personeel voor eigen rekening en risico sigaren maakten, kwamen in die plaatsen nauwelijks meer voor.²¹ Dit alles maakte dat het aanzien van de sigarennijverheid in korte tijd ingrijpend veranderde. De prijs van deze omslag werd betaald door het midden- en kleinbedrijf én door de eigenwerker. In 1932 telde Nederland ongeveer drieduizend sigarenfabrikanten met een tabaksvergunning, terwijl zeven jaar later in 1939 nog 1.860 bedrijven resteerden.²² Desondanks telde ook toen toch nog 94 procent van de sigarenfabrieken minder dan twintig medewerkers, ruim de helft daarvan behorend tot de categorie eigenwerker.²³

Maar onder de oppervlakte van deze ontwikkelingen voltrok zich gedurende de jaren twintig en dertig ook nog een andere belangrijke beweging, namelijk de verschuiving van het zwaartepunt van de Nederlandse sigarenindustrie naar de provincie Noord-Brabant. In

1916 bedroeg het Noord-Brabantse aandeel in het totale aantal werknemers in de sector nog 37 procent, maar in 1939 was dat gestegen tot ruim 54. Het Noord-Brabantse aandeel in de nationale sigarenproductie in dat jaar hield met 55 procent daarmee gelijke tred.²⁴ Oorzaken van deze geografische verschuiving moeten worden gezocht in het doorgaans lagere loonniveau en de in deze provincie ruimschoots aanwezige kennis van tabak, productiewijze, verkoopkanalen en dergelijke. Maar ook heeft goed ondernemerschap een belangrijke rol gespeeld, zeker als wordt gekeken naar de rol die het grootbedrijf speelde in Noord-Brabant. Dat was in 1939 goed voor 81 procent van de werkgelegenheid aldaar, substantieel meer dan in de rest van het land waar het aandeel van het grootbedrijf bleef steken op 54 procent. Eenzelfde fors verschil gold voor het gedeelte dat (half)gemechaniseerd werd geproduceerd. In Noord-Brabant was dat 84 procent tegenover 68 daarbuiten.²⁵ Van de dertig fabrieken met ten minste tweehonderd werknemers stonden er in 1939 zestien in Noord-Brabant, terwijl dat laatste ook gold voor drie van de vier fabrieken met meer dan duizend personeelsleden, te weten Karel I in Eindhoven, en Willem II en Hofnar in Valkenswaard. Het kwartet werd gecompleteerd door de Ritmeester-sigarenfabriek in Veenendaal.²⁶

Advertentie Karel I (1933).
(RHCE, Toegang 10030, inv.nr. 328)

Deze vier 'groten' waren goed voor dertig procent van de landelijke sigarenproductie, terwijl ruim een kwart van de Nederlandse sigarenmakers bij één van deze vier concerns in dienst was.²⁷ Van tenminste één van deze vier grootste sigarenfirma's – Hofnar – is een relatief groot bedrijfsarchief bewaard gebleven, dat ook inzicht geeft in bedrijfseconomische aspecten. Hieruit blijkt dat Hofnar de sigarenomzet tussen 1926 en 1939 ruim wist te verzesvouden, namelijk van 427.000 gulden in 1926 tot 2,75 miljoen gulden in 1939.²⁸ Deze forse omzetting vond plaats bij een gelijktijdige omzetzaling van 13 procent op nationaal niveau over dezelfde periode.²⁹

De Noord-Brabantse sigarenindustrie onderscheidde zich dus zowel qua mechanisatiegraad, schaalgrootte als met het aantal grote bedrijven van de rest van het land. Deze kenmerken worden in belangrijke mate bepalend voor het wel en wee van de sector in Noord-Brabant tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog.

Mei 1940

Met de Duitse inval op 10 mei 1940 begon ook voor de sigarenindustrie een verwarrende periode waarin niet alleen de afzetmarkt opnieuw ingrijpend wijzigde. De industrie kreeg daarnaast ook te maken met een centraal geleide economie waarin vrije marktwerking al vrij snel uitgesloten werd, eerst aan de aanbod- en later ook aan de vraagzijde. Daarbij speelde het Rijksbureau voor Tabak en Tabaksproducten (RbTT) in Den Haag, opgericht op 28 mei 1940, een bepalende rol. Het RbTT kreeg in juli 1940 een Commissie van Bijstand – later dat jaar gewijzigd in Commissie van Advies – bestaande uit leidende figuren uit het bedrijfsleven, zoals voorzitter Herbert Cremer (1873-1951), directeur van NV Deli Maatschappij te Amsterdam; Theodorus Niemeyer (1881-1967), directeur van Theodorus Niemeijer NV te Groningen en Hendrik Kersten sr. (1882-1960), directeur van NV Willem II te Valkenswaard, de op dat moment op een na grootste sigarenfabriek van het land.³⁰ Het RbTT had als voornaamste taken de registratie van de ondernemingen – noodzakelijk om een sigarenfabriek te kunnen starten of voortzetten – en de regulering van de verdeling en verwerking van de nog aanwezige tabak.³¹ Dit laatste leidde tijdens de bezetting tot een forse administratieve lastenverzwaring voor de sector. De vraagzijde werd later sterk gereguleerd met de tabaksrantsoenering.

Het bijzondere aan de sigarensector was dat die in 1940 – door de jarenlange minimale im- en export van sigaren – nagenoeg geheel op de binnenlandse consument was gericht.

18 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VI.

19 Erens en Van Iersel, *Gegevens*, 30.

20 Van der Putt, *Organisatieonderzoek*, 4.

21 *De Tabakspiant*, 6 juni 1944.

22 Eigen telling uit *Lijst van Tabaksvergunninghouders 1932*.

23 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VI.

24 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabakbewerkerbond*, 196; Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VI.

25 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VI.

26 Eigen telling uit RHCE, Toegang 15266, inv.nr. 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie; Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VI.

27 Eigen telling uit RHCE, Toegang 15266, inv.nr. 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie.

28 VSmM, Doos Hofnar, Jaarrekening 1926 en RHCE, Toegang 10136, inv.nr. 353, Verkoopboek en inkoopboek 1939.

29 Erens en Van Iersel, *Gegevens*, 10. Als omzetmaatstaf is de in Tabel V weergegeven kleinhandelswaarde genomen.

30 Brongers, *Inventaris*, 6 en 29; *De Tabakspiant*, 16 juli 1940.

31 *Tabak en tabaksproductenbeschikking, 1940 nr. 1*, zoals gewijzigd bij beschikkingen van 26 mei en 17 december 1941.

Maar voor de productie was de industrie volledig afhankelijk van de beschikbaarheid van tabakken uit Zuid-Amerika maar bovenal die uit het toenmalige Nederlands-Indië. Dit speelde met name voor het dekblad, het buitenste tabaksblad van de sigaar. Andere tabakssoorten – zoals Nederlandse of Europese – waren hiervoor niet of nauwelijks geschikt omdat de bladeren onvoldoende groot, dun of fijn van vezel waren om als dekblad te kunnen dienen.³² Deze afhankelijkheid van buitenlandse import werd in de bezettingstijd én in de eerste periode daarna de achilleshiel van de sigarenindustrie.

Doordat na 10 mei 1940 de invoer van de kwaliteitstabakken uit ‘de Oost’ – naar later zou blijken langdurig – tot stilstand kwam, moest de sigarenindustrie het doen met de op dat moment in Nederland aanwezige voorraad sigarentabak, groot 27.000 ton.³³ Maar in 1940 waren tabak en sigaren in Duitsland al schaarse goederen geworden en keek de bezetter begerig naar de Nederlandse sigaar die in het buitenland een uitstekende naam had verworven. Daardoor werd nog in 1940 ruim negenduizend ton sigarentabak – overigens tegen betaling – naar Duitsland vervoerd en in de twee jaren daarna nog eens bijna duizend ton. De Nederlandse oogst en de beperkte import tussen 1941 en 1944 van met name tabak uit de door de Duitsers bezette gebieden – in totaal ruim vierduizend ton – woog daar niet tegenop, temeer daar die niet als dekblad kon worden gebruikt. Dit bracht de beschikbaarheid van sigarentabak gedurende de oorlog op ruim 21.000 ton. Aangezien de 1,7 miljard sigaren die de Nederlandse sigarenindustrie in 1939 produceerde zo’n 14.900 ton aan tabak vergden, betekende dit dat daarmee, zonder import van kwaliteitstabakken, de sigarenproductie in theorie ongeveer anderhalf jaar op het niveau van 1939 zou kunnen worden gecontinueerd.³⁴

Verplichte leveringen aan bezettingsmacht

De sigarenmarkt onderging in de eerste drie oorlogsjaren een fundamentele verandering door de verplichte levering – weliswaar tegen betaling – van sigaren aan de bezettingsmacht in Nederland, België en Frankrijk. De Duitse *Wehrmacht* plaatste al snel na de inval in 1940 volop orders, oplopend tot zo’n vijftig miljoen sigaren per maand, bijna een derde van de totale Nederlandse sigarenproductie (en -consumptie) in 1939.³⁵ ‘Op 9 juli jl. is op het Rijksbureau voor Tabak en Tabaksproducten door den heer Künemann namens het hoofdkwartier van het bezettingsleger in Frankrijk en België de levering verlangd, nog in de maand Juli, van 42 miljoen sigaren [...]. Verlangd werd een onmiddellijke indeeling over de fabrieken’.³⁶ Bij weigering tot levering riskeerden de betreffende fabrikanten sancties, zoals het niet langer meer kunnen verkrijgen van tabak of een verbod op leveringen aan Nederlandse afnemers.³⁷

Een belangrijke vraag die ondernemers en werknemers zich – ook in de sigarenindustrie – na de capitulatie ongetwijfeld stelden, was hoe om te gaan met het werken voor de bezettende macht. Het is goed om deze kwestie te bezien in de context van die tijd. Zo zou bijvoorbeeld het weigeren van Duitse orders onherroepelijk leiden tot werkloosheid. Dat wilde iedereen voorkomen. De grote werkloosheid in de nog maar net voorbij crisisjaren lag immers nog vers in het geheugen. Al in mei 1940 vaardigde het Verbond van Nederlandse Werkgevers dan ook de richtlijn uit dat de leden hun personeel zo veel mogelijk in dienst moesten houden. Hierdoor moesten ook Duitse orders worden aanvaard.³⁸ Voor de sigarenindustrie golden daarnaast specifieke factoren. De sector bestond immers in 1940 nog steeds uit vele honderden kleine en middelgrote familiebedrijven. Deze fabrikanten

hadden geen enkel zicht op het beleid van de concurrentie. Elk bedrijf moest dan ook zelf de knoop doorhakken over het al dan niet leveren aan Duitsers. Niet vergeten moet worden dat weigering van Duitse orders alleen doel trof als de concurrenten dat ook deden. Maar omdat een ondernemer dat niet wist, was hij feitelijk gedwongen om voor iedereen te produceren. Het alternatief was immers achteropraken en het risico lopen ten onder te gaan.³⁹ Wat ook meespeelde was dat een sigaar niet kon worden beschouwd als ‘oorlogstuig’ noch de levering ervan als een directe deelneming aan de vijandelijke oorlogsinspanning. Ten slotte, maar zeker niet onbelangrijk was het feit dat honderden werknemers en hun gezinnen voor hun inkomen volledig afhankelijk waren van het werk in de sigarenfabriek. Zo stond bijvoorbeeld de familie Van Abbe van de Karel I sigarenfabrieken in Eindhoven voor de zware taak om ‘2.800 man door de oorlog heen te slepen’.⁴⁰ Voor zover bekend zijn er geen sigarenfabrikanten geweest die hebben geweigerd om producten te leveren aan de bezetter.

De productie werd vanwege de leveringen aan de Wehrmacht in de loop van 1940 opgevoerd tot een niveau van 120 procent van dat van 1939. Dit lijkt een tegenstrijdigheid, gezien de importstop en de te verwachten schaarste. Maar bedacht moet worden dat in deze vroege fase van de oorlog nog vrij algemeen werd aangenomen dat Duitsland die al had gewonnen, zodat echte schaarste niet zou optreden. Zo valt bijvoorbeeld te lezen in een brief van het RbTT van begin juli 1940: ‘Tenzij zich thans nog niet te voorziene omstandigheden voordoen, welke in het Blitzkarakter van den oorlog een vertragende wijziging zouden veroorzaken, bestaat [...] alle reden voor de veronderstelling, dat [...] de oorlog vóór [...] (ultimo April 1941) zal zijn beëindigd.’⁴¹ Het RbTT rekende in diezelfde maand uit dat vanwege het beschikbare omblad en binnengoed – dekblad was wat ruimer voorhanden – de sigarenindustrie met deze verhoogde productie vooruit zou kunnen tot eind april 1941. De conclusie was dan ook dat de productie kon worden opgevoerd, aangezien de oorlog dan waarschijnlijk verleden tijd zou zijn. De door de bezetter opgelegde verplichting leidde er uiteindelijk toe dat in de jaren 1940-1942 iets meer dan 850 miljoen sigaren aan het Duitse leger en de SS zijn geleverd, waarvoor bijna 6.300 ton sigarentabak aan de Nederlandse markt werd onttrokken.⁴² Dit ging ten koste van de Nederlandse consument die daardoor min of meer gedwongen werd om uit te wijken naar andere rookproducten dan wel te minderen of te stoppen met roken. In alle gevallen waren zij als afnemer verloren voor de sigarenindustrie. Die tendens werd nog eens versterkt door het verbod om in de ‘Wehrmachtssigaren’ iets anders dan tabak te verwerken. Daardoor deden deze sigaren een relatief groter beroep op de steeds schaarser wordende tabaksvorraden ten nadele van de kwaliteit van de ‘binnenlandse’ sigaar.⁴³

Uit een telling over de maanden oktober 1941 en december 1942 blijkt dat de leveringen in die maanden – van 19,9 respectievelijk 25,1 miljoen sigaren – min of meer pro rata over

32 Bertram, *De Tabak*, 11.

33 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VIII.

34 Cijfers ontleend aan Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VIII; NA, Archief RbTT, inv.nr. 86, Brief RbTT aan de Directie van Handel en Nijverheid, 8 juli 1940.

35 NA, Archief RbTT, inv.nr. 158, Stukken betreffende Wehrmachtsleveringen, juli c.q. augustus 1940.

36 NA, Archief RbTT, inv.nr. 85, Brief RbTT aan de Directie van Handel en Nijverheid, 8 juli 1940.

37 RHCE, Toegang 15255, inv.nr. 1368, Notulen van de bestuursvergadering 17 juli 1940.

38 Klemann, ‘Belangrijke gebeurtenissen’, 513 en 514.

39 Klemann, *Nederland 1938-1948*, 73-74.

40 Interview met Albert van Abbe, film Valkerij en Sigarenmakerij Museum, Valkenswaard; deze alinea is in iets gewijzigde vorm ontleend aan Van Mierlo, *Mogen en moeten*, 29.

41 NA, Toegang 2.06.076.02, inv.nr. 86, Brief RbTT aan de Directie van Handel en Nijverheid, 8 juli 1940.

42 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, 11.

43 *De Tabakspiant*, 28 april 1942.

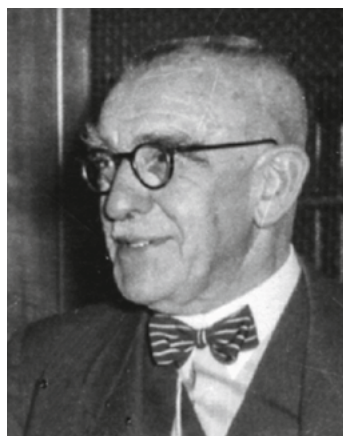
de verschillende fabrieken werden verdeeld en doorgaans uitkwamen op circa zestien respectievelijk twintig procent van de maandproductie 1939. In oktober 1941 waren zo'n honderd sigarenfabrieken betrokken bij de verplichte leveringen, een aantal dat eind 1942 uit het oogpunt van efficiency was teruggebracht tot 38. Het betrof bijna altijd (middel) grote fabrieken die in 1939 al meer dan een miljoen sigaren per jaar produceerden. Gezien de relatief evenredige verdeling is het niet vreemd dat over de beide genoemde maanden gerekend ruim zestig procent van de leveranties aan de Wehrmacht vanuit Noord-Brabant plaatsvonden. De twintig sigarenfabrieken uit Eindhoven en Valkenswaard hadden daarin met 37 procentpunten een belangrijk aandeel.⁴⁴

Sigarenfabrikant Frans van Best – eigenaar van een middelgrote sigarenfabriek in Valkenswaard en bestuurlijk actief in werkgeversverenigingen – schrijft over die periode in zijn manuscript het volgende:

Van de voorraden tabak bij importeurs en den handel was het grootste gedeelte door Duitschers in beslag genomen en weggevoerd; het resterende plus de voorraden bij de industrie was geïnventariseerd en is geleidelijk gelijkmatig, d.w.z. naar verwerkingsquotums, onder de fabrikanten verdeeld en daar wij over een ruimen voorraad beschikten, hebben wij vrij aanzienlijke hoeveelheden, zowel sigaren als kerfmateriaal, aan collega's, waaronder ook de grootste, moeten afstaan.

Overigens had dit niet tot gevolg, dat wij ontevreden over de bedrijfsresultaten van 1940 en 1941 moesten zijn, want het eerste jaar sloot ná een lange periode van verlies weer met een winstcijfer, terwijl het tweede zelfs tot de goede jaren was te rekenen. Dit was ten deele te danken aan liquidatie van reserves en aan uitschakeling der moordende concurrentie bij den verkoop, maar toch ook aan de weermachtorders op uitsluitend duurere sigaren, waaraan geen evenredige eischen van verpakking werden gesteld.⁴⁵

In de laatste regels stipt Van Best redenen aan waarom zowel de regulering als de leveringen aan de Wehrmacht in economisch opzicht interessant waren, zeker voor de middelgrote producent: de concurrentie was zo goed als verdwenen en de leveringen vereisten geen reclame(kosten) en vergden nauwelijks verpakingskosten, terwijl afzet verzekerd was en plaatsvond in een hoger marktsegment met doorgaans ruimere winstmarges.

Frans van Best (1880-1959) in de jaren vijftig. (VSM, Archief NVS, Doos 334)

Productiereductie

Maar het 'Blitz'-karakter van de oorlog bleek al snel achterhaald en eind 1940 werd dan ook een begin gemaakt met een eerste afschaling van het productieniveau, namelijk naar 110 procent van dat van het basisjaar 1939. Deze trend zette zich daarna stapsgewijs en met steeds kortere tussenpozen voort, totdat uiteindelijk voor het laatste kwartaal 1941 een niveau van veertig procent van datzelfde basisjaar 1939 werd vastgesteld.⁴⁶ Overigens was eerst nagegaan of door het maken van kleinere modellen het aantal te produceren

sigaren gelijk kon blijven zodat toch een besparing op het tabaksverbruik kon worden gerealiseerd. Een tekort aan sigarenvormen – waarin het halffabriekaat ('bosje') werd gelegd en vervolgens geperst om een mooie en identieke vorm te verkrijgen – maakte uitvoering van dit voornemen op dat moment onmogelijk. Later, toen door de productiereductie het aantal sigarenvormen voor de kleinere modellen wel toereikend was, werd dit alsnog gerealiseerd.⁴⁷ Wat eind 1940 al wel ingeburgerd raakte was het gebruik van surrogaat-omblad, waarmee het 'bosje' werd omwikkeld. Zo kon meer 'echte tabak' worden gebruikt als dekblad, het buitenste blad van een sigaar.⁴⁸ Tabak werd daarna ook uitgespaard doordat de fabrikanten toestemming kregen tot het verwerken van hop – tot een maximum van tien procent – in het binnengoed van een sigaar. In het voorjaar van 1943 mochten de kleine sigaartjes worden voorzien van kunstdekblad en later dat jaar werd het verplicht ook tabaksstelen en (Europese) mengtabak te verwerken.⁴⁹ Omdat dit alles weinig bevorderlijk was voor de kwaliteit van de sigaren voerden de meeste sigarenfabrikanten zogenoemde neutrale merken in om zo hun zorgvuldig opgebouwde kwaliteitsmerken van voor de oorlog niet te bezoedelen. Karel I deed dat niet en kreeg mede daardoor na de oorlog te maken met een verminderde vraag.⁵⁰

De sombere vooruitzichten voor de werkgelegenheid op middellange termijn maakten dat al in januari 1941 overleg plaatsvond tussen vertegenwoordigers van de NV Philips en die van enkele grote sigarenfabrieken uit Eindhoven, Veldhoven en Valkenswaard. Philips had veel medewerkers nodig vanwege grote Duitse orders, vooral van radio's. Het bedrijf wilde daarom personeel van sigarenfabrieken overnemen in een dienstverband van 48 uur per week, voor de duur van de oorlog en met daarna een terugkeergarantie naar de eigen sigarenfabriek. Niet bekend is hoeveel sigarenmakers daadwerkelijk van dit aanbod gebruik hebben gemaakt.⁵¹

Tot dusverre waren de handmatig producerende bedrijven en de eigenwerkers bij de productiereductie ietwat ontzien, ten koste van de gemechaniseerde bedrijven. Maar daaraan kwam op 1 november 1942 een einde toen de productiecapaciteit voor alle producentengroepen werd teruggebracht tot een niveau van 19 procent van 1939.⁵² Hiermee konden de kleine fabrikanten echter geen toereikend inkomen meer genereren. Mede daardoor vond in 1943 in twee fasen een concentratie plaats. Dit gebeurde ook vanwege de hiermee te behalen efficiencyvoordelen en besparingen op het aantal arbeidsplaatsen. Hiertoe werd de productie per 1 april geconcentreerd in de 42 'grootste en de best geoutilleerde' bedrijven – de zogenoemde werkbedrijven. Maar per 1 augustus 1943 werd dit aantal verder gereduceerd tot vijftien. Daarnaast mochten zeventien bedrijven – waaronder zes Noord-Brabantse – nog enige tijd 'tabaksproductensurrogaten' blijven produceren. Ten slotte konden nog vijf fabrieken – alle gelegen in Noord-Brabant – open blijven om loonorders uit te voeren in opdracht van de Duitsers. Die leverden de ruwe tabak aan en namen tegen vergoeding van de loonkosten de geproduceerde sigaren weer af (zie bijlage 1).⁵³ Het scheelde maar weinig

44 NA, Archief RbTT, inv.nr. 158, Stukken betreffende Wehrmachtsleveringen oktober 1941 en december 1942.

45 Van Best, *Relaas*, 35.

46 *De Tabaksplant*, 3 december 1940 en 7 januari, 25 maart, 1 juli en 30 september 1941.

47 *De Tabaksplant*, 26 november 1940; RHCe, Toegang 15266, inv.nr. 1167, Statistieken 1945.

48 *De Tabaksplant*, 26 november 1940.

49 *De Tabaksplant*, 28 april 1942 en 23 februari 1943; NA, Archief RbTT, inv.nr. 90, Verloop van de regeling verbruik en productie sigarenindustrie vanaf 28 mei 1940.

50 Bierkens, 'Henri van Abbe', 48.

51 VSM, Depot, Doos 3 Willem II, Flyer *Aan de leden van de drie samenwerkende Werklieden-Organisaties in de Sigarenindustrie*, 5 februari 1941.

52 NA, Archief RbTT, inv.nr. 90, Verslagen betreffende regelgeving sigaretten- en sigarenproductie sedert de oprichting van het RbTT.

53 *De Tabaksplant*, 13 april en 24 augustus 1943.

of de Duitsers waren op dat moment overgegaan tot een algehele sluiting van de sigarenindustrie in Nederland om zo een maximaal aantal arbeiders vrij te maken voor de oorlogsindustrie. Zij werden op dit idee gebracht door het overaanbod op de sigarenmarkt medio 1943 als gevolg van de leegverkoop van de gesloten fabrieken en de slechte kwaliteit van de sigaren, die de consument deed uitwijken naar de andere tabaksproducten. Uiteindelijk kon de industrie deze sluiting afwenden door over te schakelen naar kleinere sigaren, de *senoritas*, die minder tabak en tabaksvreemde toevoegingen vereisten en daardoor beter van kwaliteit waren.⁵⁴ Bedroeg het aandeel *senoritas* in de eerste oorlogsjaren nog 17 procent van de sigarenproductie, in 1943 omvatte dit product al bijna twee derde van de productie en in 1944 zelfs ruim driekwart.⁵⁵

Van de eerste groep van 42 fabrieken waren er 22 gevestigd in Noord-Brabant; de eerste provincie die daarop volgde was Utrecht met vijf fabrieken. Van de vijftien sigarenfabrieken die de gehele oorlog door hebben kunnen produceren, hadden er negen een Noord-Brabantse vestigingsplaats (zie bijlage 1).⁵⁶ De productiecapaciteit van de 42 respectievelijk 15 resterende fabrieken bedroeg 84 dan wel 54 procent van de totale Nederlandse sigarenproductie in 1939, met een Noord-Brabants aandeel in dat laatste percentage van twee derde.⁵⁷ Maar deze resterende capaciteit overtrof nog verre het op dat moment feitelijk benodigde productievermogen van acht procent van dat van 1939 en kon niet verhinderen dat dit laatste percentage nog eens halveerde naarmate de bevrijding in het najaar van 1944 dichterbij kwam.⁵⁸

De 42 sigarenfabrieken die na 1 april 1943 mochten blijven produceren behoorden op basis van hun productie in 1939 tot de grootste fabrieken van het land, op twee uitzonderingen na: De Huifkar in Oisterwijk die in 1939 qua productie feitelijk op plaats 53 stond en Hoefnagels in Valkenswaard op plaats 82. De Huifkar werkte tijdens de oorlog onder Duitse protectie op basis van volmachten die Huifkar-eigenaar Alphonse Hamers bij sigarenliefhebber rijksmaarschalk Hermann Göring had losgekregen.⁵⁹

Sigarenfabriek De Huifkar in Oisterwijk. (uit: J.K. Mercx, *Noordbrabant's Nijverheid in beeld*, 1918)

Sigarenfabriek J.W. Hoefnagels en Zoon was in 1943 naar Valkenswaard verplaatst nadat eind 1942 een verdwaalde bom het Eindhovense fabrieksgebouw had verwoest. Het bedrijf was in 1941 overgenomen en een filiaal geworden van de Duitse firma W. Mertens te Kleef (D). Dat is waarschijnlijk de reden dat deze fabriek ook na 1 augustus 1943 nog mocht produceren.⁶⁰

De reductie van zowel de productiecapaciteit als van het aantal fabrieken had tot gevolg dat na augustus 1943 in totaal ruim 20.000 sigarenmakers en fabrikanten zonder werk kwamen te zitten.⁶¹ Om de ontstane inkomstenderving te compenseren was het Wachtgeldfonds voor de Nederlandse Sigarenindustrie ingesteld, dat met ingang van juni 1941 ging uitkeren. De nog in werking zijnde sigarenfabrieken droegen daarvoor 1,5 procent af van de omzet tegen kleinhandelsprijzen, een percentage dat later stapsgewijs werd verhoogd tot 3,5.⁶² Door deze constructie werd voorkomen dat sigarenmakers werkloos werden. Zij bleven in dienst van hun werkgever, die vanuit het fonds een uitkering kreeg ter aanvulling van het loon. Door de productiereductie daalde immers ook het aantal werkuren van de sigarenmakers. Dat aantal was – bij een werkweek van 48 uur – in november al teruggelopen tot gemiddeld 20 uren per week. Omdat ze in dienst bleven van hun werkgever waren de sigarenmakers – zo was de gedachte – beter beschermd tegen deportatie naar Duitsland.⁶³ Naast het Wachtgeldfonds bestond er voor de stilgelegde fabrieken een Algemeene Steun, gefinancierd door de gehele nog doorwerkende industrie en een Onderlinge Steunregeling, die werd bekostigd door de sigarenfabrieken die bleven produceren.⁶⁴

Werklozen konden worden ingezet in de werkverruiming, bijvoorbeeld bij de voedselvoorziening, maar in oktober 1942 werd bekend dat hieronder ook arbeid in Duitsland in het kader van de *Arbeitseinsatz* werd verstaan.⁶⁵ Arbeiders die weigerden passende arbeid te verrichten konden worden uitgesloten van wachtgeld.⁶⁶ Medio 1942 draaide de bezetter de duimschroeven verder aan en moest iedereen die wekelijks minder dan 24 uur werkte zich inschrijven als werkzoekende. Tegelijkertijd werd de werkweek verlengd tot 48 uur – een jaar later zelfs tot 54 uur – en werden werkgevers verplicht om op basis hiervan te berekenen hoeveel personeelsleden zij nog nodig hadden. Het ‘uitkammen’ van de sector, om zo arbeiders vrij te maken voor arbeid in Duitsland, was begonnen.⁶⁷ Werkgevers probeerden met ‘tact, moed en beleid’ via ‘camouflage-herscholing’ van arbeiders, het gaan vervaardigen van nieuwe producten – alleen toegestaan voor de werkbedrijven – of met behulp van (Duitse) loonorders hun werknemers te behouden en zo te behoeden voor deportatie. De herscholing beoogde formeel van de werknemer een meer allround sigarenmaker te maken, maar verhulde in werkelijkheid een mindere inzetbaarheid waardoor meer werknemers in dienst konden worden gehouden. Maar veel arbeiders in de sigarenindustrie gaven er toch de voorkeur aan om deportatie te ontlopen door onder te duiken, een andere werkgever te

54 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1942-1943, 4-6.

55 RHCe, Toegang 15266, inv.nr. 1167, Statistieken 1945, Overzicht nr. 6, Tabel 4.

56 *De Tabaksplant*, 30 maart en 24 augustus 1943.

57 Eigen telling uit RHCe, Toegang 15266, inv.nr. 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie.

58 NA, Archief RbTT, inv.nr. 90, Verslagen betreffende regelgeving sigaretten- en sigarenproductie sedert de oprichting van het RbTT.

59 Van den Oord, Thissen en De Vries, *De Huifkar*, 163-168.

60 BHC, Toegangsnummer 1192, Kamer van Koophandel voor Zuidoost-Brabant in Eindhoven, 1851-1997, Handelsregister, dossiernr. 1239.

61 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage IX.

62 Beerens, *Een sociaal getuigenis*, 11-12, 17.

63 Beerens, *Een sociaal getuigenis*, 9 en 16.

64 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1942-1943, 12-13.

65 *De Tabaksplant*, 15 augustus, 15 september en 6 oktober 1942.

66 *De Tabaksplant*, 13 april 1943.

67 Beerens, *Een sociaal getuigenis*, 36-37 en 64.

zoeken of in de werkverruiming aan de slag te gaan. Die laatste groep groeide van 31 sigarenmakers in juli 1942 tot 1.600 in oktober daaropvolgend. Van de ruim 11.000 wachtgelders in juli 1942 resteerden er in diezelfde maand oktober nog 3.533. Er lijken relatief weinig sigarenmakers in Duitsland terecht te zijn gekomen, hoewel cijfers daarover ontbreken.⁶⁸ In Valkenswaard betrof het ongeveer tweehonderd tabakswerkers van wie er verschillende in Duitsland overleden, veelal als gevolg van ziekte.⁶⁹

Hofnar in Valkenswaard begon in april 1943 met de additionele productie van bedrijfsvreemde goederen. In eerste instantie met 'kubussen' – het is niet duidelijk wat daarmee wordt bedoeld – en daarna vooral vlechtwerk van stro en biezen. Stromatten en -tassen bleken het beste te verkopen. Zij waren goed voor het merendeel van de ruim 350.000 gulden omzet die tot in 1946 met deze producten werd gemaakt. Maar met een aandeel van iets meer dan zes procent van de totale omzet in diezelfde periode bleven de bedrijfsvreemde goederen – althans bij Hofnar – toch bijzaak.⁷⁰

Niet alleen werden sigarenfabrieken om economische redenen stilgelegd, ook liquideerde de bezetter op ideologische gronden bedrijven van Joodse eigenaren. Dit gebeurde op basis van een verordening van maart 1941 die bepaalde dat Joden uit het bedrijfsleven verwijderd moesten worden. Bewindvoerders – *Treuhänder* – liquideerden vervolgens ondernemingen van Joodse eigenaren en maakten die te gelde voor het Duitse Rijk. In *De Tabaksplant*, een uitgave voor de sigaren- sigaretten- en tabakshandel en -industrie, verschenen in 1943 dan ook meer dan eens meldingen van sigarenfabrieken met Joodse eigenaren die om die reden waren opgeheven en overgenomen door de OMNIA-Treuhandgesellschaft m.b.H.⁷¹ Ook werden Joodse ondernemers vastgezet en vermoord in concentratiekampen. Een van hen was Benjamin Philips, directeur van de NV Nederlandsche Havana Sigarenfabriek v/h Mauritz Azijnman in 's-Hertogenbosch.

De NV Nederlandsche Havana Sigarenfabriek v/h Mauritz Azijnman in 's-Hertogenbosch (1925). (collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch, collectie THA, 51604, auteur onbekend)

Hij werd in november 1940 ontheven van zijn functie, in juni 1943 opgepakt, naar Westerbork gebracht en kort daarna op 17 september 1943 in het vernietigingskamp Auschwitz vermoord.⁷² Ook de Eindhovense familie Van Abbe van de Karel I-sigarenfabriek, kreeg te maken met de Jodenvervolging. De grondlegger van het bedrijf, Henri van Abbe (1880), was in november 1940 overleden, waarna zijn zonen Jan (1908-1955) en Albert (1910-1984) het bedrijf voortzetten. Maar omdat de wettelijke vader van Henri – Jacob van Abbe – Joods was, werden de beide kleinzonen door de Duitsers aangemerkt als kwartjood en moesten zij voldoen aan de in januari 1941 van kracht geworden aanmeldingsplicht. Zij wisten de bezetter uiteindelijk ervan te overtuigen dat hun grootvader niet de natuurlijke vader van hun vader Henri was. Medio 1943 kwam uiteindelijk het verlossende bericht dat zij niet aanmeldingsplichtig waren. Een en ander heeft er wel toe geleid dat de Van Abbe's tijdens de oorlog terughoudend zijn geweest met het aanvaarden van openbare functies.⁷³

Omdat de sigarenindustrie veel arbeidsintensiever was dan de sigaretten- en kerftabaksector – die een veel hogere mechanisatiegraad hadden – konden hier dan ook meer arbeidsplaatsen worden 'vrijgespeeld'. Dat aspect wordt – naast het tekort aan essentiële overzeese tabak – als een belangrijke oorzaak gezien van de voor deze bedrijfstak tijdens de bezetting steeds nadeliger wordende tabaksquotering, de verdeling van de tabak over de drie sectoren.⁷⁴ De schaarste aan tabak zette de sigarenindustrie overigens ook aan tot het ontwikkelen van vervangers, de surrogaten. Maar deze producten hadden 'behoudens dan den vorm en de kleur, niets meer met het goede oude rookmateriaal [...] gemeen'.⁷⁵ Sigarenfabriek Hofnar begon in juni 1943 met de verkoop van surrogaatsigaren en zette die door tot juli 1944. Maar de omzet van dit product bleef over deze periode met bijna 142.000 gulden minder dan tien procent uitmaken van de totale omzet.⁷⁶

De effecten van de productiereductie zijn voor de Hofnar-Sigarenfabrieken te Valkenswaard zichtbaar gemaakt in grafiek 1.⁷⁷

In de jaren 1943-1944 leden de overgebleven werkbedrijven zware verliezen. Dit kwam vooral doordat onderbezettingsverliezen en de afgedragen premie Wachtgeldfonds niet in de kostprijscalculatie – en dus ook niet in de verkoopprijs – mochten worden opgenomen.⁷⁸ Een bedrijf als NV Willem II moest over 1943 een verlies van bijna twee ton incasseren en over het eerste halfjaar van 1944 110.000 gulden.⁷⁹

68 Beerens, *Een sociaal getuigenis*, 42-43 en 71-72; VSmM, Archief NVS, Doos 94, Nederlandsche RK Vereniging van Sigarenfabrikan-ten, Jaarverslag 1945-46, 2; NA, Archief RbTT, inv.nr. 62 II, Concentratie der tabakverwerkende industrieën, 26 maart 1943.

69 Van Mierlo, *Mogen en moeten*, 36-37.

70 Eigen telling uit RHCE, Toegang 10136, inv.nr. 353, Verkoopboek en inkoopboek 1940-1946.

71 [https://nl.wikipedia.org/wiki/Omnia_\(trustmaatschappij\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Omnia_(trustmaatschappij)) d.d. 2 april 2019 en bijvoorbeeld de vermeldingen in *De Tabaksplant* van 1 juni, 3 augustus, 7 september en 7 december 1943.

72 Van den Eijnde, Kok en Van den Oord, *Brieven van Fanny Philips*, 51-52; BHIC, Toegang 176, dossiernr. 1054.

73 Kroon, *De joodse gemeenschap*, 13-14; mededeling Marc van Abbe, 26 mei 2021.

74 *De Tabaksplant*, 14 januari 1947; NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1941-1942, 2.

75 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1942-1943, 17.

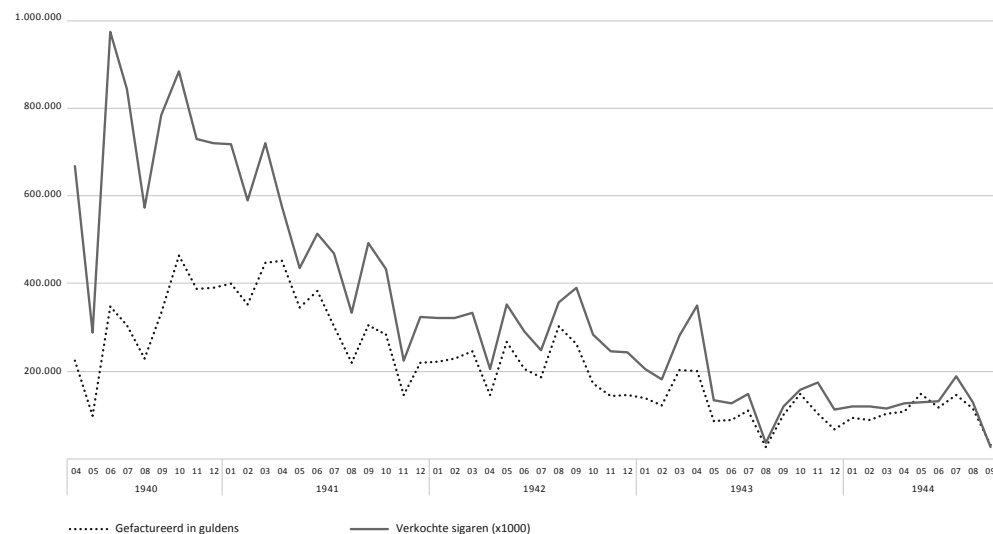
76 Eigen telling uit RHCE, Toegang 10136, inv.nr. 353, Verkoopboek en inkoopboek 1940-1944.

77 Eigen telling uit RHCE, Toegang 10136, inv.nr. 353, Verkoopboek en inkoopboek 1940-1944.

78 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1942-1943, 20.

79 VSmM, Depot, Doos 5 Willem II, Verlies- en winstrekening over 1943 respectievelijk over 1e halfjaar 1944, afdeling sigaren.

Grafiek 1 Omzetontwikkeling Hofnar, 1940-1944

Op de bon

Vanwege de ontstane schaarste gingen tabaksproducten per 16 mei 1942 op de bon.⁸⁰ De samenstelling van deze rantsoenen bleek voor de sigarenindustrie nadelig uit te pakken en leidde tot een verdere verschuiving van het rookgedrag. Uit een rantsoen kerftabak of sigaretten waren namelijk meer 'rookbeurten' te halen dan uit de rantsoenen voor senioritas en sigaren. Veel rokers stapten tijdens de oorlog dan ook over op sigaretten en shag, ook omdat de stijgende kosten van levensonderhoud hen dwongen goedkopere producten te kopen.⁸¹

Hoewel deze tendens al in de jaren dertig – mede als gevolg van de economische crisis en de daaruit voortvloeiende verschuiving naar goedkopere rokertjes – was ingezet, kreeg zij door de rantsoenering een stevige extra impuls. De steeds lagere kwaliteit van de sigaren, door het gebruik van alternatieve grond- en hulpstoffen, was mede debet aan deze verandering, evenals de relatief nadelige prijsontwikkeling van sigaren ten opzichte van sigaretten en kerftabak.⁸²

De schaarste en distributie veroorzaakten ook zwarte handel en prijsopdrijving. 'Echte' sigaren werden 'goud' waard. Voor een goede sigaar die normaal enkele centen kostte, werd tegen het einde van de oorlog in het zwarte circuit soms wel tien gulden betaald.⁸³ Deze sigaren kwamen op de zwarte markt door hamsteren, diefstal of systeemfraude.

Zo kwam in augustus 1944 een grote directiefraude aan het licht bij de Hudson Sigarenfabrieken in Roosendaal waarbij in twee jaar tijd voor zo'n anderhalf miljoen gulden aan sigaren buiten de reguliere boekhouding om in het zwarte circuit bleek te zijn gebracht tegen prijzen variërend van zestig cent tot 2,25 gulden per sigaar.⁸⁴ Dit is slechts een voorbeeld; de werkelijke omvang van deze zwarte markt is niet bekend.

De conclusie is dat de positie van de Nederlandse sigarenindustrie tijdens de Tweede Wereldoorlog nog meer verslechterde dan in de jaren dertig al het geval was. De sterke afhankelijkheid van overzeese tabakken, de tijdens de bezetting genomen maatregelen – zoals de tabaksquotering en de samenstelling van de rantsoenen – maakten in combinatie

De Hudson-sigarenfabriek in Roosendaal. (Foto Dienst Stadsontwikkeling Roosendaal, collectie West-Brabants Archief foto M00108)

met een negatieve ontwikkeling van de prijs-kwaliteitverhouding, dat de sigarenindustrie bij de bevrijding nagenoeg aan de grond zat. De consument koos steeds vaker voor sigaretten of shag en de sigarenfabrieken konden zelfs aan de sterk gedaalde vraag naar sigaren niet voldoen omdat ze nauwelijks tabak hadden.⁸⁵ Daartegenover was de positie van de Noord-Brabantse fabrieken relatief versterkt. Door de aanwezigheid van vele grote sigarenfabrieken in deze provincie kon immers in tegenstelling tot elders een fors deel van de daar aanwezige productiecapaciteit – zij het uiteindelijk op een uiterst laag niveau – gedurende de gehele oorlog in bedrijf blijven.

Bedrijfsorganisatie

De werkgevers- en werknemersorganisaties werden tijdens de bezetting opgeheven. De taken van de vakbonden – de sociale aangelegenheden – moesten worden overgedragen aan het Nederlandse Arbeidsfront (NAF), de in 1942 opgerichte nationaalsocialistische vakcentrale.⁸⁶

⁸⁰ *De Tabaksplant*, 14 april 1942.

⁸¹ Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, 14.

⁸² Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, 14.

⁸³ Lavrijsen, *Reusel*, 77.

⁸⁴ *De Tabaksplant*, 8 augustus 1944.

⁸⁵ Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VIII.

⁸⁶ NA, Archief RbTT, inv.nr. 21, Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland, 1945-1946, 1.

Voorzijde van een NAF-brochure.
(RHCE, Toegang 10030, inv.nr. 313)

De in mei 1940 aflopende cao voor de sigarenindustrie werd in juni daaropvolgend weliswaar slechts voor een jaar verlengd maar bleef in de praktijk in stand tot aan de bevrijding.⁸⁷ Voor ondernemingen ontwikkelde de Organisatie Commissie onder voorzitterschap van bankier Herman Louis (Sam) Woltersom (1892-1960) een horizontale ordening – naar de functie van het bedrijf – die in de plaats kwam van de bestaande werkgeversverenigingen.⁸⁸ Hiervan waren voor de sigarenindustrie de Nederlandsche RK Vereeniging van Sigarenfabrikanten, gevestigd te Eindhoven, en het in Amsterdam zetelende Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland de belangrijkste. In 1941 telde de eerste 135 leden met circa 14.500 personeelsleden; bij de laatste waren 49 fabrikanten aangesloten met ongeveer 7.700 medewerkers.⁸⁹ In de nieuwe ordening werd het Nederlandse bedrijfsleven verdeeld in hoofd-, bedrijfs- en vakgroepen. Het lidmaatschap was verplicht voor alle werkgevers. De bedrijfsgroep Tabakverwerkende industrie – opgericht op 24 september 1941 – behoorde tot de hoofdgroep Industrie en kende drie vakgroepen, namelijk die van de sigaren-, sigaretten- en kerfindustrie. De vakgroep Sigarenindustrie bestond uit twee secties: Noord en Zuid.⁹⁰ De nieuwe, op Duitse leest geschoeide bedrijfsordening ging uit van het nationaal-socialistische leidersbeginsel dat de volledige beslissingsbevoegdheid concentreerde bij de voorzitter van de betreffende groep.⁹¹ Maar in de meeste gevallen kwamen voormannen van de ‘oude’ organisaties terecht op de cruciale posities.⁹² Zo ook in de bedrijfsgroep Tabakverwerkende industrieën die onder voorzitterschap kwam te staan van Theodorus Niemeyer.⁹³ Eerste ondervoorzitter werd Frans van Best (1880-1959), sigarenfabrikant in Valkenswaard en oud-ondervoorzitter van de RK Vereeniging, die zich ‘steeds beijverd[e] om de Klein- en Middenindustrie te beschermen’.⁹⁴ Ed. van Buul (1904-1976), adjunct-directeur van de Eindhovense sigarettenfabrikant Crescent Cie werd tweede ondervoorzitter en Alphons Steinkühler (1900-1952), voorheen secretaris van de RK Vereeniging van Sigarenfabrikanten, completeerde in die functie het dagelijkse bestuur van de bedrijfsgroep. Frans van Best leidde ook als voorzitter het dagelijks bestuur van de vakgroep Sigarenindustrie, samen met Hendrik Kersten sr. en Jan van Schuppen (1899-1971), directeur van Schimmelpenninck te Wageningen, als eerste respectievelijk tweede onder-

voorzitter: ‘oude bekenden’ die ‘het volle vertrouwen van de industrie hadden’.⁹⁵ Ook hier fungeerde Steinkühler als secretaris, samen met Bernard Colenbrander (1906-1993), die deze functie ook vervulde bij het Verbond van Sigarenfabrikanten. Hoewel de nieuwe ordening in aanvang met weinig ‘enthousiasme en eerbetoon’ werd verwelkomd en men met ‘weemoed’ terugdacht aan de ‘oude goedgefundeerde vrije organisaties’, bleek allengs dat ook de nieuwe ordening effectief kon zijn.⁹⁶ Het was de bedoeling dat de bedrijfsorganisaties zo veel mogelijk de taken van de Rijksbureaus zouden overnemen, maar dat is er tijdens de oorlog niet van gekomen. De Bedrijfsgroep voor de Tabakverwerkende Industrieën zag namelijk geen heil in het nog verder vergroten van de administratieve lasten en verplichtingen voor het bedrijfsleven en beperkte zich om die reden tot het voeren van overleg met de overheidsorganisaties, waar dat maar mogelijk was. Overigens was de samenwerking tussen de Bedrijfsgroep en het RbTT goed. De eerste weigerde in 1943 uitdrukkelijk te adviseren welke bedrijven zouden moeten sluiten indien tot concentratie zou worden overgegaan. Dit bleef daarmee een eenzijdig besluit van de Duitse *Bevollmächtigte* Dr. Kahl.⁹⁷

De bevrijding

In september 1944 begonnen de geallieerden met de bevrijding van Nederland. Op 13 en 14 september werd Maastricht door Amerikaanse troepen bevrijd en enkele dagen later, op 17 september 1944, startte Operation Market Garden en verdreven Britse strijdkrachten al op de eerste dag de Duitsers uit Valkenswaard. Een dag later bevrijdden de geallieerden Eindhoven en in de maanden daarna de rest van Zuid-Nederland. Maar het eigenlijke doel van de operatie, het innemen van de bruggen over de grote rivieren om zo een goede uitgangspositie te creëren voor het binnentrekken van Duitsland, werd niet bereikt. Uiteindelijk vormden diezelfde grote rivieren zodoende de frontlinie tussen bevrijd en bezet Nederland, totdat in mei 1945 in het gehele land een einde kwam aan de Duitse overheersing. Voor de Noord-Brabantse sigarenindustrie betekende dit dat – inclusief de vijf op loonorders draaiende bedrijven – uiteindelijk veertien fabrieken de gehele oorlog hebben kunnen produceren.⁹⁸ Exclusief de twee collaborerende bedrijven resteerden twaalf bedrijven die in 1939 goed waren voor 61 procent van de sigarenproductie.⁹⁹ Eén van deze twaalf fabrieken, Willem II in Valkenswaard, werd op 17 september 1944, voorafgaand aan de bevrijding door een geallieerde artilleriebeschieting grotendeels verwoest.

87 Beerens, *Een sociaal getuigenis*, 6.

88 Barnouw en Stellinga, ‘Ondernemers en ordening’, 29.

89 Van der Putt, *Organisatieonderzoek*, 7.

90 Barnouw en Stellinga, ‘Ondernemers en ordening’, 24; NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1941-1942, 9.

91 Barnouw en Stellinga, ‘Ondernemers en ordening’, 35-3; De Jongh, *De organen*, 42.

92 De Jongh, *De organen*, 43.

93 *De organisatie van*, 205.

94 Van der Putt, *Organisatieonderzoek*, 13; VSM, Archief NVS, Doos 94, Nederlandsche RK Vereeniging van Sigarenfabrikanten, Jaarverslag 1935, 8.

95 NA, Archief RbTT, inv.nr. 21, Jaarverslag Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland, 1945-1946, 1.

96 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1941-1942, 1.

97 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1941-1942, 8 en 1942-1943, 2 en 7.

98 Niet zeker is of de vijf ‘loonorder’bedrijven tot aan de bevrijding hebben doorgewerkt.

De Willem II-gebouwen in Valkenswaard na het verwoestende bombardement op 17 sept 1944. (collectie Weerderheem)

Met de bevrijding van het zuidelijk deel van Nederland brak een chaotische periode aan, waarin de economie weer op gang gebracht moest worden terwijl tegelijkertijd de oorlog nog voortduurde en het Militaire Gezag in de bevrijde delen van Nederland het dagelijkse bestuur uitoefende. In haar jaarverslag noemde de Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën het 'een tragisch tijdperk (...) het Zuiden van ons land bevrijd, het Noorden ondergedompeld in zorg en ellende'.¹⁰⁰ Een lichtpunt voor de sigarensector was dat de Noord-Brabantse fabrieken die tot dan Duitse loonorders hadden uitgevoerd en de 'onder Duitse protectie werkende sigarenfabriek "De Huifkar" te Oisterwijk' beschikten over voorraden Duitse tabak en sigaren. Deze voorraad van in totaal 120 ton tabak van slechte kwaliteit en 9 miljoen sigaren werd in beslag genomen. De vraag was nu wat er met de in beslag genomen goederen moest gebeuren want ook de geallieerde strijdkrachten maakten aanspraak op deze sigaren, terwijl de industrie voor alles de aanvoer van grondstoffen zo snel mogelijk weer op gang wilde brengen.¹⁰¹ Ook werden problemen voorzien op het gebied van de sigarendistributie en de heffing en inning van accijnzen. Daarom zochten de in het zuiden woonachtige leden van het dagelijks bestuur van de Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, Frans van Best en Ed. van Buul, al kort na de bevrijding van Eindhoven contact met het Militair Gezag in Eindhoven. Dit resulteerde op 15 oktober 1944 tot de aanstelling van beiden tot tijdelijk directeurs van het RbTT te Eindhoven.¹⁰²

Herleving sigarenindustrie

Het tijdelijke RbTT nam weliswaar principieel het standpunt in dat de bedrijfssluitingen van 1943 ongedaan gemaakt moesten worden, maar dat kon op dat moment nog niet worden uitgevoerd omdat er te weinig tabak voorradig was. Daarom werd besloten dat de stilgelegde bedrijven later aanspraak konden maken op het hun op dat moment toebehoorende tabaksdeel. Eind 1944 waren zeven sigarenfabrieken ingeschakeld, die samen op 5,9

procent van hun productieniveau van 1939 werkten, zie bijlage 1. Zij moesten het doen met de beperkte hoeveelheid en de povere kwaliteit van de in beslag genomen tabak.¹⁰³ Dit gaf deze 'zuidelijke' fabrikanten echter wel een zeker concurrentievoordeel op hun 'noordelijke' vakgenoten.

Pas op 3 januari 1945 liep in de Antwerpse haven het eerste schip binnen met 71 ton voor Nederland bestemde overzeese sigarentabak, die in februari per vrachtauto in konvooi naar Nederland werd overgebracht. Van Best en Van Buul togen vervolgens hoogstpersoonlijk naar Londen om aandacht te vragen van de Nederlandse overheidsinstanties aldaar voor de tabaksaanvoer.¹⁰⁴ Dit bezoek had succes want tot juni 1945 werd via de havens van Antwerpen, Bergen op Zoom en Terneuzen bijna 786 ton tabak aangevoerd, waaronder ook sigarentabak. Hierdoor konden per 1 februari 1945 veertien sigarenfabrieken weer gaan produceren. Op Vossen-Breuers uit Tegelen en de twee met de bezetter gesympathiseerd hebbende bedrijven na, waren daarmee alle per 1 augustus 1943 stilgelegde zuidelijke sigarenfabrieken weer in productie. Op 1 april 1945 konden, naast Vossen-Breuers, nog eens 25 andere sigarenfabrieken aan de slag, waaronder ook middelgrote bedrijven.¹⁰⁵

Na afloop van de oorlog werd in juni 1945 het tijdelijke RbTT opgeheven en werden de taken weer overgedragen aan het 'originele' RbTT in Den Haag. Van Best en Van Buul bleven als 'gedelegeerden' weliswaar bij deze organisatie betrokken maar richtten zich bestuurlijk vooral op de Bedrijfsgroep.¹⁰⁶ De bedrijfsordening die tijdens de bezetting onder leiding van Woltersom was doorgevoerd werd na de oorlog gehandhaafd, zij het dat NSB-bestuursleden ontslag kregen en het leidersbeginsel werd losgelaten. De leiding kwam in handen van een dagelijks bestuur.¹⁰⁷ In de jaren vijftig zou deze structuur opgaan in de nieuwe Bedrijfs- en Productschappen. Maar in de Bedrijfsgroep "Tabak" was al in de bezettingstijd 'het democratisch principe steeds zooveel mogelijk' toegepast. Toch werd de vakgroepleden gevraagd hun vertrouwen uit te spreken in de zittende bestuursleden, hetgeen geschiedde. Wel kreeg een door de bezetter toegevoegd bestuurslid zijn congé. Overigens was de voorzitter van Kring Zuid, oud-sigarenfabrikant en sinds 1939 burgemeester van Geldrop, Henri van der Putt (1887-1945) in 1944 gevangengenomen wegens verzetshandelingen en gedeporteerd naar Duitsland. Daar overleed hij in maart 1945 tijdens of na een dodenmars vanuit Bergen-Belsen naar Stettin. Aangezien hierover pas na jaren enige

Henri van der Putt (1887-1945). (collectie Weerderheem)

99 Eigen telling uit RHCe, Toegang 15266, inv.nr. 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie.

100 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1943-1944, 16.

101 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1943-1944, 17 en 20.

102 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1943-1944, 17-19.

103 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1943-1944, 21.

104 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1945, 1-2 en 10-11.

105 RHCe, Toegang 15264, inv.nr. 1039, Lijst van werkbedrijven in de tabakverwerkende industrie; NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1945, 11.

106 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1945, 3.

107 De Jongh, *De organen*, 48.

zekerheid werd verkregen, werd zijn bestuursfunctie in 1945 waargenomen door Albert van Abbe (1910-1984), directeur van Karel I.¹⁰⁸

Zowel de zuidelijke RK Vereniging als het noordelijke Verbond kwamen in 1945 weer op gang. Samen met de eveneens heropgerichte vakbonden gaven de beide organisaties inhoud aan de ‘sociale aangelegenheden’, zoals dat in de sector werd aangeduid.¹⁰⁹ Dit leidde tot nieuwe cao's in 1947 en 1949. De economische aangelegenheden bleven echter voorbehouden aan de Bedrijfs- en Vakgroep(en), hoewel in de laatste de genoemde werkgeversorganisaties zich steeds meer op de voorgrond wisten te plaatsen en in 1948 de facto het bestuur van de vakgroep vormden. De ruim honderd leden van deze werkgeversorganisaties hadden in 1947 bijna 85 procent van de 15.279 in de industrie werkzame personen in dienst.¹¹⁰ De schaarste op velerlei gebied – grond- en hulpstoffen, energie en verpakkingsmateriaal – maakte dat de overheidsbemoeienis met de sigarennijverheid ook na de oorlog vooralsnog niet afnam. De problematiek spitte zich toe op een zestal gebieden, namelijk de tabaksquotering en -voorziening, de accijnsverhoudingen, de beschikbaarheid van arbeidskrachten, mechanisering en de deviezensituatie.

Tabel 2: Enkele kerncijfers uit de jaren 1945-1949 gerelateerd aan het vooroorlogse basisjaar 1939

Jaar	Aantal fabrieken	Tabaksquotum sigarenindustrie	Productieniveau sigarenindustrie	Accijnsniveau sigaren	Accijnsniveau sigaretten	Leden*	Werknemers
1939	1.860	40%	100%	100	100		
1945	186	29%	30%				
1946	1.184	36%	32,5%			107	11.582
1947	1.151	28%	36%	208	116	104	12.909
1948	1.168	25%	36%			102	13.416
1949	1.145	23%	43,6%			99	13.770

Bron: Jaarverslagen Nederlandsche RK Vereniging van Sigarenfabrikanten, 1945-1949, het Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland (1945-1949) en van de Bedrijfsgroep voor de Tabakverwerkende Industrieën (1945-1949).

*Dit betreft het aantal leden (met het aantal werknemers) van de beide grootste werkgeversorganisaties.

De kern van de problematiek was in feite geen andere dan die tijdens de Tweede Wereldoorlog, namelijk de nog steeds beperkte beschikbaarheid van tabak uit Nederlands-Indië. Dit was het gevolg van de Japanse bezetting en de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië in de jaren daarna. In 1939 was 75 procent van de tabak die de sigarenindustrie gebruikte afkomstig van Java en Sumatra. Tijdens de oorlog was er vrijwel niets geoogst en ook daarna was er weinig aanplant. Zelfs in 1949 werd tabak uit de ‘Oost’ nog slechts mondjesmaat op de markt aangeboden. De omvang van de tabaksoogst op bijvoorbeeld Sumatra bedroeg in 1950 dan ook nog slechts 33 procent van die in 1939.¹¹¹ Hierdoor moest de sigarenindustrie haar toevlucht zoeken in tabak uit Noord- en Zuid-Amerika. Die tabak was voldoende geschikt voor het binnengoed, maar veel minder voor het dekblad. Een grotere hinderpaal was dat de beperkte beschikbaarheid van Indische tabak leidde tot een sterke prijsstijging van het Amerikaanse substituuut. In tegenstelling tot de Indische tabak moest daarvoor betaald worden in buitenlandse valuta, zogeheten ‘deviezen’, waaraan kort na de oorlog een enorm tekort bestond. Aangezien het niet de productie van eerste levens-

behoefte betrof, kende de Nederlandse regering aan de tabaksindustrie weinig prioriteit toe bij de verdeling van de beschikbare deviezen. Het gevolg was dat de tabaksaankopen beperkt bleven en de scheve quotering van de tabaksverdeling uit de oorlogsjaren nauwelijks kon worden verbeterd, zie Tabel 2. Nog in 1949 kreeg de sigarenindustrie zeventien procentpunten minder tabak toebedeeld ten opzichte van 1939. Dit had tot gevolg dat in 1949 nog niet de helft werd geproduceerd van wat in 1939 was gerealiseerd, zie Tabel 2. Daar kwam bij dat de sigarennijverheid zowel qua productkwaliteit als qua verkoopprijs in een veel slechtere positie was terechtgekomen ten opzichte van de beide andere sectoren. Ook waren de accijnzen op sigaren hoger dan die op sigaretten. In 1947 was de accijns op sigaren ten opzichte van 1939 meer dan verdubbeld, terwijl die stijging voor de sigaret beperkt was gebleven tot 16 procent. Dit maakte het uitermate lastig om het verloren marktaandeel terug te winnen. Wat ook niet hielp was het dagelijkse beeld van sigaretten rokende bevrijders die deze ook een tijdlang ‘kwistig’ uitdeelden.

De sigarenindustrie had niet alleen te kampen met een tekort aan sigarentabak, maar ook met een gebrek aan arbeidskrachten. Vóór de oorlog werkten er nog zo'n 27.000 mensen in de sigarenindustrie, rond 1946 waren dat er nog slechts zo'n 13.000. Zowat de helft had in de oorlogsjaren elders emplooi gevonden, was gepensioneerd of overleden. Al in 1945 signaleerde de Bedrijfsgroep een gebrek aan arbeidskrachten. Met name bij meisjes was het animo om in de fabriek te werken ‘danig verminderd’ door een ‘tekort aan voeding en kleding en een teveel aan Canadeezen’. In Eindhoven en omgeving gingen meisjes liever werken bij bedrijven als Philips en Bata. Ze konden daar namelijk ook blijven werken nadat ze getrouwd waren. De cao in de sigarenindustrie stond dat niet toe. Ook was het imago van de sigarenmaker naar de mening van de RK Vereniging slecht. De opvatting heerste dat sigarenmakers arbeiders waren ‘die ver achter [stonden] bij andere arbeiders’, een gedachte die werd gevoed door de lage mechanisatiegraad in de sector. Mede daardoor waren er in Noord-Brabant veel Belgen in de sigarenindustrie actief. De gevolgen van de geschetste situatie voor deze industrie waren dan ook aanzienlijk. Ter illustratie dient de omzetting van Hofnar NV in Valkenswaard. Die was in 1950 ten opzichte van 1939 weliswaar verdrievoudigd, maar het aantal geproduceerde sigaren bedroeg toen nog maar 62 procent van dat van tien jaar daarvoor, waarbij waarschijnlijk ook nog het aandeel kleinere sigaren groter was dan toen.¹¹²

De werkgevers voerden het tekort aan arbeidskrachten aan als argument om de Mechanisatiewet af te schaffen. Die wet was ingevoerd om de werkloosheid onder de arbeiders in de sigarenindustrie het hoofd te bieden. Dat was nu niet meer nodig en ook werd de wet in de praktijk niet meer gehandhaafd. De werkelijke belemmering voor de mechanisatie van de Nederlandse sigarenindustrie was op dat moment dan ook het deviezentekort. Machines moesten namelijk in het buitenland gekocht of gereviseerd worden, meestal in Zweden. Ook hadden de vakbonden bezwaren tegen het afschaffen van de wet. Daarom duurde het tot begin 1951 voordat de wet werd ingetrokken, wat voor de branche een stormachtige mechaniseringsperiode zou inluiden.¹¹³

108 <https://oorlogsgravenstichting.nl/persoon/124174/karel-lodewijk-hendrik-van-der-putt>, d.d. 8 april 2021; NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1945, 5 en 8.

109 De inhoud van deze en volgende alinea's is ontleend aan de inhoud van de jaarverslagen van de Nederlandsche RK Vereniging van Sigarenfabrikanten, 1945-1950, het Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland (1945-1948) en van de Bedrijfsgroep voor de Tabakverwerkende industrieën (1945-1949). Andere bronnen zijn separaat geannoteerd.

110 Zie Tabel en Meijers, *De Nederlandse sigarenindustrie*, 83 en Tabel 2.

111 *Deli-Data 1938-1951*, Bijlage II.

112 RHCE, Toegang 10136, inv.nrs 353 en 354, Verkoopboek en inkoopboek 1939-1949.

113 *De Telegraaf*, 18 januari 1951.

AKTIEBOLAGET FORMATOR - STOCKHOLM.
DE FORMATOR - Wikkelmachine

biedt den SIGARENFABRIKANT voortdurend
 - winst, en levert een prima product. -
In DRIE jaar tijds
 werden bij de Hollandsche Industrie circa
150 stuks in 60 fabrieken geplaatst.

Prijs f 3100. — vrij boord Rotterdam.
 Montage en Monteursonderricht gratis.
 Volledige inlichtingen
 verschaffen de Alléénvertegenwoordigers

Van Liemt & Co.,
SINGEL 32 - AMSTERDAM.

Een advertentie van een wikkelmachine. (*De Tabaksplant*, 24 februari 1931)

In de loop van 1946 waren alle nog bestaande sigarenfabrieken weer in bedrijf – zij het op laag niveau. Maar Tabel 2 laat ook zien dat een fors deel van de in 1939 nog actieve bedrijven inmiddels definitief gesloten was. De oorlog had diepe sporen getrokken. Maar de mechaniseringsgolf in de jaren vijftig en zestig zou nog grotere gevolgen voor de industrie hebben omdat het gros van de fabrikanten om diverse redenen niet mee kon of wilde in deze ontwikkeling en de deuren alsnog moest sluiten.

Aan het einde van de jaren veertig werd de sigarenindustrie nog steeds geconfronteerd met een ‘afzet geringer dan nodig voor een rendabele bedrijfsomvang’. De indruk bestaat wel dat dit minder gold voor de grote bedrijven. Zo wist bijvoorbeeld Hofnar NV in de jaren 1947-1949 een winst te realiseren van één of enkele tonnen.¹¹⁴ Medio 1949 vervielen de voorschriften van het RbTT, een feit van ‘bijna historische betekenis’ aldus de Bedrijfsgroep, waardoor de sector weer op eigen benen kwam te staan. Sommige sigarenfabrikanten, met name in het klein- en middenbedrijf, hadden overigens nooit veel bezwaar gehad tegen die regulering, omdat zij daardoor in een betere concurrentiepositie verkeerden dan in een volledig vrije markt, zoals later zou blijken. De sector stond tegen 1950 namelijk aan de vooravond van een enerverende periode van mechanisering en schaalvergroting, bedoeld om in Nederland marktaandeel terug te winnen en nieuwe markten in het buitenland aan te boren. De Noord-Brabantse sigarenindustrie, die de grootste bedrijven van Nederland telde, was hier in het voordeel en mede daardoor uiteindelijk ook het meest succesvol. Zo waren eind 1968 bij de RK Vereniging weliswaar nog slechts achttien leden aangesloten, allemaal in Noord-Brabant gevestigd, maar deze namen wel bijna driekwart van de nationale sigarenproductie voor hun rekening.¹¹⁵

Directie en personeel van de firma H. Jos. van Susante en Co in Boxtel ter gelegenheid van het 50-jarig fabrieksjubileum in 1949. (Foto collectie BHIC 1901-010077)

114 RHCe, Toegang 10136, inv.nr. 5, Accountantsrapporten uitgebracht aan de directie, 1947-1949.

115 VSmM, Archief NVS, Doos 29, Nederlandsche RK Vereniging van Sigarenfabrikanten, Jaarverslag 1968, 5-6.

Samenvattend kan gesteld worden dat de Tweede Wereldoorlog de sigarensector forse klappen toebracht en ontwikkelingen inluide dan wel versterkte die de branche in de decennia daarna maar moeizaam te boven kon komen. Veel bedrijven konden het niet bolwerken en gingen ten onder. Achteraf gezien was het voor de branche wellicht beter geweest als de situatie bij de bevrijding, met een beperkt aantal actieve grote bedrijven, het ingekrompen arbeidspotentieel en de gewijzigde productvraag naar kleinere sigaren als uitgangspunt zou zijn genomen voor de verdere ontwikkeling in plaats van het streven naar herstel van de situatie in 1939. Dit neemt niet weg dat de uitkomst aan het begin van de eenentwintigste eeuw als gevolg van nationale en internationale ontwikkelingen in de afgelopen decennia waarschijnlijk dezelfde zou zijn geweest, namelijk dat de sigarenindustrie in Nederland de facto geschiedenis is geworden.

Afkortingen

BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
NA	Nationaal Archief
RHCe	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
VSMm	Valkerij en Sigarenmakerij Museum, Valkenswaard

Bronnen

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

- Toegang 1192, Kamer van Koophandel voor Zuidoost-Brabant in Eindhoven, 1851-1997, Handelsregister.
- dossiernr. 1239.
- Toegang 176, Kamer van Koophandel in 's-Hertogenbosch, 1921-1997, Handelsregister.
- dossiernr. 1054.

Nationaal Archief (NA), Den Haag

- Toegang 2.06.076.02 Archief van het Rijksbureau voor Tabak en Tabaksproducten, (1939) 1940-1950.
- inv.nr. 19, Jaarverslagen Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1941-1948.
- inv.nr. 20, Jaarverslagen Nederlandsche Rooms-Katholieke Vereeniging van Sigarenfabrikanten, 1941-1947.
- inv.nr. 21, Jaarverslagen Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland, 1941-1947.
- inv.nr. 62 II, Productie en Distributie - G Distributie, 1941-1949.
- inv.nr. 85, Brieven van het Rijksbureau aan de Secretaris-Generaal betreffende leveringen en voorraden van tabak in het kader van de distributie.
- inv.nr. 86, Brief aan de Directie van Handel en Nijverheid inzake het grondstoffenverbruik in de tabaksindustrie.
- inv.nr. 90, Verslagen betreffende de regelgeving omtrent de sigaretten- en sigarenproductie sedert de oprichting van het RbTT.
- inv.nr. 158, Stukken betreffende Wehrmachtleveringen.

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCe)

- Toegang 10136 NV Hofnar sigarenfabrieken Valkenswaard, 1936-1992.
- inv.nr. 5, Accountantsrapporten uitgebracht aan de directie, 1947-1958.
- inv.nr. 353, Verkoopboek en inkoopboek 1937-1947.
- inv.nr. 354, Verkoopboek en inkoopboek 1948-1951.
- Toegang 15255 Nederlandsche RK vereniging van sigarenfabrikanten, Eindhoven, 1922-1970.
- inv.nr. 1368, Notulen van de bestuursvergaderingen, 1939-1952.
- inv.nrs 1428-1430, Jaarverslagen Nederlandsche Rooms-Katholieke Vereeniging van Sigarenfabrikanten, 1948-1950.

- inv.nr. 1581, Jaarverslagen Verbond van sigarenfabrikanten in Nederland, 1949-1964.
- Toegang 15264 Rijksbureau voor tabak en tabaksproducten Eindhoven, 1944-1946.
- inv.nr. 1039, Adresbestanden van producenten, grossiers en handelaren in tabaksartikelen.
- Toegang 15266 Vakgroep sigarenindustrie, Eindhoven, 1941-1954.
- inv.nrs 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie waartoe ingevolge de beschikking van het Bedrijfsleven van 24 sep 1941 alle in Nederland gevestigde ondernemingen welke sigaren vervaardigd verplicht zijn.
- inv.nr. 1167, Maandelijke Statistieken van het Rijksbureau voor Tabak en Tabaksproducten, 1944-1946.

Valkerij en Sigarenmakerij Museum, Valkenswaard (VSMm)

- Best, J.F.M. van, *Relaas van en herinneringen aan de oprichting en het 80-jarig bestaan der Firma Gebr. v. Best Valkenswaard* (Niet uitgegeven manuscript uit 1944, aangevuld in 1956).
- Depot, Doos Hofnar.
- Depot, Doos 3 en 5 Willem II.
- Depot, Archief Nederlandse Vereniging voor de Sigarenindustrie (NVS), Doos 29, Jaarverslag Nederlandsche RK Vereeniging van Sigarenfabrikanten, 1968.
- Depot, Archief Nederlandse Vereniging voor de Sigarenindustrie (NVS), Doos 31 en 94, Jaarverslagen Nederlandsche RK Vereeniging van Sigarenfabrikanten.
- Depot, Archief Nederlandse Vereniging voor de Sigarenindustrie (NVS), Doos 119, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1948.

Literatuur

- Barnouw, David en Ruurd Stellinga, 'Ondernemers en ordening in bezet Nederland: de organisatie Woltersom', *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen*, nr. 4 (1978) 2-97.
- Beerens, Th.C., *Een sociaal getuigenis. 10 Jaren Wachtgeldfonds in de Nederlandse sigarenindustrie* (z.p. z.j.).
- Berkum, P.P. van en F. de Vries, *Onderzoek inzake maatregelen te treffen tot herleving der sigarenindustrie in Nederland* (Rotterdam/Tilburg juni 1945).
- Bertram, S.C.J., *De Tabak. Handleiding voor hen, die zich in 'het Tabaksvak' wenschen te begeven* (Culemborg 1895?).
- Bierkens, Bas, 'Henri van Abbe. Sigarenfabrikant en kunstverzamelaar II' in: *Stichting Nederlandse Tabakshistorie. Jaarboek 2018* (2018) 42-56.
- Brongers, D., *Inventaris van het archief van het Rijksbureau voor Tabak en Tabaksproducten, (1939) 1940-1950* (Den Haag 1993).
- De organisatie van de Nederlandsche industrie* ('s-Gravenhage 1942).
- Deli-Data 1938-1951. Mededeling No 36 van het Oostkust van Sumatra-Instituut* (Amsterdam 1951).
- Eijnde, Jeroen van den, René Kok en Kees van den Oord, *Brieven van Fanny Philips aan Ans Schreurs 1942-1943* (Vught, z.j.).
- Erens, J.A.J.M. en R.A.P. van Iersel, *Gegevens over de Nederlandsche sigarenindustrie. Productieverhoudingen* (Tilburg 1940).
- Hoeven, W. van der, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabakbewerkerbond. Zijn geschiedenis, werken en streven* (Amsterdam 1937).
- Jongh, J.F. de, *De organen der sociaal-economische ordening* (Amsterdam 1946).
- Klemann, Hein A.M., 'Belangrijke gebeurtenissen vonden niet plaats...'. *De Nederlandse industrie 1938-1948', Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 114 (1999) 506-552.
- Klemann, Hein A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- Kroon, Phocas, *De joodse gemeenschap van Eindhoven 1940-1945* (z.p. 2010).
- Lavrijsen, Wim, *Reusel tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Reusel 1985).
- Lijst van Tabaksvergunninghouders voor wat betreft fabrieken, importeurs, makelaars en handelaars in ruwe tabak. Derde uitgave, 1 augustus 1932* ('s-Gravenhage 1933).
- Meijers, A.A.G., *Een onderzoek naar de noodzakelijkheid van ordening in de sigarenindustrie* (Eindhoven 1941).
- Meijers, A.A.G., *De Nederlandse sigarenindustrie. Een onderzoek naar haar economische en sociale betekenis voor de Nederlandse volksgemeenschap* (Amsterdam Eindhoven 1949).
- Mierlo, Henk van, 'Mogen en moeten: sigaren maken tijdens de bezetting' in: *Leven en overleven in oorlogstijd. Valkenswaard 75 jaar bevrijd* (Valkenswaard 2019) 26-42.
- Oord, Ad van den, Siebe Thissen en Jacqueline de Vries, *De Huijkar. Een geschiedenis van de fabriek en haar personeel* (Oisterwijk 1988).
- Putt, K.L.H. van der, *Organisatie-rapport Sigaren-, Sigaretten- en Tabaksindustrie* (Geldrop 1941).
- Schippers, Hans, 'Henri van Abbe 1880-1940' in: Visser, Joop, Matthijs Dicke en Annelies van der Zouwen, *Nederlandse ondernemers 1850-1950*. Noord-Brabant, Limburg en Zeeland (Rotterdam 2009) 36-41.

Bijlagen

Bijlage 1 Overzicht van fabrieken die per 1 april respectievelijk 1 augustus 1943 (voorzien van een *) mogen doorproduceren¹¹⁶

A. Wintermans	Duizel ***	Horst en Maas	Deventer
Abonné	Eindhoven ***	Hudson	Roosendaal ***
Azijnman (Antonio)	's-Hertogenbosch ***	Karel I	Eindhoven * **
Baars	Wageningen	Karel van Wely	Roosendaal * **
Bergman Carels	Amsterdam	Koning	Nieuwe Pekela
Botycos	Valkenswaard ***	La Bolsa	Kampen *
Claassen	Hapert ***	Lokin en Weisz	Amsterdam
De Huifkar	Oisterwijk *	Mignot en De Block	Eindhoven * **
De Vries	Bladel ***	Oenen en Manssen	Hilversum
Dejaco	Culemborg *	Panter	Veenendaal
Denova	Utrecht	Philips	Maastricht * **
Dresselhuys en Nieuwenhuysen	Culemborg	Ritmeester	Veenendaal *
Duc George	Zeelst * **	Smit en Ten Hove	Kampen
Garvelink	Eindhoven ***	Sopla	Amersfoort *
Geurts en Van Schuppen	Wageningen *	Spaan en Bertram	Amersfoort
Goulmy en Baar	's-Hertogenbosch * ***	Susante	Boxtel ***
Gulden Vlies	Tilburg ***	Tornado	Groningen
Gijrath	Valkenswaard ***	Velasques	Meerveldhoven ***
H. Wintermans	Eersel ***	Vossen Breuers	Tegelen
Hoefmagels	Valkenswaard *	Wijtenburg	Leiden
Hofnar	Valkenswaard * **	Willem II	Valkenswaard * **

***) Bedrijven die ook na de bevrijding in september 1944 konden doorwerken.

****) Bedrijven die per 1 februari 1945 konden opstarten.¹¹⁷

Provincie	Aantal fabrieken 1 april 1943	Aantal Fabrieken 1 augustus 1943
Noord-Brabant	22	9
Utrecht	5	2
Gelderland	4	2
Noord-Holland	3	
Overijssel	3	1
Groningen	2	
Limburg	2	1
Zuid-Holland	1	
Totaal	42	15

De *Tabaksplant* vermeldt een aantal van 42 fabrieken maar specificceert er slechts 41.
De 42^e fabriek is De Huifkar, een fabriek die vanwege specifieke connecties met de Duitsers mocht doorproduceren.

Onderstaande fabrieken mochten na 1 augustus 1943 in bedrijf blijven 'wegens de door hen van Duitse firma's ontvangen z.g. *Verlagerungsaufträge*' (loonorders).

Antonio (Azijnman)	's-Hertogenbosch
Gebr. Claassen	Hapert
Hudson	Roosendaal
Velasques	Meerveldhoven
A. Wintermans	Duizel

Vanwege de archiefsluiting als gevolg van de Covid-19-maatregelen is het niet mogelijk geweest nader onderzoek te verrichten naar de Bijzondere Rechtspleging en de zuivering van het bedrijfsleven in relatie tot de sigarenindustrie na de Tweede Wereldoorlog. Hierdoor is dit aspect in dit artikel buiten beschouwing moeten blijven.

116 De Tabaksplant, 13 april en 24 augustus 1943.

117 RHCe, Toegang 15264, inv.nr. 1039, Lijst van werkbedrijven in de tabakverwerkende industrie.

Sven van den Moosdijk

Noord-Brabant: verzet en repressie in nationale context

In bange en in blije dagen; Diessen in oorlogstijd. (uitgave Stichting Erfgoed Diessen, 1995)

Het verzet tegen de Duitse bezetter boeit velen, inspireert verschillende generaties én zorgt voor spectaculaire verhalen. We kennen echter vooral de succesverhalen. Verzet werd in de Tweede Wereldoorlog veelal meedogenloos beantwoord met represailles. De Duitse bezetter dulde geen tegenspraak. In het begin van de oorlog verschilde de mate van brutaliteit van deze represailles binnen Europa van land tot land. Met Nederland meende Nazi-Duitsland een 'natuurlijke verwantschap' te hebben, aangezien de nazi's Nederlanders ook als een Germaans volk beschouwden.¹ We kunnen tot op zekere hoogte algemene uitspraken doen over de Duitse reactie op het Nederlandse verzet, maar die verschilde wel degelijk tussen provincies. In dit artikel kijk ik naar Noord-Brabant. In hoeverre kunnen we de situatie in de grote steden van Noord-Brabant vergelijken met de rest van Nederland als het gaat om de reactie op het verzet door de Duitse bezetter, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en de Nederlandse politiek? Kortom, hoe werd er gereageerd op het verzet in Noord-Brabant in vergelijking met de rest van Nederland? Was er sprake van de spreekwoordelijke Brabantse gemoedelijkheid of juist onverzettelijkheid? In de historiografie over het verzet in Nederland wordt veelal gesproken over een 'kantelpunt', dat ervoor gezorgd zou hebben dat de Duitsers de duimschroeven verder aandraaiden en hun frustraties heviger gingen botvieren op onder meer het verzet.

Deze studie heeft als doel de provincie Noord-Brabant in het grotere perspectief van Nederland te plaatsen. In hoeverre is er in Noord-Brabant eenzelfde kantelpunt als in Nederland te bespeuren als het aankomt op de Duitse repressie? Of waren er misschien wel meerdere keerpunten? Of was er eerder sprake van een langer durend proces dat enigszins versnelde rond het zogenoemde kantelpunt? Dan blijft er natuurlijk nog een belangrijke vraag over: waarom kies ik voor Noord-Brabant? Sinds de Tweede Wereldoorlog is veel geschreven over de hardheid van de Duitse represailles boven de rivieren en dan vooral in de periode van de hongervinter van 1944-1945. Ik ben juist nieuwsgierig of deze ontwikkeling zich ook voordeed in een provincie die eerder bevrijd werd van het juk van de bezetter. Noord-Brabant is voor veel mensen onbekend terrein als het gaat om de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Toch speelde zich hier het nodige af. Zo werd er zowel in de meidagen van 1940 als tijdens de lange bevrijdingsmaanden – van september tot november 1944 – hard gevochten. Verder doel ik bijvoorbeeld op het 'Sinterklaasbombardement op Eindhoven van 6 december 1942, de rol van Philips in de April-meistaking van 1943 en de zogenoemde Deppner-executies in Kamp Vught van juli 1944 tot en met september 1944. Die zijn genoemd naar degene die in Den Haag bij de *Sicherheitspolizei* belast was met de opsporing en vervolging van tegenstanders van het regime. Wat de ontwikkeling van het verzet en de Duitse reactie hierop betreft is Noord-Brabant een grotendeels onontgonnen terrein.

¹ Semelin, *Unarmed against Hitler*, 8-10.

Ten eerste wordt de nationale context geschetst door middel van het schetsen van een fasering. Vervolgens zal de situatie in Noord-Brabant (en de kantelpunten betreffende het verzet en de daarbij horende represailles) vergeleken worden met de nationale context. Het eerste deel zal de periode van mei 1940 tot mei 1943 beslaan. Het tweede deel kijkt naar de periode tussen mei 1943 en mei 1945. De nadruk in dit tweede deel komt natuurlijk te liggen op de periode tot oktober 1944: het moment dat Noord-Brabant grotendeels werd bevrijd. In beide delen zal gebruik worden gemaakt van een literatuurstudie gebaseerd op secundaire bronnen enerzijds en archiefmateriaal anderzijds. Ook andere primaire bronnen komen aan bod, zoals contemporaine krantenberichten en pamfletten. Tevens heb ik in de periode tussen februari en mei 2014 een drietal interviews afgenomen met overlevenden van de Tweede Wereldoorlog. Hetzelfde bronnenmateriaal zal gebruikt worden voor een tweetal casestudies: de regio's Eindhoven en Bergen op Zoom.

Over de relatie tussen repressie en verzet is veel geschreven dat ons in staat stelt ons hiervan een algemeen beeld te vormen. Daaruit destilleren we de volgende vragen: zijn er één of meer kantelpunten waar te nemen als we kijken naar de Duitse repressie van het verzet? Hoe kunnen we de relatie tussen de Duitse bezetter en het Nederlandse verzet bestempelen?

Historicus Dick van Galen Last ziet de volgende fasering in het Nederlandse verzet in de Tweede Wereldoorlog:²

1. De eerste fase (mei 1940 – februari 1941);
2. De fase van toenemende radicalisering (maart 1941 – april 1943);
3. De fase van uitbuiting en repressie (mei 1943 – augustus 1944);
4. De fase van teloorgang van de burgerlijke maatschappij (augustus 1944 – mei 1945).

In deze verdeling valt direct op dat Van Galen Last gebruik gemaakt heeft van specifieke momenten waarop de ene fase eindigt en de volgende fase aanvangt. Aan het einde van de eerste fase noemt hij de Februaristaking van 1941. Dat was het protest tegen twee Duitse razzia's in de Joodse wijk in Amsterdam. Meer dan vierhonderd Joodse mannen en jongens werden hierbij op straat gearresteerd en mishandeld. Hierop besloten duizenden Amsterdamse arbeiders het werk neer te leggen. Het einde van de tweede fase is voor dit onderzoek relevanter: Van Galen Last laat de fase van uitbuiting en repressie beginnen direct na de April-meistaking van 1943. Dit was de tweede nationale staking tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na de capitulatie hadden bijna alle Nederlandse krijgsgevangenen naar huis kunnen terugkeren. De geruchten dat de geallieerden een tweede Europees front wilden openen, deden de Duitsers besluiten de krijgsgevangenen te verplichten zich alsnog voor arbeidsinzet in Duitsland te melden, waardoor de Nederlandse vijandigheid jegens de Duitse bezetter tot grote hoogte steeg.³⁴ Van Galen Last ziet in deze staking de ultieme uiting van het ongenoegen en de frustratie onder de bevolking, die al sinds 1942 toenamen en uiteindelijk leidden tot een verscherping van de Duitse maatregelen. Dit groeiend ongenoegen zorgde tevens voor een groeiend verzet, dat weer uitmondde in zwaardere represailles.⁵

Ad van Liempt ziet eveneens een duidelijk keerpunt in de April-meistaking van 1943. Sindsdien werd de sfeer in het land alsmaar grimmiger en werden 'de middelen van zowel het verzet als van de Duitse bezetter steeds harder'.⁶ De haat tegen de bezetter nam toe en het verzet kreeg de publieke opinie achter zich, waarvan Jacques Semelin het belang onderstreept.⁷ De opinie van het volk kan verzet maken of breken. Als er harde represailles

komen die willekeurig tegen de bevolking gericht zijn, zal de publieke opinie zich keren tegen het gezag dat verantwoordelijk is voor die represailles. Na D-Day, 6 juni 1944, werd de publieke opinie over het verzet steeds positiever, doordat men in de gaten kreeg dat de bevrijding dichterbij kwam. Als reactie op het groeiende verzet werden de Duitse represailles harder en wreder: de situatie escaleerde verder. Ad van Liempt spreekt van een gewelds-spiraal door de wederkerige escalatie van het geweld tussen verzet en bezetter.⁸

Socioloog A.A. Klumper benadert de kwestie iets anders en ziet al een duidelijk keerpunt in het jaar 1942. Klumper neemt een historisch proces waar binnen het Nederlandse verzet waarin drie fasen te onderscheiden zijn:

1. De rijpingsfase (1940-1942);
2. De fase van het 'confronterend verzet' (1942-1944);
3. De fase van het 'perspectivisch verzet' (1944-1945).

In de eerste fase kreeg de Nederlandse bevolking te maken met iets wat zich al ruim honderd jaar niet had voorgedaan: het land werd bezet. In tegenstelling tot Frankrijk en België was Nederland volledig onbekend met vormen van verzet die het bestuur (en de gestelde doelen) van een bezetter zouden kunnen ontregelen. De contouren en structuren waren nog niet aanwezig en men moest zich aanpassen aan de nieuwe situatie. Al zoekend en improviserend kwam men tot verzetsdaden die het de Duitse bezetter moeilijk moesten maken de doelen die hij had gesteld te bereiken. In de tweede fase werden de anti-Joodse maatregelen pas echt duidelijk. Samen met de *Arbeitseinsatz*, de gedwongen tewerkstelling van Nederlandse arbeiders in Duitsland om de Duitse oorlogseconomie te stimuleren, veroorzaakten deze maatregelen een toename van het aantal mensen dat onderdook en daarvoor een beroep deed op het verzet. Daardoor voelde het verzet zich genooddaakt grotere samenwerkingsverbanden aan te gaan én zijn takenpakket te verbreden. In de derde fase kwam het contact tussen het verzet en 'Londen' pas echt goed op gang. Daarnaast kreeg het verzet steeds meer een militaire taak. Deze militarisering van het verzet werd mede veroorzaakt door de toenemende gewelddadigheid van de Duitse repressie, maar ook doordat het verzet zich begon te richten op hulp aan de geallieerde bevrijders.⁹

Tussen de regels spreekt ook Van Galen Last over een spiraal van geweld. Hij stelt dat de April-meistaking leidde tot een toename van het aantal deelnemers aan het verzet, mede doordat men in de gaten kreeg dat massale protesten minder invloed hadden dan illegaal, ondergronds werk. In reactie op deze toename nam de schaal van de Duitse repressie eveneens toe.¹⁰ Jack Kooistra schrijft in zijn boek *Represailles in Nederland* dat één gebeurtenis het verzetsgeweld én het geweld van Duitse zijde heviger heeft doen worden. Kooistra doelt hiermee op het doodschieten van tien inwoners van Haarlem na de dood van de Duitse *Wehrmacht*-officier Alois Bamberger op 2 februari 1942. Aangezien de aanleiding voor deze executies vrij dubieus was, leidde deze gebeurtenis tot een periode van hevige geweld en contrageweld.¹¹

2 Van Galen Last, 'The Netherlands'.

3 Van Oudheusden, *Noord-Brabant 40-45*, 70-71.

4 Beekman, *In bange en in blijde dagen*.

5 Van Galen Last, 'The Netherlands', 195-196, 199-200.

6 Van Liempt, *Jacht op het verzet*, 10.

7 Semelin, *Unarmed against Hitler*, 91-93.

8 Van Liempt, *Jacht op het verzet*, 24-25.

9 Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet*, 455.

10 Van Galen Last, 'The Netherlands', 200-202.

11 Kooistra, *Represailles in Nederland*, 26.

Fasering van het verzet in Noord-Brabant

Terugkerend naar de eerdergenoemde fases: hoe past Noord-Brabant hierin? Natuurlijk zijn bij iedere fasering vragen te stellen. Historici zoeken naar kantelpunten om de ene fase te laten eindigen en de andere fase te laten beginnen. Het hangt af van de betekenis die wordt gegeven aan bepaalde gebeurtenissen of deze gezien mogen worden als een duidelijke breuk in het proces dat de historicus ziet. Zo zien we meteen een probleem in de eerste fase.

Oriënterende fase (mei 1940-februari 1941)

Het begin van de eerste fase wordt natuurlijk gevormd door de Duitse inval op 10 mei 1940. Deze fase van ‘verkenning’ bracht enkele problemen met zich mee die in andere landen minder aanwezig waren. Eén betrof de structurering van het verzet. In landen als Frankrijk en België, die in de Eerste Wereldoorlog een bezetting meegemaakt hadden, was slechts een herstructurering van het verzet nodig. De basis was al aanwezig. Deze basis had Nederland niet, waardoor het verzet pas laat op gang kwam.¹² De oriënterende fase kwam tot een abrupt einde tijdens de Februaristaking van 1941. De directe aanleiding hiertoe was zoals gezegd de willekeurige en hardhandige arrestatie van een groot aantal Joodse Amsterdammers die de Duitse politie enkele dagen voor de staking uitgevoerd had. Honderden Amsterdammers waren ooggetuige van buitensporig geweld tegen de stadsgenoten van Joodse afkomst. In reactie op deze gebeurtenissen legden de Amsterdamse arbeiders massaal het werk neer. Een antwoord op deze staking bleef niet achterwege. Op de eerste stakingsdag droeg de *Beaufragte des Reichskommissars* de burgemeester van Amsterdam op om de arbeiders tot een hervatting van de werkzaamheden aan te sporen. De burgemeester besloot hierop een verklaring naar buiten te brengen waarin stond dat stakende gemeenteambtenaren zouden worden gestraft of ontslagen.¹³

Hoe was het in deze periode gesteld met Noord-Brabant? In de eerste maanden van de bezetting moest de Nederlandse, en dus ook Brabantse bevolking, haar houding ten opzichte van de bezetter bepalen. Het voornemen van Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart was te komen tot een zogenoemde *Aufsichtsverwaltung*: zo veel mogelijk bestuursfuncties zouden bij Nederlandse instanties blijven.¹⁴ Mede hierdoor was zowel vanuit het kamp van de bezetter als vanuit de Brabantse bevolking bezien sprake van een ogenschijnlijk rustige periode. De ‘verzetsdaden’ die toch plaatsvonden, waren relatief onschuldig en vooral symbolisch van aard; de represailles bleven beperkt tot een minimum. Opvallend in deze periode is ook de vriendelijke wijze waarop de bezettende macht en de lokale machthebbers met elkaar omgingen. De houding van de lokale bestuurder was er een van accommodatie ofwel aanpassing. In verscheidene documenten aangaande de (vrijwillige) *Arbeitseinsatz* van 1940-1941 is de toon bijvoorbeeld vriendschappelijk. In deze fase ‘verzocht’ de Duitse bezetter onder meer burgemeesters mannen tussen de 18 en 35 jaar op te roepen zich vrijwillig te melden voor het Duitse leger. Deze toon werd naarmate de oorlog vorderde een stuk dwingender. Veel geschiedde nog op basis van vrijwilligheid en net als de rest van de Nederlanders werden ook de Brabanders op voet van gelijkheid behandeld. Er leek geen reden in verzet te komen: het leven ging in deze periode gestaag verder. Verschillende burgemeesters in Noord-Brabant riepen op tot accommodatie. Een voorbeeld hiervan is de burgemeester van Geldrop in een oproep aan alle ambtenaren in zijn gemeente van 16 mei 1940:

‘Uw eensgezinde medewerking schenkt mij het vertrouwen dat ik in de komende – waarschijnlijk zeer moeilijke tijden – op uw volledige toewijding mag blijven rekenen. Weest tegemoetkomend en respectvol tegenover den bezetter, doch behoudt Uwe nationale fierheid en waardigheid. Bedenkt dat eerbied tegenover den bezetter gepaard kan gaan – en dat dit door hem niet anders dan zal worden gewaardeerd – aan het levendig houden in de harten, van een diepe genegenheid voor, en een onwankelbare trouw aan Vorstenhuis en Vaderland.’¹⁵

Naarmate het eerste oorlogsjaar vorderde, bleek dat de Brabantse bevolking niet zo eensgezind was als sommige burgemeesters hoopten. Uit brieven aan burgemeesters en andere lokale bestuurders blijkt dat het optreden van de bezetter irritaties begon op te roepen. De secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken maakte eind juni 1940 aan de burgemeesters bekend dat er een anti-Duitse tendens aan het ontstaan was. Vervolgens werd gesteld dat dit ‘uiteraard niet geduld kan worden’ en dat ‘de Hoogere SS- en politieleider Hanns Albin Rauter (1895-1949), toegevoegd aan den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied, hierover reeds zijn ernstig misnoegen tot uiting heeft gebracht’. Tot ernstige represailles van Duitse zijde kwam het niet: over het algemeen werd een geldboete opgelegd en een enkeling kreeg een gevangenisstraf.¹⁶

Fase van radicalisering (februari 1941-mei 1943)

De Februaristaking bracht aan het licht dat het optreden van de Duitse bezetter in hoge mate gekoppeld was aan dat van de Nederlandse bevolking. Er was een wisselwerking: indien de bevolking in verzet kwam, reageerde de bezetter met represailles. Hardere maatregelen van Duitse zijde leidden op hun beurt tot een radicalisering van het verzet. Vooral toen de Duitsers in 1942-1943 geen moeite meer deden om hun handelen te legitimeren, was er een duidelijke toename te zien van verzetsdaden.¹⁷ De Februaristaking was een uiting van groeiend onbehagen onder de Nederlandse bevolking, waardoor zowel de bevolking als de Duitse bezetter een zekere schroom van zich afwierpen. De burgers gehoorzaamden de bezetter steeds minder en zochten, na de staking, hun heil steeds vaker in ondergrondse verzetsactiviteiten. Als antwoord hierop oefende de bezetter steeds meer druk uit op de Nederlandse bevolking.¹⁸

Deze fase wordt gekenmerkt door een groeiend aantal problemen onder de Nederlandse bevolking, waarmee de bezetter geconfronteerd werd. De bevolking kreeg namelijk langzaam in de gaten dat de bezetting nog weleens lang zou kunnen duren. Het toenemende voedseltekort droeg bij aan het pessimistische toekomstbeeld van de Nederlanders. Er was echter nog steeds geen sprake van een goed georganiseerd en gestructureerd verzet, maar er was wel een duidelijke toename van crimineel gedrag ten opzichte van de bezetter. Hieruit bleek dat het respect van de Nederlandse bevolking voor de bezetter flink afnam. Van Galen Last stelt dat criminaliteit en verzet in Nederland in veel gevallen gemakkelijk te onder-

12 Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet*, 455.

13 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 93.

14 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 57; De Jong, *Het Koninkrijk IV*, 60.

15 RHCE, GG, inv.nr. 1194, Brief burgemeester Geldrop aan alle ambtenaren, omgeving Geldrop, 16 mei 1940.

16 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 54-56.

17 Kooistra, *Represailles in Nederland*, 26.

18 Kooistra, *Represailles in Nederland*, 95-96.

scheiden waren, maar dat in deze periode deze scheidslijnen vervaagden. Criminaliteit, zoals we die thans ook kennen, kreeg een politiek tintje.¹⁹

Aangezien de Duitsers steeds heviger reageerden op deze criminaliteit, kunnen we hieruit afleiden dat zij dit zagen als verzetsdaden die de kop ingedrukt moesten worden.²⁰

De Februaristaking heeft, in tegenstelling tot wat de historiografie over dit onderwerp meldt, ook in Noord-Brabant haar sporen nagelaten. Zoals hierboven beschreven, werd er vooral gestaakt in Amsterdam en omstreken, in Hilversum en Utrecht. Toch kunnen we de Februaristaking ook als een kantelpunt bestempelen als we kijken naar de houding van de bezetter ten opzichte van het verzet en mogelijke stakers in Noord-Brabant. Door de massale stakingen in en rond de hoofdstad leek bij de bezetter de angst toe te nemen dat ook de rest van Nederland dit voorbeeld zou volgen. Op 6 maart 1941, tien dagen na het uitbreken van de Februaristaking, schreef de Amsterdamse procureur-generaal en directeur van politie Johan August van Thiel (1884-1972) samen met zijn Bossche collega, de NSB'er J.G.C.H. Dubois, een telegram aan de *Sicherheitsdienst* in 's-Hertogenbosch. Hierin werd medegedeeld dat 'iedere poging tot het bevorderen van een staking aanstonds met kracht moet worden onderdrukt'. Tevens moest 'verzet met alle middelen worden gekeerd' en waren 'uiterste waakzaamheid en [het] invoeren [van] extra patrouillediensten tot nader order opgedragen'.²¹ De bezetter vreesde dat vitale bedrijven als Philips, één van de motoren van de Duitse oorlogseconomie, zouden gaan staken. Dit moest met alle middelen voorkomen worden, aldus de procureur-generaal.

Een goed voorbeeld van groeiend ongenoegen bij zowel de Brabantse bevolking als de bezetter komt naar voren in de brieven aan burgemeesters en andere lokale bestuurders uit het voorjaar van 1941 betreffende het 'vertoon van afbeeldingen van leden van het Huis van Oranje-Nassau', 'demonstratieve handelingen voor Oranje' en 'demonstratieve handelingen welke uiting geven aan sympathie voor de Sovjet-Unie'. Deze daden werden volgens de documenten gezien 'als Duitsch-vijandige betoogingen in den zin van §4 der verordening no. 95/41, welke dus als zoodanig strafbaar zijn en behooren te worden vervolgd'. Deze verordening stelde het volgende strafbaar: deelname aan staking, aanzetten tot staking of het hinderen van anderen bij het verrichten van werk. Straffen konden variëren van één jaar gevangenisstraf tot, in buitengewoon ernstige gevallen, de doodstraf.²² Terwijl de toon in de eerste fase nog relatief vriendelijk was, was deze nu duidelijk veel harder geworden. In de periode voor de Februaristaking werd er nog niet zo hard opgetreden. Zo was de strafmaat voor februari 1941 milder dan na de staking. Een voorbeeld hiervan is een boete die Hermanus Nieuwendijk uit Geldrop op 27 november 1941 kreeg omdat hij zich schuldig gemaakt had *an organisierten Widerstand gegen massnahmen des Reichskommissars*. Hiervoor diende hij 'vijf honderd gulden te storten'. Op 17 juli 1942 pleegde Wilhelmus Selders uit Geldrop eenzelfde 'misdrijf', waarop hij gedeporteerd werd naar het strafkamp Amersfoort.²³

Foto Gedenkplaats Haaren

Haaren

'DIT RELIËF EN HET GEDICHT HERINNEREN AAN 1940-1945
DIT GEBOUW WERD DOOR DE DUITSE BEZETTERS VAN 1942 TOT OKTOBER 1944 GEBRUIKT ALS GEVANGENIS VOOR VERZETSDEELNEMERS HET GEDENKT DE VELEN DIE VAN HIERUIT OF NA DOORZENDING, WERDEN GEËXECUTEERD OF STIERVEN IN DUITSE KAMPEN.
BLIJF WAAKZAAM. EENS IS GENOEG.'

Bovenstaande tekst staat bij de gedenksteen bij het grootseminarie te Haaren. Als het gaat om de Duitse repressie speelden het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel en het grootseminarie in Haaren een belangrijke rol. In een poging het verzet te ontmoedigen sloten de Duitsers in 1942 meer dan 1350 politici en andere notabelen als gijzelaars op in Beekvliet. Ik wil dieper ingaan op de situatie in het grootseminarie in Haaren.

Het grootseminarie in Haaren werd in september 1941 gevorderd door rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart (1892-1946). In november 1941 werd een groep Indische gevangenen uit concentratiekamp Buchenwald naar Haaren gebracht.²⁴ In de lente van 1942 werd de zogeheten SD-gevangenis ingericht in Haaren.²⁵ Haaren werd voornamelijk gebruikt voor het herbergen van gevangenen die verdacht werden van spionage en pilotenhulp. Maar vooral is Haaren bekend vanwege de slachtoffers van operatie *Englandspiel*: ongeveer zestig geheim agenten hebben hier gevangengezeten.²⁶

'Haaren' was echter een vreemde eend in de bijt. Voedsel was er in ruim voldoende mate, de cellen waren comfortabel, er was een prima bibliotheek te vinden en zo kunnen we nog wel even doorgaan. De Duitse bewakers, die wisten van de situatie in andere gevangnissen

19 Van Galen Last, 'The Netherlands', 200-202.

20 Moore, *Resistance in Western Europe*, 196-197.

21 RHCE, GG, Telegram Dubois aan SD 's-Hertogenbosch, district Eindhoven, 6 maart 1941.

22 NIOD, GVJ, Verordening 95/41, district Amsterdam, 19 mei 1941.

23 RHCE, GG, Procesverbalen, 29 november 1941 en 17 juli 1942.

24 De Jong, *Het Koninkrijk VIII*, 168-169.

25 SD staat voor *Sicherheitsdienst*. De gevangenis in Haaren was een *Polizeigefängnis* van de SD.

26 Peter Bak, *Een oord van bang wachten*, 250-251.

27 De Jong, *Het Koninkrijk VIII*, 267.

en kampen, spraken van *Das Sanatorium*.²⁷ Toch was er ook een andere kant, zowel voor de gijzelaars als voor de gevangenen. Historicus Peter Bak weet het mooi te verwoorden: 'Het kamp was een oord van bang wachten'.²⁸ In 1942 bestempelde *Wehrmachtbefehlshaber* Friedrich Christiansen (1879-1972), één van de hoogst geplaatste Duitse militairen in Nederland, de gijzelaars als *Todeskandidaten*: bij een volgende verzetsdaad zouden zij het niet overleven. Het leven in Haaren mocht dan naar comfort neigen, maar het zwaard van Damocles hing de gijzelaars boven het hoofd. In juli 1942 werden bijna achthonderd gijzelaars aangehouden, wederom in opdracht van Christiansen, en overgebracht naar grootseminarie Haaren. Het in gijzeling nemen van de in totaal 2150 gijzelaars moet gezien worden als een reactie op verzetsdaden. Peter Bak geeft als voorbeeld Deventenaar Hendrik Uittien (1898-1944), werkzaam voor het verzetsblad *Trouw*, die zijn familie eind juli 1944 liet weten dat het leven in Haaren hem dik maakte. Anderhalve week later stond Uittien voor een vuurpeloton. Hoe langer je in 'Haaren' zat, hoe onverklaarbaarder je uiteindelijke lot werd. Een concentratiekamp? Een fusilladeplaats?²⁹ De executies golden als de ultieme vergelding van verzetsdaden. Op Dolle Dinsdag, 5 september 1944, werd kamp Beekvliet opgeheven en werden de gijzelaars overgebracht naar kamp Vught.³⁰ De overgebleven gevangenen in Haaren werden tevens op Dolle Dinsdag naar kamp Vught overgebracht. Operatie Market Garden maakte uiteindelijk een definitief einde aan het grootseminarie als *Polizeigefängnis*.³¹

Noord-Brabant blijkt geen uitzondering op de regel te zijn als we kijken naar de afwachtende houding van de bevolking in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog ten opzichte van de Duitsers, met name in het eerste jaar van de bezettingsperiode. Henk van Randwijk heeft er in zijn kroniek van het verzet, getiteld *In de schaduw van gisteren*, op gewezen dat het merendeel van de Brabantse bevolking zich in de zomermaanden van 1940 'meer zorgen maakte over het uitblijvende zomerweer dan over het werkelijke karakter van de Duitse bezetter'.³² Gaandeweg heeft het verzet ook in Noord-Brabant in de tweede helft van 1942 en de eerste helft van 1943 ietwat vastere vormen aangenomen. Daarbij veranderde het karakter ervan. Er moest hulp geboden worden aan ontvluchte Franse krijgsgevangenen, aan Joden, aan werkweigeraars en aan piloten. Noord-Brabant speelde een cruciale rol in het over de grens smokkelen van neergestorte piloten via de zogeheten pilotenlijn, voornamelijk door de ligging van Noord-Brabant tussen Engeland en Duitsland. Er waren piloten van de Engelse en later ook van de Amerikaanse luchtmacht wier toestellen boven Nederlands gebied neergeschoten werden of een noodlanding moesten maken. Als er overlevenden waren én zij niet in Duitse handen vielen, begon voor hen een zware tocht, die vaak in Noord-Brabant of Limburg begon: zij moesten terug zien te komen naar Engeland. In principe behelste de pilotenhulp in Nederland het smokkelen van personen naar België, waar zij uiteindelijk hun weg vervolgden naar Engeland. Na de inval van de geallieerden in Normandië werd de pilotenhulp (misschien vanzelfsprekend) nóg intensiever.³³ Hoe ging de pilotenhulp in zijn werk? Er werd gebruik gemaakt van vaste schuiladressen, voornamelijk in Noord-Brabant en Limburg. Hier werden de piloten tijdelijk ondergebracht, waarna de verzetsstrijders een goed vervalst persoonsbewijs moesten regelen. Daarnaast moest het uniform uiteraard uit en vervangen worden door simpele burgerkleding. Het verblijf duurde vaak enkele weken en soms zelfs maanden. De piloten moesten de grens tussen Nederland en België lopend passeren. Een enkele fout kon fataal zijn, maar toch ging het vaker goed dan fout.³⁴ Een bekend voorbeeld van een Nederlandse verzetsgroep die zich (uiteindelijk) bezighield met pilotenhulp was de Groep André, geleidelijk ontstaan na de inval van de Duitsers in mei 1940. De Groep André was vooral actief in het midden van Noord-Brabant, in de Langstraat. Deze streek was al vrij snel een brandhaard van Brabants

verzet. De Groep André begon eerst met de hulp aan joden (denk hierbij aan het regelen van onderduikadressen), en dat verschoof al snel naar sabotagepraktijken én vooral naar de pilotenhulp. Ruim 170 piloten zijn geholpen door de Groep, die hen voornamelijk bij Baarle-Nassau over de grens wist te krijgen.³⁵

Ook in Moergestel werd de geallieerde gevechtspiloten een helpende hand toegestoken. Het dorp nabij Tilburg kent momenteel de Janus Rooijakkerstraat, en dat is niet voor niets. Samen met Frans Bertens en pater Lambertus heeft het echtpaar Rooijackers onderdak geboden aan geallieerde piloten, alvorens de piloten met hulp van andere leden van het verzet getransporteerd werden. Op de afbeelding hieronder zien we zowel pater Lambertus als het echtpaar Rooijackers afgebeeld staan, tezamen met een geallieerde piloot genaamd Davidson (voornaam onbekend).

Foto van (v.l.n.r.) pater Lambertus, onderduiker, echtpaar Rooijackers en de ondergedoken piloot Davidson. (Fotograaf onbekend, collectie Regionaal Archief Tilburg)

28 Bak, *Een oord van bang wachten*, 254.

29 Bak, *Een oord van bang wachten*, 255.

30 BHIC, 766-0.1.1, Oud-Gijzelaars 1941-1995, Gijzelaars in de kampen Beekvliet en Haaren, district Den Bosch, 3 december 1995.

31 Bak, *Een oord van bang wachten*, 239-240.

32 Van Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, 47.

33 De Jong, *Het Koninkrijk V*, 756.

34 De Jong, *Het Koninkrijk VII*, 921.

35 Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 316.

Frans Bertens – niet afgebeeld op bovenstaande foto – was wever van beroep en heeft een grote rol gespeeld in de Tilburgse pilotenhulp. Zijn rol bleek dusdanig groot dat hij zelfs een dankbetuiging heeft ontvangen van de Amerikaanse president Dwight D. Eisenhower.³⁶ Er is helaas geen informatie bekend over de hoeveelheid piloten die door de groep uit Moergestel geholpen zijn.

Het overheersende verzetsmotief was hier nog niet de haat tegen de Duitsers, maar het ‘bieden van hulp aan de verdrukte medemens’.³⁷ Aan het einde van deze fase komen we bij een volgend keerpunt: de April-meistaking van 1943. Zowel in Noord-Brabant als in Nederland als geheel had de April-meistaking van 1943 grote invloed op het verzet en de daaropvolgende represailles.

Fase van Duitse repressie (mei 1943-oktober 1944)

Zoals gezegd had de bezetter na de meidagen van 1940 de krijgsgevangenen Nederlandse militairen weer vrijgelaten.³⁸ In mei 1942 kregen beroepsofficieren en onderofficieren echter de oproep om zich binnen drie dagen bij de Duitse instanties te melden: zij werden weer in krijgsgevangenschap genomen. De proclamatie van Christiansen verscheen op donderdag 29 april 1943 en luidde dat ‘de leden van het voormalige Nederlandse leger terstond opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd’.³⁹ Eind april 1943 kregen alle dienstplichtigen een oproep omdat er in Duitsland veel arbeiders nodig waren. De oproep riep een golf van protest op, die uitmondde uit in de April-meistaking. Uiteindelijk werden 11.000 van de 300.000 dienstplichtigen naar Duitsland afgevoerd. De rest onttrok zich aan deportatie, onder meer door onder te duiken. Door dit alles steeg de Nederlandse vijandigheid jegens de Duitse bezetter tot grote hoogte. Van Galen Last ziet in deze April-meistakingen de ultieme uiting van het ongenoegen dat al sinds 1942 steeds groter was geworden en uiteindelijk ook leidde tot een verscherping van de Duitse maatregelen.⁴⁰

Naarmate de oorlog vorderde, riepen de maatregelen van de bezetter steeds meer verzet op. Maar daarnaast speelden ontwikkelingen op het internationale toneel minstens een even grote rol. De Duitse militaire hegemonie, die in de eerste jaren van de oorlog zo vanzelfsprekend leek, kwam aan het wankelen in het voorjaar van 1943. De Duitse nederlaag bij Stalingrad eind januari vormde het keerpunt. In de daaropvolgende maanden brokkelde de Duitse overmacht steeds verder af. De Russen bleken een taaie tegenstander en drongen de Duitsers steeds verder terug. In Duitsland zelf lagen steden en fabrieken steeds meer onder het vuur van intensieve bombardementen. Op 6 juni 1944 landden de geallieerden in Normandië waarna ze de Duitsers steeds verder terugdrongen. Deze gebeurtenissen leidden in meer dan één opzicht tot een verdere radicalisering. De arbeidsinzet in Nederland werd geïntensiveerd en de bevolking als geheel stelde zich steeds negatiever op ten opzichte van de bezetter. Er werd steeds minder gehoor gegeven aan Duitse oproepen en verzetsgroepen gingen steeds meer geweld gebruiken, wat af te leiden is uit de toename van het aantal aanslagen op personen. De Duitse bezetter reageerde hier hardhandig op en schuwde geen enkel middel meer, waardoor een geweldsspiraal ontstond.

Omdat de burgerlijke ongehoorzaamheid en verzetsdaden steeds extremer werden, verzette het Duitse regime de bakens op verschillende manieren: alles was nu geoorloofd in de strijd tegen het verzet.⁴¹ De *Höhere SS- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter gaf – na een groot aantal liquidaties van Duitsers – opdracht tot geheime acties ter vergelding van de aanslagen. Dit betekende dat mensen geliquideerd werden die niet direct betrokken waren

bij verzetsdaden. Het project van Rauter, dat tussen september 1943 en september 1944 uitgevoerd werd onder de codenaam *Aktion Silbertanne*, werkte averechts: het geweld vanuit het verzet escaleerde.⁴² De eerste waarschuwing van de Raad van Verzet in een proclamatie werd genegeerd. ‘Wij waarschuwen de NSB ernstig dat indien deze vorm van represailles niet onverwijld wordt gestaakt, zij een burgeroorlog riskeert waarbij bloedige straatgevechten aan de orde van de dag zullen zijn.’ Later in de proclamatie wordt aangegeven dat voor iedere ‘willekeurige Nederlander drie willekeurige NSB’ers terechtgesteld worden’.⁴³

Concluderend kunnen we stellen dat de Duitsers in deze fase een kapitale fout hebben gemaakt. De toon en de inhoud van de proclamatie van Christiansen leidden tot een woede-uitbarsting onder de Nederlandse bevolking. De algemene staking van april-mei 1943 die het gevolg was, bleek uiteindelijk een veel grotere reikwijdte te hebben dan de Februaristaking, die vooral invloed had op Amsterdam en directe omgeving.⁴⁴ In hoeverre ontwikkelden deze stakingen zich in de provincie? De omvang en intensiteit in Nederland verschilden qua tijd en plaats, naargelang de hevigheid van de staking en van de Duitse repressie en terreur; ook eindigden ze op verschillende momenten. P.J. Bouman heeft geprobeerd deze verschillen te verbinden met het karakter van de verschillende provincies. In *De April-Mei stakingen van 1943* stelt hij het volgende: ‘Het merkwaardige van de April-Meistakingen is juist, dat zij zo sterk varieerden in het moment van uitbreken, in duur en intensiteit van het verzet, zelfs in streken waar men in verband met de volksaard en de sociaal-economische omstandigheden een zekere gelijkheid van reageren had mogen verwachten.’⁴⁵ Bouman bedoelt hier niet mee dat het streekkarakter geen rol speelde, maar dat deze factor slechts één van de vele factoren is, zoals dat bij nagenoeg elk historisch proces het geval is.

Volgens Bouman behoort Noord-Brabant, tezamen met Groningen en Friesland, tot het drietal provincies waar het hevigst is gestaakt. De stakingen in Noord-Brabant duurden het langst, maar kwamen ook het minst snel op gang.⁴⁶ Toch betekende dit niet dat in heel Noord-Brabant massaal het werk neergelegd werd. Steden in het midden en westen van de provincie, zoals Tilburg en Breda, reageerden veel lauwer dan Eindhoven, Helmond en Valkenswaard. In Helmond werd de staking al op 1 mei 1943 de kop ingedrukt, maar in Eindhoven kreeg de staking een algemeen karakter. Vanzelfsprekend lag in Eindhoven het zwaartepunt op de fabrieken van Philips. Op de eerste dag van de staking, 29 april 1943, gingen werknemers van Philips massaal in staking. De *Sicherheidsdienst* besloot hierop een bureau in te richten in de fabrieken zelf, in de hoop de staking snel te kunnen neerslaan. De arbeiders van Philips trokken zich hier aanvankelijk niets van aan. In open vrachtwagens reden zij door het centrum van Eindhoven, zwaaiend met (rode) vlaggen. De ‘vlaggenparade’, zoals deze bekend staat in Eindhoven en omstreken, was tekenend voor de overgave waar-

36 Regionaal Archief Tilburg, ‘Frans Bertens en de pilotenlijn in Tilburg’, op <https://www.regionaalarchieftilburg.nl/home/blog-detail/algemeen/2018/04/05/frans-bertens-en-de-pilotenlijn-in-tilburg/> (geraadpleegd 2 augustus 2020).

37 Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 83.

38 Voor dit en het volgende zie www.tweedewereldoorlog.nl/kennis/themas/systematische-uitsluiting-terreur-en-genocide/vrijheidsinperkingen/krijgsgevangenschap/ (geraadpleegd 24 april 2020).

39 De Jong, *Het Koninkrijk VI*, 765-766.

40 Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 199-200.

41 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 188-189; Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands Verzet*, 456.

42 Kooistra en Oosthoek, *Recht op wraak*, 25.

43 De Raad van Verzet kan gezien worden als een Nederlandse koepelorganisatie van verschillende verzetsorganisaties, opererend in de Tweede Wereldoorlog. De Raad werd kort voor de April-meistakingen opgericht door zeven illegale werkers. Zie voor meer informatie: De Jong, *Het Koninkrijk VII*, 943-944.

44 Van Liempt, *De oorlog*, 203.

45 Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, 86.

46 Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, 104-105.

mee de arbeiders zich stortten op de staking. Cor Beekers (1928) bevond zich in het centrum van Eindhoven op het moment van de 'parade' en kan zich die nog helder voor de geest halen. 'We waren aan het voetballen op de Demer, wat er nog van over was na de Sinterklaasbombardementen (op 6 december 1942), toen we toeterende vrachtwagens van de fabrieken af zagen komen. Even dachten we zelfs dat we bevrijd waren.'⁴⁷

Wat eveneens tekenend was voor het enthousiasme van de Eindhovenaren, was het feit dat zij, toen de staking elders in het land voorbij was, weigerden het werk weer op te pakken. Ook in Best, bij de BATA-schoenenfabrieken, besloot men de werkzaamheden niet te hervatten. Hierop kregen Eindhoven en omstreken voor het eerst te maken met de harde represailles van de Duitse bezetter.

De *Sicherheitspolizei* sloeg toe op de plekken waar nog steeds gestaakt werd en deed dit zonder mededogen. Op maandagmiddag 3 mei werden zeven willekeurige Philipsmedewerkers meegenomen naar de binnenplaats van de Philipsfabrieken, en gefusilleerd.

Bekendmaking

DE HÖHERE S.S. EN POLIZEIFÜHRER DEELT MEDE:

Het politiestandgerecht van het S.S. en Polizeisicherungsbereich Noord Brabant en Zeeland in Eindhoven veroordeelde op 3-5-'43 ter dood:

1.) De kantoorbediende	PETRUS VERHOEVEN	geb. 10.12.10
2.) De monteur	WILHELM VAN BEEK	geb. 28.7.06
3.) De monteur	JOHAN CORNELIUS GIELEN	geb. 18.11.06
4.) De fabrieksarbeider	PETER JAN KEMPEN	geb. 28.4.24
5.) De fabrieksarbeider	GERARDUS WERTS	geb. 12.9.06

Allen te Eindhoven.

De veroordeelden hebben op den morgen van 3 Mei gestaakt en aan stakingsbijeenkomsten deelgenomen.

De vijf vonnissen werden door middel van den kogel voltrokken.

Bekendmaking van de veroordeling van de medewerkers van Philips in de buurt, 'Bulletin, bekendmaking' (versie 1 mei 1944), op <https://indebuurt.nl/eindhoven/genieten-van/mysterie/eindhovens-mysterie-waar-is-dit-monument-voor-47173/> (geraadpleegd 1 mei 2020)..

Monument voor de Gevallenen in Eindhoven (© Philips Company Archives, coll. RHCE)

Drie vooraanstaande Philipstopmannen werden in de gevangenis van Beekvliet in Sint-Michielsgestel opgesloten.⁴⁸ Frits Philips (1905-2005) – in Eindhoven bekend als 'meneer Frits' – werd op 3 mei 1943, de vijfde stakingsdag in Eindhoven, gearresteerd en naar Haaren vervoerd. Als het werk in de Philipsfabrieken niet zou worden hervat stond hem terechtstelling te wachten. Na het standrechtelijk fusilleren van de zeven Philipsmedewerkers werd de

47 Interview met Johannes Cornelis Beekers, afgenomen op 14 april 2014 te Eindhoven.

48 Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, 86-93.

staking opgeheven, maar dat betekende niet dat Frits Philips werd vrijgelaten. Wel veranderde zijn status van gevangene naar gijzelaar, zodat zijn verblijf in Haaren wat aangener zou worden.⁴⁹ De April-meistakingen van 1943 hebben niet enkel op deze manier gezorgd voor represailles van Duitse zijde in Noord-Brabant. Door de eerdergenoemde proclamatie van Christiansen ontstond er een grote stroom aan onderduikers. Om een massa van deze proporties te kunnen bijstaan door bijvoorbeeld een onderduikadres te zoeken kwam de LO, de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, onder immense druk te staan. Er waren namelijk niet alleen onderduikadressen nodig, maar ook valse documenten, bonkaarten en geld.⁵⁰ Aangezien de LO toentertijd in Noord-Brabant een gefragmenteerde organisatie was, zochten de versplinterde groepen contact met elkaar. Deze verbindingen liepen niet enkel door de provincie Noord-Brabant, maar waren er ook met de rest van het land. De werkzaamheden van de LO gingen door de toename van de activiteiten steeds vaker gepaard met gewapend verzet, waarbij wapens als dreigmiddel gebruikt werden. Hierbij moet gedacht worden aan overvallen op bevolkingsregisters en distributiekantoren, waarbij de bewakers uitgeschakeld dienden te worden.⁵¹

In de inleiding spraken we over een 'spiraal van geweld'. We kunnen deze escalatie ook bestempelen als een opeenstapeling van wraakacties. In het volgende citaat van Klaas van der Hof, een lid van de *Sicherheitsdienst* te Breda, schrijvend aan een collega, komt goed naar voren dat zulke wraakgevoelens sterk leefden, zowel aan Duitse zijde als aan de zijde van het verzet:

'Toen ik hoorde van de aanslag op uw leven, begrijp je dat ik met wraak vervuld was en nog ben. Het beste lijkt mij toe, dat we ook een club oprichten voor revanche en zodra er iemand van ons iets gebeurt, dat we terstond anderen laten verdwijnen. De Führer heeft immers ook geschreven, dat terreur met terreur moet worden beantwoord. Waarom zullen wij dat dan niet doen?'⁵²

Uit deze veelzeggende passage, geschreven aan het einde van 1943, kunnen we het een en ander afleiden. Door de toename van het aantal aanslagen van het verzet op de Duitse bezetter en collaborateurs groeiden de wraakgevoelens, die weer leidden tot een verharding van de houding van de bezetter ten opzichte van de gehele Nederlandse bevolking. Steeds duidelijker werd dat de Duitse bezetter niet meer actief zocht naar de werkelijke daders van verzetsdaden. Loe de Jong weet dit vattend te verwoorden: 'Hun "recht" heet willekeur, hun "gezag" terreur.'⁵³

Fase van extreme represailles (juli 1944-september 1944)

Na de aanslag op Adolf Hitler van 20 juli 1944 sloeg de repressie van Duitse zijde door, ook in Nederland en vooral in Noord-Brabant. In het zogeheten *Niedermachungsbehehl* van 30 juli 1944 werd aan de autoriteiten in Nederland medegedeeld dat iedereen die verzet bood, 'zonder enige vorm van rechtspraak ter dood kon worden gebracht'.⁵⁴ Daarnaast werd in verschillende dagbladen een reactie van de Führer afgedrukt, zoals in *De Telegraaf* van 21 juli 1944. Hitler stelt daarin deze aanslag op te nemen als 'een directe aanslag op de gestelde doelen', waardoor hij 'genoodzaakt is krachtige maatregelen te nemen'.⁵⁵ In de periode tussen juli en september 1944 maakte Noord-Brabant deze fase nog mee; de maatregelen troffen in het bijzonder de gevangenen in Kamp Vught. Het *Niedermachungsbehehl* leidde tot standrechtelijke executies, die in Noord-Brabant uitgevoerd werden in opdracht

van Erich Deppner (1910-2005). Deppner was vanaf 1941 hoofd van *Abteilung IV* van de *Sicherheitspolizei*. Daarnaast was hij kampcommandant te Westerbork, Amersfoort en ten slotte Vught. Van eind juli tot en met begin september 1944 werden op zijn bevel 450 personen geëxecuteerd.⁵⁶ De aanslag op Hitler was dus een absoluut keerpunt: alle beperkingen waaraan de Duitsers zich voorheen nog hielden inzake de strafrechtpleging in Nederland, werden overboord gegoooid en er mocht gedaan worden wat nodig geacht werd.

De hongerwinter (oktober 1944-mei 1945)

Terwijl het zuiden tussen september en november 1944 werd bevrijd, was de rest van Nederland nog niet verlost van het juk van de Duitse bezetter. Voor de mensen die daar woonden, brak misschien wel de zwaarste tijd van de oorlog aan, beginnend met de Hongerwinter. Als represaille voor de in september 1944 aangekondigde Spoorwegstaking besloot de Duitse bezettingsmacht de voedseltransporten naar het westen en het noorden van Nederland te blokkeren. De blokkade duurde ruim zes weken (van september tot november 1944) en veroorzaakte in het niet-bevrijde deel van Nederland een hongerramp van catastrofale omvang.⁵⁷ Jany Bokhove-Ooink op den Dijk (1930) kan zich de hongerwinter nog goed voor de geest halen. Woonachtig in Nijverdal (Overijssel) zag zij de represailles van de Duitsers steeds heviger worden.

'Of ik in de oorlog de Duitse represailles heviger heb zien worden? Jazeker. Dat is aan het begin van de hongerwinter geweest, rond december 1944. In die periode nam het aantal razzia's flink toe en werd je voor het minste of geringste vervolgd. Veel mensen bij ons in de straat hebben we niet meer teruggezien.'⁵⁸

Deze periode werd volgens van Galen Last gekenmerkt door de 'teloofgang van de burgerlijke maatschappij'.⁵⁹ In de laatste acht maanden van de oorlog vonden ongeveer duizend Nederlandse burgers de dood door Duitse executies. Dit, tezamen met de extreme kou en de schaarste aan eten, zorgde ervoor dat dit laatste oorlogsjaar voor de meeste Nederlanders ingrijpender was dan de voorgaande jaren.

'In de eerste jaren van de oorlog waren de gevolgen voor ons niet zo heel groot. We hadden Joodse onderduikers, maar werden niet heel vaak overvallen door de Duitsers. Er was ook wel genoeg te eten. Dit veranderde compleet vanaf het einde van 1944. Ze waren de oorlog aan het verliezen en dat kwam veel mensen in onze wijk duur te staan', aldus mevrouw Bokhove-Ooink op den Dijk.⁶⁰

Deze fase heeft Noord-Brabant niet meer meegemaakt omdat het al bevrijd was. Het verzet kwam bovengronds en ook de illegale pers verscheen aan de oppervlakte.⁶¹

49 Peter Bak, *Een oord van bang wachten*, 166-167.

50 Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 23-25.

51 Kooistra, *Represailles in Nederland*, 25.

52 NL-HaNA, CABR, inv.nr. 40750, Klaas Coenraad van de Hof, Brief, 14 november 1943.

53 De Jong, *Het Koninkrijk VII*, 1233.

54 NIOD, 249-0557, inv.nr. a3, Kopie *Niedermachungsbehehl*, 30 juli 1944.

55 WBA, OD BoZ, inv.nr. 6, *De Telegraaf*, 21 juli 1944.

56 De Jong, *Het Koninkrijk X*, 66-78.

57 Müller, *An der Seite der Wehrmacht*, 137-146.

58 Interview met mevrouw Zwaantjen Egberdina Bokhove-Ooink op den Dijk, afgenomen op 23 maart 2014 te Eindhoven.

59 Van Galen Last, 'The Netherlands', 203.

60 Interview met mevrouw Zwaantjen Egberdina Bokhove-Ooink op den Dijk, afgenomen op 23 maart 2014 te Eindhoven.

61 Schulten, 'Bevrijding en scheiding in het laatste oorlogsjaar', 71-72.

Noord-Brabant: vreemde eend in de bijt?

Het vanaf 1941 opkomende verzet en de represailles die hierop volgden, hebben in Noord-Brabant nagenoeg dezelfde ontwikkeling gevolgd als in de rest Nederland, enkele uitzonderlijke gebeurtenissen daargelaten. Aan de hand van twee casestudies kijken we nu in hoeverre de steden in Noord-Brabant onderling van elkaar verschillen als het gaat om de manier waarop de Duitsers reageerden op het verzet. Er is gekozen voor Bergen op Zoom en Eindhoven. Waarom deze steden? Bergen op Zoom was een garnizoensstad, waar vanaf het begin van de oorlog officieren gelegerd waren. Heeft dit invloed gehad op de ontwikkeling van het verzet? Eindhoven is gekozen vanwege de vitale bedrijven die daar in de oorlog gevestigd waren, zoals Philips. Heeft de aanwezigheid van deze bedrijven gevolgen gehad voor de reactie van de Duitsers op de stakingen van 1941 en 1943?

Bergen op Zoom

‘Bergen op Zoom, houdt u vroom. Stut de Duitse scharen’, zo luidt een kreet uit de Tweede Wereldoorlog, die populair was onder het verzet.⁶² Het was een variant op de originele liedtekst uit de Tachtigjarige Oorlog, toen gericht tegen de ‘Spaensche scharen’.

Bergen op Zoom is een stad die, wat de Tweede Wereldoorlog betreft, tot de verbeelding spreekt. Het is de plaats waar Walter Süskind (1906-1945) zijn verzetsgedachte ontwikkelde, die hij later in Amsterdam in de praktijk kon brengen.⁶³ Ook heeft hier de fameuze overval op het plaatselijke distributiekantoor plaatsgevonden, waarop de bezetter besloot vijf inwoners van de stad ter dood te veroordelen.⁶⁴ Toch kunnen we Bergen op Zoom bestempelen als een vreemde eend in de bijt, niet alleen in de Brabantse context, maar ook in de Nederlandse context. Daar waar het verzet en de Duitse represailles in Eindhoven en Tilburg redelijk het nationale patroon volgden, kunnen we dat niet van de West-Brabantse stad zeggen.

Van het begin af aan heeft de bevolking van Bergen op Zoom zich verzet tegen de Duitse bezetter. De stad telde een groot aantal beroepsofficieren, van wie velen hun verbittering over de snelle nederlaag niet onder stoelen of banken staken. Bergen op Zoom beschikte over vijf kazernes en minstens zo veel tehuizen waar Nederlandse militairen, zelfs tijdens de oorlog, bij elkaar kwamen. De ontevredenheid over de snelle capitulatie leidde tot het ontstaan van een gezamenlijke verzetsgeest, die in kleine verzetsdaden tot uitdrukking kwam. Dit blijkt in meer plaatsen in Noord-Brabant het geval te zijn geweest. In Vught en Tilburg kwam klein verzet ook wat sneller op gang. Er was geen overkoepelende verzetsorganisatie in Bergen op Zoom, maar verzet in de vorm van sabotagewerkzaamheden kwam in het eerste oorlogsjaar wel voor.⁶⁵ Zoals eerder beschreven was dit in het eerste bezettingsjaar over het algemeen zeldzaam in Nederland.

De gevolgen van de Februaristaking waren in Bergen op Zoom nauwelijks merkbaar. De archiefstukken en (ego)documenten noemen de Februaristaking niet en ook de secundaire literatuur rept er met geen woord over. Dit past in het beeld van de staking: enkel in en om Amsterdam én in de gebieden met vitale bedrijven heeft de Februaristaking sporen nagelaten. In Bergen op Zoom bevonden zich toentertijd geen bedrijven van vitaal belang voor de bezetter. Wel werd de stad hard geraakt door de proclamatie van Christiansen in 1943, waarin alle voormalige krijgsgevangenen opgeroepen werden voor de *Arbeitseinsatz*. Bergen op Zoom herbergde zoals gezegd veel Nederlandse militairen vanwege de rol als garnizoensstad.⁶⁶

Aan de proclamatie van Christiansen gaat nog een geschiedenis vooraf betreffende de studenten. Als antwoord op een aantal liquidaties in Nederland, kort na de verloren Slag bij Stalingrad van begin februari 1943, besloten de Duitsers een groot aantal studenten op te pakken en de universiteiten te sluiten. Al snel kwamen de Duitsers terug op deze maatregel. Op 13 maart 1943 verscheen echter nog wel een verordening in het *Brabantsch Nieuwsblad* die stelde dat alle studenten een loyaliteitsverklaring dienden te tekenen. Deze verklaring moest ervoor zorgen dat het hoger onderwijs weer op gang zou komen. De studenten in Bergen op Zoom besloten massaal de verklaring niet te tekenen. Binnen twee maanden werd duidelijk hoeveel belang de bezetter hechtte aan dit verzet van de studenten: op 5 mei 1943 verscheen een beschikking in de kranten uit naam van Rauter. Alle studenten moesten zich bij de dichtstbijzijnde kazernes melden voor de *Arbeitseinsatz*. Indien zij besloten dit niet te doen, zouden er strenge represailles komen.⁶⁷ Bergen op Zoom kreeg vooral in het laatste bezettingsjaar van de stad te maken met represailles van de bezetter. Op 17 september 1944 kregen verschillende inwoners van Bergen op Zoom het volgende bericht van de Duitse *Fachberater*, een medewerker van het Arbeidsbureau die de mannen voor bepaalde werkzaamheden uitkoos.

In opdracht van de *Kampfkommandant (Feldgendarmarie)* bent u aangegeven zich direct te melden bij de Cort Heyligerskazernes. (...) Bij niet nakoming van deze aanwijzing wordt onmiddellijk door de *Feldgendarmarie* ingegrepen en volgens het oorlogsrecht gestraft.⁶⁸

Het was een laatste poging van de bezetter om mankracht te verzamelen om de steeds verder oprukkende geallieerden een halt toe te roepen. Het mocht niet baten: op 27 oktober 1944 werd ook Bergen op Zoom bevrijd.

Eindhoven

Het Eindhoven van de Tweede Wereldoorlog wordt vrijwel altijd in één adem genoemd met de Philipsfabrieken. Dat is natuurlijk ook niet vreemd. De Philipsfabrieken waren een belangrijke motor van de Nederlandse en Duitse (oorlogs)economie. Het archiefmateriaal betreffende het eerste oorlogsjaar bevestigt dat ook Eindhoven de oriënterende fase meemaakte. Ook in de Lichtstad bestonden nog geen verzetsstructuren. Dat gold ook voor de directe omgeving van Eindhoven: in de nabijgelegen gemeente Zeelst bestond het verzet in het eerste jaar vooral uit kleine speldenprikjes. Zo vertelt Jan Bressers, redacteur van *Zeelst schrijft geschiedenis*, dat hij zich nog kan herinneren dat ‘een dorpsbewoonster het aandurfde NSB-pamfletten uit de brievenbussen te halen en te vernietigen’.⁶⁹ Verder was in Zeelst weinig verzet mogelijk, aangezien de gemeente vlakbij een vliegveld lag. In de huizen in en rondom de gemeente waren daarom Duitsers ingekwartierd, zo ook in het ouderlijk huis van Bressers.

De eerste vormen van verzet kwamen naar voren tijdens de Februaristaking. Toen werden, zo stelt een onbekende Eindhovense verzetsstrijder, ‘de ogen van het volk geopend voor de onvriendelijkheid van de bezettende macht’. Hierdoor ‘gebeurde er steeds meer onder de grond’.⁷⁰ Als we spreken van een geweldsspiraal die het gevolg was van de wissel-

62 Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 116.

63 De Jong, *Het Koninkrijk VI*, 258.

64 Rijnders, *Opdat wij niet vergeten*, 17.

65 Van Kemenade, ‘Met gevaar voor eigen leven’, 5-8.

66 Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 138.

67 Backx, ‘Het verhaal van Hans Huijsman’, 5-8.

68 WBA, OD BoZ, inv.nr. 1, Brief Duitse Fachberater aan dienstplichtige, 17 september 1944.

69 Mailwisseling met Jan Bressers, redacteur *Zeelst schrijft geschiedenis* tussen 1 en 4 april 2014.

70 WBA, OD BoZ, inv.nr. 1, B. *Propagandamateriaal van Duitse en geallieerde zijde; N.S.B.; N.U.; verzet. Brief onbekende man in het verzet naar Jan*, 28 april 1941.

werking tussen verzetsdaden en represailles van de bezetter, zien we een perfect voorbeeld in Eindhoven. Op 6 december 1942, rond half één, bombardeerde de Britse Royal Air Force (RAF) de Philipsfabrieken in Strijp en aan de Emmasingel. De ravage die de bombardementen aanrichtten was catastrofaal: een groot deel van het stadscentrum werd getroffen en meer dan 130 mensen vonden de dood. Voor de geallieerden waren deze bombardementen een groot succes: van de tien radio's waarover de Duitsers beschikking kregen, waren er drie van Philips afkomstig. De precisie van deze bombardementen was mede te danken aan werknemers van Philips die in het verzet zaten en kans hadden gezien informatie door te spelen aan de geallieerden.⁷¹ De bezetter dacht handig op deze gebeurtenis in te spelen door de Eindhovense bevolking tegen de geallieerden te doen keren. De algemene reactie op de bombardementen was echter niet geheel negatief. 'De RAF verdient hier een tien', zo werd gesteld in de verzetskrant *Trouw*.⁷² In mijn interview met Cor Beekers kwam echter ook een andere kant aan het licht. Beekers stelde dat 'veel mensen geliefden waren verloren' en dat 'de algemene opinie toentertijd echt niet louter positief was over de actie van de Engelsen'.⁷³

De April-meistaking van 1943 heeft ook in Eindhoven diepe sporen nagelaten. In Eindhoven en omgeving was Philips het eerste bedrijf dat begon te staken; later volgden onder anderen enkele bedrijven in Best. Zoals gezegd werd Frits Philips, de zoon van Anton Philips (1874-1951), samen met enkele andere topmannen van het bedrijf gearresteerd en geruime tijd gevangengehouden in Beekvliet te Sint-Michielsgestel.⁷⁴ Net voor de arrestatie van Philips hadden de Duitsers tachtig stakers geëxecuteerd, zonder enig vorm van proces. Van deze tachtig kwamen er zeven uit Eindhoven, van wie er vier werknemers waren van Philips. Op de plek van de executie staat nu een monument ter ere van de 'vier van Philips'.⁷⁵

In september 1943 besloot Rauter keihard op te treden tegen de Nederlandse politie. Nadat de Duitsers in 1943 de slag bij Stalingrad hadden verloren, kwam de politie in een lastig parket terecht. De Duitsers werden steeds verder in het nauw gedreven en de politieagenten moesten een keuze maken: aan de kant van de Duitsers gaan staan of onderduiken en in het verzet gaan? Er was geen middenweg meer.⁷⁶ Tegen deze 'verzetsagenten' moest hard opgetreden worden, zo vond Rauter. In een brief aan onder meer de gewestelijk politiepresident te Eindhoven wordt gesteld dat 'wanneer politieambtenaren den dienst eigenmachtig verlaten en onderduiken, de *Sicherheitspolizei* onverwijld de naaste verwanten van den betrokken politieambtenaar in hechtenis dient te nemen'.⁷⁷

In het laatste bezettingsjaar van de stad trad de bezetter hard op tegen nagenoeg elke vorm van verzet. In een bulletin van de waarnemend gewestelijk politiepresident van Eindhoven van 7 september 1944 wordt aangegeven dat er veel sabotage plaatsvond en dat 'tegen dergelijke gevallen met de grootste hardheid (wordt) opgetreden'.⁷⁸ De bezetter hield woord. In het laatste jaar werden veel Eindhovenaren opgepakt, geliquideerd of tewerkgesteld. Tot overmaat van ramp kreeg Eindhoven op 19 september 1944, een dag na de bevrijding, te maken met een tweede luchtaanval: deze keer van de Duitse *Luftwaffe*. Het bombardement kostte 177 mensen het leven.⁷⁹

De ontwikkelingen in Eindhoven sluiten dus goed aan bij de fasering zoals eerder beschreven: de beide stakingen hebben hun sporen nagelaten in Eindhoven en hun weerslag gehad op het verzet en de daaropvolgende represailles. Enkel het Sinterklaasbombardement van 1942 is een uniek geval: in verschillende documenten lijkt deze gebeurtenis de verzetsgeest gestimuleerd te hebben.

Conclusie

Het doel van dit onderzoek was Noord-Brabant in een breder perspectief te plaatsen van de relaties tussen verzet en represailles door de Duitse bezetter. Duidelijk is dat ook in Noord-Brabant sprake was van een geleidelijke ontwikkeling van het verzet, die ervoor zorgde dat de Duitsers gaandeweg de oorlog steeds harder ingrepen.

De Februaristaking van 1941 en de April-meistaking van 1943 hebben wel degelijk effect gehad op Noord-Brabant. Daar de directe gevolgen van de Februaristaking vooral merkbaar waren in Amsterdam en omgeving, waren de indirecte gevolgen in Noord-Brabant zeker aanwezig. Er werd dan niet gestaakt, maar de houding van de bezetter ten opzichte van het verzet veranderde danig. Vooral in Eindhoven – de thuisplaats van de Philipsfabrieken – werden de duimschroeven aangedraaid.

Tijdens de April-meistaking werd ook in Noord-Brabant gestaakt. Het zwaartepunt van deze stakingen lag in Noord-Brabant bij de Philipsfabrieken in Eindhoven, waar onvermijdelijke represailles de werknemers van Philips ten deel vielen.

We hebben dus gezien dat er nationaal sprake was van een geweldsspiraal, waarin het toenemende geweld van het verzet grover geweld van de Duitsers uitlokte, dat weer leidde tot verdere radicalisering van het verzet. Als de bevolking in opstand kwam, reageerde de bezetter met represailles. Deze zorgden er op hun beurt voor dat het verzet toenam. Naarmate de oorlog vorderde, werden het verzet en de represailles van de bezetter steeds heviger.

Als we Noord-Brabant plaatsen in de Nederlandse context, blijkt de provincie geen vreemde eend in de bijt. De voor het Nederlandse verzet beschreven fasering loopt nagenoeg gelijk met die in Noord-Brabant, met uitzondering van enkele specifieke gebeurtenissen die meer of minder impact hadden.

In het begin van het onderzoek vroeg ik me af of er sprake was van Brabantse gemoedelijkheid of onverzettelijkheid onder de bevolking in de Tweede Wereldoorlog. Concluderend is een mix van beide te bespeuren: in het eerste bezettingsjaar gaf een gemoedelijke, accommoderende houding te zien en vanaf de Februaristaking een meer onbuigzame, onverzettelijke houding. Noord-Brabant speelde tijdens de Tweede Wereldoorlog, wat het verzet betreft, zeker geen rol aan de zijlijn.

71 De Jong, *Het Koninkrijk VI*, 524-525.

72 *Trouw* 18 februari 1943 op www.illegalertrouw.nl/krant.php?uitgave=2 (geraadpleegd 21 april 2014).

73 Interview met Johannes Cornelis Beekers, afgenomen op 14 april 2014 te Eindhoven.

74 De Jong, *Het Koninkrijk VII*, 96.

75 Metze, *Anton Philips 1974-1951*, 453.

76 'Politie en bezettingstijd' (versie 23 februari 2009) op www.politiemuseum.nl/UserFiles/File/POLITIE%20EN%20BEZETTINGSTIJD%202.pdf (geraadpleegd 11 mei 2014).

77 WBA, OD BoZ, inv.nr. 1, E. Archivalia uit kabinetsraad burgemeesters. Geheime brief van bezetter aan Gewestelijk Politiepresident te Eindhoven, district Eindhoven, 28 september 1943.

78 Geheugen van Nederland, 'Bulletin, bekendmaking' (versie 7 september 1944), op <https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identificer=NIOD01%3A47446> (geraadpleegd 24 april 2020).

79 'Duitse en geallieerde bombardementen op Nederland', www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/duitse-en-geallieerde-bombardementen-op-nederland (geraadpleegd 23 mei 2014).

Lijst van geraadpleegde werken

Archivalia

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)

766 Oud-Gijzelaars, 1941 - 1995

Inv.nr. 766-0.1.1, Gijzelaars in de kampen Beekvliet en Haaren, district Den Bosch, 3 december 1995.

Nederlands Instituut voor Oorlog- Holocaust en Genocidestudies (NIOD)

020 Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz (GVJ)

Inv.nr. 9083, Verordening 95/41, district Amsterdam, 19 mei 1941.

Collectie 249-0557

Inv.nr. a3, Kopie Niedermachungsbefehl, 30 juli 1944.

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)

10501 Gemeentebestuur Geldrop, 1933-1970 (GG)

Inv.nr. 1194, Tweede Wereldoorlog. Maatregelen van de bezettende macht. 1940-1945. Brief burgemeester Geldrop aan alle ambtenaren, omgeving Geldrop, 16 mei 1940. Telegram Dubois aan SD 's Hertogenbosch, district Eindhoven, 6 maart 1941.

Inv.nr. 1196, Proces verbalen, 29 november 1941 en 17 juli 1942.

Nationaal Archief Den Haag (NA)

NL-HaNA 2.09.09 Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR).

Inv.nr. 40750, Klaas Coenraad van de Hof, Brief van Van de Hof, 14 november 1943.

West-Brabants Archief Bergen op Zoom (WBA)

NL-BozWBA-boz – 0065 Verzameling oorlogsdokumentatie met betrekking tot Bergen op Zoom, 1940-2009 (OD BoZ)

- Inv.nr. 1 b. Propaganda materiaal van Duitse zijde, N.S.B. en verzet
Brief onbekende man in het verzet naar Jan (achternaam tevens onbekend), 28 april 1941.
Brief Duitse Fachberater aan onbekende dienstplichtige, 17 september 1944.
- e. Archivalia uit kabinetsraad burgemeesters
Geheime brief van bezetter aan Gewestelijk Politiepresident te Eindhoven, district Eindhoven, 28 september 1943.

Literatuur

Backx, J.M., 'Het verhaal van Hans Huijsman', *De Waterschans* nr. 1 (2005) 5-8.

Bak, Peter, *Een oord van bang wachten* (Hilversum 2018).

Beekman, Sjef, *In bange en in blijde dagen; Diessen in oorlogstijd* (Diessen, 1995).

Bouman, P.J., *De April-Meistakingen van 1943* (Den Haag 1950).

Buitkamp, J., *Verzet in West-Brabant* (Breda 1983).

Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Het recht van de sterkste: Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV*, mei '40-maart '41 ('s Gravenhage 1975).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VI*, juli '42-mei '43, *tweede helft* (Amsterdam 1975).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VII*, mei '43-juni '44 (Amsterdam 1976).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VIII*, gevangenen en gedeporteerden (Amsterdam 1978).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog X*, het laatste jaar II, eerste helft (Amsterdam 1981).

Kemenade, Irene van, 'Met gevaar voor eigen leven: het verzet in Bergen op Zoom, 1940-1945', *De Waterschans* nr. 1 (2005).

Klumper, A.A., *Sociale verdediging en Nederlands verzet, '40-'45 – ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983).

Kooistra, Jack en Albert Oosthoek, *Recht op wraak: liquidaties in Nederland 1940-1945* (Leeuwarden 2009).

Kooistra, Jack, *Represailles in Nederland, gewapend verzet en bloedige wraak, 1940-1945* (Leeuwarden 2013).

Liempt, Ad van, *De oorlog* (Amsterdam 2009).

Liempt, Ad van, *Jacht op het verzet: het meedogenloze optreden van Sicherheitsdienst en Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2013).

Metze, Marcel, *Anton Philips 1974-1951. Ze zullen weten wie ze voor zich hebben* (Amsterdam 2004).

Moore, Bob, *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000).

Müller, Rolf-Dieter, *An der Seite der Wehrmacht: Hitlers ausländische Helfer beim Kreuzzug gegen den Bolschewismus* (Berlijn 2007).

Randwijk, H.M. van, *In de schaduw van gisteren* (Amsterdam 1967).

Rijnders, M., *Opdat wij niet vergeten: fusillades in Midden-Brabant, 1942-1944* (Goirle 1992).

Schulten, Kees, 'Bevrijding en scheiding in het laatste oorlogsjaar', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* (1994).

Semelin, Jacques, *Unarmed against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939-1943* (Westport 1993).

Websites

Geheugen van Nederland, 'Afbeelding Christiansen' (versie 12 november 2001),

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/SFA03:SFA005001186/&p=2&i=4&t=42&st=christiansen&sc=%28christiansen%29/&wst=christiansen> (17 mei 2014).

Geheugen van Nederland, 'Zij hebben gebombardeerd' (versie onbekend),

<https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=NIOD01%3A47427> (7 mei 2014).

Geheugen van Nederland, 'Politie en bezettingstijd' (versie 23 februari 2009),

<http://www.politiemuseum.nl/UserFiles/File/POLITIE%20EN%20BEZETTINGSTIJD%202.pdf> (11 mei 2014).

Geheugen van Nederland, 'Bulletin, bekendmaking' (versie 1944),

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/NIOD01:47446> (10 mei 2014).

'Duitse en geallieerde bombardementen op Nederland',

<http://www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/duitse-en-geallieerde-bombardementen-op-nederland> (23 mei 2014).

Eindhoven in beeld, 'Bombardementsschade aan de Leenderweg' (versie 20 september 1944),

<http://www.eindhoven-in-beeld.nl/picture/show/40061/Bombardementsschade-aan-de-Leenderweg-03> (9 mei 2014).

Geheugen van Nederland, 'Nationale oproep' (versie 3 december 2003),

<https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=NIOD02%3A188764453> (17 mei 2014).

'Trouw' (versie 18 februari 1943),

<http://www.illegale-trouw.nl/krant.php?uitgave=2> (21 april 2014).

'Het Parool' (versie 20 mei 1943),

<http://www.hetillegaleparool.nl/archief/1943/430520-1.php> (2 mei 2014).

Interviews

Interview met meneer Johannes Cornelis Beekers, afgenomen op 14 april 2014 te Eindhoven.

Interview met mevrouw Zwaantjen Egberdina Bokhove - Ooink op den Dijk, afgenomen op 23 maart 2014 te Eindhoven.

Mailwisseling met Jan Bressers, redacteur *Zeelst schrijft geschiedenis*, plaatsgevonden tussen 1 en 4 april 2014.

Jack Didden

Orde scheppen in chaos

Waarom de bevrijding van Noord-Brabant zo lang duurde

Battles are in fact chaotic affairs in which personalities and the element of chance play a considerable part. Victory goes to the commander who can first create some sort of order out of the terror and confusion.¹

In het herdenkingsjaar 2019 verschenen talrijke lokale en regionale studies over de bevrijding van Noord-Brabant. Driekwart eeuw na de gebeurtenissen werd deze onrustige, verheugende, maar ook traumatische periode nog eens belicht in allerlei publicaties. Ook de provincie besteedde uitgebreid aandacht aan 75 jaar bevrijding. Er werd een groot project op stapel gezet onder de titel 'Brabant Remembers', wat uitmondde in een waaier van activiteiten, waaronder een boek met 75 persoonlijke verhalen. Dit artikel beoogt niet de zoveelste poging te zijn om de bevrijding van Noord-Brabant chronologisch en/of regionaal te beschrijven. Het is een poging om te analyseren waarom de gevechtsacties verliepen zoals ze verliepen. Het is op zijn minst opvallend dat de eerste Brabantse plaatsen al op 17 september 1944 werden bevrijd in het kader van operatie *Market Garden*, maar dat het laatste dorp, Moerdijk, pas op 9 november in Poolse handen viel. Waarom duurde het zo lang? Ter vergelijking: na de uitbraak uit Normandië duurde de bevrijding van heel Frankrijk en België amper een maand. Dat is de centrale vraag. Dit artikel wil laten zien dat het antwoord samenhangt met de verschillende manieren van oorlogsvoering.² Het Duitse leger mocht dan in het najaar van 1944 op de knieën zijn gedwongen, verslagen was het nog lang niet. Vooral de Brabantse bevolking zou daar een hoge prijs voor betalen. Eén Brabantse regio, het Land van Heusden en Altena, werd nooit veroverd door geallieerde troepen en valt daarom buiten het bestek van dit artikel.

Voorzichtig

Op vrijdag 27 oktober vroeg in de ochtend vertrokken groepjes Britse verkenningswagens van het *11th Hussars* vanuit Udenhout richting Loon op Zand.³ Het was de bedoeling dat het verkenningsbataljon zo snel mogelijk zouden worden gevolgd door de Sherman tanks van het *8th King's Royal Irish Hussars*. De dag was nog jong en er hing een dichte ochtendnevel die het zicht bemoeilijkte. Ook het beboste terrein noopte tot voorzichtigheid. De bemanningen van de licht bewapende voertuigen, van het type Dingo, waren tot het uiterste gespannen. Waar zat de vijand en hoe zou deze reageren? Ze naderden voorzichtig hun doel.

- 1 Essame, *The Battle for Germany*, 52-53.
- 2 De algemene notities in dit artikel over de operaties en de strategie zijn gebaseerd op Ellis, *Victory in the West II* en MacDonald, *The Siegfried Line Campaign*.
- 3 Details: War Diary 11th Hussars, 27.10.44, War Diary 7th Armoured Division, 27.10.44, Delaforce, *Churchill's Desert Rats*, 119.

De kerk van Loon op Zand kort na de strijd. (Collectie Didden/Swarts)

van het Duitse *15. Armee*, beschikte ook over acht divisies, of liever, de uitgebluste restanten daarvan. Dat klinkt alsof beide partijen ongeveer even sterk waren, maar de cijfers geven een andere beeld. In totaal had Montgomery voor de aanval de beschikking over 167.045 manschappen, bijna 2.000 stuks geschut en ongeveer 900 tanks.⁴ Von Zangen kon daar slechts 65.000 man, iets meer dan 200 kanonnen en 60 rupsvoertuigen (geen tanks!) tegenover stellen.⁵ De Brits-Canadese aanval die op 20 oktober begon, was een gelopen koers dus, althans zo leek het op papier. Toch klauterden de laatste Duitse soldaten pas op 9 november over de restanten van de opgeblazen Moerdijkbruggen naar Zuid-Holland. Waarom duurde de bevrijding van West en Midden Brabant vervolgens nog drie weken?

Wie jarenlang onderzoek doet naar een bepaald onderwerp en zich daarbij steeds verder een weg graaft door de archieven, krijgt op den duur last van de wet van de verminderde meeropbrengst. De onderzoeker komt bij diverse bronnen steeds vaker dezelfde informatie tegen. Dat is natuurlijk volstrekt logisch, want de bronnen ontleen informatie aan elkaar en beschrijven dan ook een waargenomen werkelijkheid die, uiteraard, steeds dezelfde is. Maar dezelfde onderzoeker kan, mits hij een open blik heeft, ook uitkomen bij wat algemeen bekend staat als 'voortschrijdend inzicht'. Met andere woorden, de oorspronkelijke ideeën moeten worden bijgesteld naarmate onderzoek steeds meer duidelijkheid geeft over factoren die bij de oorspronkelijke analyse niet, of niet voldoende, zijn meegewogen. Dat is de schrijver dezes ook overkomen. In mijn eerste studie over de bevrijding van Noord-Brabant concludeerde ik dat de reden voor het trage verloop lag in een 'knappe Duitse verdediging die handig gebruik maakte van het terrein, gecombineerd met een niet erg doortastende geallieerde bevelvoering.'⁶ Deze conclusie is op zich juist, maar zij is niet volledig. Want, waarom opereerden de geallieerde troepen zo overdreven methodisch en hoe konden de Duitse troepen zich telkens zo handig verdedigen? Dit artikel is een poging om deze cruciale vragen beantwoorden. Maar allereerst: waarom werd er in Noord-Brabant eigenlijk zo zwaar strijd geleverd in het najaar van 1944?

Het belang van Noord-Brabant

Het verhaal van de strijd om Noord-Brabant begint op zondag 17 september 1944 met de start van Operatie *Market Garden*. Deze onderneming, die tot doel had het Derde Rijk te verslaan voor het invallen van de winter, poogde via een corridor van luchtlandingstroepen in een klap een aantal waterhindernissen te nemen zodat het Britse *Second Army* kon oprukken tot aan het IJsselmeer en in oostelijke richting het Roergebied kon isoleren. Plaatsen als Valkenswaard, Eindhoven, Veghel en Grave werden bevrijd en waren ineens wereldnieuws. De operatie mislukte echter en wat eind september restte, was een lange slurf geallieerd gebied (die al snel de naam *Corridor* kreeg). Deze sneed de provincie in tweeën. Hitlers bevelhebbers, Von Zangen en diens superieur, veldmaarschalk Walter Model, pleitten voor een snelle terugtocht achter de grote rivieren. Hitler verbood dit, Noord-Brabant moest en zou in Duitse handen blijven, in de eerste plaats om de verbinding met de divisies in Zeeuws-Vlaanderen en op Walcheren niet te verliezen.⁷

Daarnaast speelde Hitlers *Brückenkopf Strategie* een grote rol. Sinds de krijgskansen zich in 1943 definitief tegen het Derde Rijk hadden gekeerd, had Hitler een obsessie ontwikkeld: overal moesten zijn troepen bruggenhoofden in vijandelijk gebied zien te houden,

Douglas C-47 Skytrains met Amerikaanse parachutisten op weg naar de landingsterreinen bij Son. (collectie Didden/Swarts)

vanuit het waanidee dat zij in de toekomst als startpunt konden dienen voor mogelijke tegenaanvallen. Zo ook dus Noord-Brabant, dat in Hitlers ogen één groot bruggenhoofd was ten zuiden van de grote rivieren. Hitlers bevelhebbers wisten wel beter, maar konden niet anders doen dan gehoorzamen. Hun motto voor de troepen: tijd rekken om de Duitse verdediging langs de landsgrenzen zo sterk te maken dat ze onneembaar werd. Intussen hield hun tegenspeler, Montgomery, aan wiens brein *Market Garden* was ontsproten, de blik nog steeds gericht op Duitsland. Hij begreep wel dat daarvoor eerst het gebied ten zuiden van de Maas, zowel westelijk als oostelijk van de *Corridor* in geallieerde handen moest komen. Deze klus kon wel door een handjevol divisies geklaard worden, zo meende de Britse bevelhebber. Dat bleek al snel een serieuze misvatting.

Mislukt

Het Canadese *First Army* startte op 24 september een aanval zowel in de richting van Tilburg als van Woensdrecht met als einddoel het verdrijven van het Duitse *15. Armee* tot achter de Maas en het Hollands Diep. Tegelijkertijd zou oostelijk van de *Corridor* een Amerikaanse pantserdivisie via Overloon oprukken naar Venlo. Ook hier was de rivier de Maas het voorlopige einddoel. De tweede fase van de bevrijding van Noord-Brabant was

4 Met dank aan Johan van Doorn die de (quartmaster) Files van de 21st Army Group heeft geanalyseerd.

5 Geëxtrapoleerd uit Kriegstagebuch LXXXVIII. Armeekorps september 1944, Ia Anlagen.

6 Didden en Swarts, *Einddoel Maas*, 204.

7 Kriegstagebuch Heeresgruppe B, Führerbefehle, Ia 839/44, 25.09.44. Roll 3 folder 5.

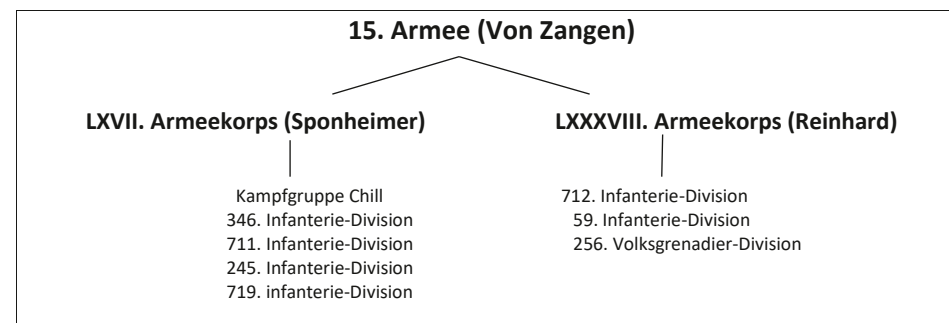
begonnen. Al deze aanvallen liepen vast in een uiterst effectieve Duitse verdediging. Niet toevallig ontstond het eerste Nederlandse oorlogsmuseum bij Overloon en is de strijd bij Woensdrecht een inktzwarte bladzijde in de Canadese militaire geschiedenis. Begin oktober bevonden de geallieerde operaties in Noord-Brabant zich in een impasse. Wat nu?

Het was duidelijk dat aanmodderen geen zin had. Uiteindelijk viel half oktober dan ook de beslissing om alles op alles te zetten teneinde de Duitse troepen zo snel mogelijk tot achter de Maas te verdrijven. Dat was geen spontane ingeving van Montgomery, maar volgde uit een conflict met de Amerikaanse generaal Dwight D. Eisenhower, de hoogste baas van alle geallieerde troepen in West-Europa. Eisenhower gaf de Britse veldmaarschalk opdracht zijn focus te verleggen van Duitsland naar Noord-Brabant en onverwijld alle inspanningen te concentreren op het verjagen van de Duitse troepen tot achter de Maas, zodat eindelijk de haven van Antwerpen in gebruik kon worden genomen. Deze haven werd van essentieel belang geacht voor de eindfase van de strijd tegen Duitsland. Dit doel moest worden bereikt door twee gekoppelde operaties, *Suitcase* en *Pheasant*, die respectievelijk op 20 en 22 oktober werden gelanceerd. Zoals we al zagen, eindigden ze pas op 9 november, drie weken later. Een verklaring voor het trage verloop kan alleen gevonden worden door de twee tegenstanders grondig te vergelijken.

De rol van het Brabantse verzet, het verzamelen van inlichtingen over Duitse troepen en hun bewegingen, hoewel nuttig, speelde in deze militaire operaties geen doorslaggevende rol. Dat kwam deels omdat de geallieerde commandanten terughoudend omgingen met de informatie van burgers, maar ook omdat de inlichtingen die het verzet verstreekte slechts een klein deel vormden van het totaal aan informatie over de vijand. Tenslotte was dit soort informatie onvermijdelijk achterhaald zodra het front in beweging kwam. We laten dit interessante verhaal hier dus buiten beschouwing en beperken ons tot de twee strijdende partijen.

Militaire effectiviteit

Om de effectiviteit van een militaire eenheid te beoordelen maken we gebruik van een bestaand raamwerk, in dit geval het handboek van het Britse leger uit 2010.⁸ Volgens dit handboek stoelt militaire effectiviteit op drie componenten: een fysieke, een conceptuele en een morele. De fysieke wordt gevormd door de mankracht, de uitrusting en het gezamenlijk optreden (waarmee ook de effectiviteit wordt bedoeld). Kort en bondig: hoe groot en sterk is een eenheid en hoe goed is de samenwerking. De conceptuele component verwijst naar de tactiek die troepen moeten kunnen toepassen, wat ze geleerd hebben op dit gebied, hoe ze zijn opgeleid en hoe ze het geleerde in praktijk brengen. De derde component, de morele, gaat over het moreel van de troepen. Populair gezegd: gelooft de troep er nog in? Maar de morele component gaat ook over de samenhang, met daarbinnen kameraadschap, trots, strijdgeest, discipline, integriteit, trouw en leiderschap. Hoewel als derde genoemd is deze laatste component feitelijk de belangrijkste. Het moreel is het minst tastbare en voorspelbare element, maar het is vaak beslissend als het gaat om winnen of verliezen. Het is net als bij een team van topsporters: als die er als collectief niet meer in geloven, wordt het niets. Om te begrijpen waarom de ene partij, de geallieerde, minder presteerde dan de andere, de Duitse, moeten we dus deze drie aspecten onder de loep nemen en kijken hoe de toestand was in het najaar van 1944 toen de strijd losbarstte in Noord-Brabant. Laten we eerst de Duitse kant bezien en beginnen met de vraag: over welke troepen hebben we het precies?

^ Schema 15. Armee oktober 1944.

< General der Infanterie Gustav Von Zangen. (Collectie Didden/Swarts)

De Duitse troepen

Noord-Brabant ten westen van de *Corridor* werd, zoals gezegd, bezet door het *15. Armee* van generaal Gustav von Zangen (zie kader hiernaast). Het leger bestond uit acht divisies aangestuurd door twee legerkorpsen. De gemiddelde organieke sterkte van de Duitse divisies bedroeg in 1944 maximaal 12.000 man.⁹ Organiek wil zeggen: op papier. De werkelijke omvang was vrijwel altijd kleiner. Sommige divisies waren nog in opbouw ten tijde van de geallieerde invasie op 6 juni 1944 en bereikten nooit hun maximale sterkte. Het werkelijke aantal manschappen

in de divisies lag in oktober 1944 veel en veel lager. De belangrijkste oorzaak moet gezocht worden in de verliezen die in Frankrijk en België waren geleden. Enkele divisies werden volledig gedecimeerd in de vleesmolen in Normandië. Zo telde bijvoorbeeld de *85. Infanterie-Division* van luitenant-generaal Kurt Chill (later georganiseerd in de *Kampfgruppe Chill*) bij aankomst in Turnhout begin september nog slechts zo'n duizend man en had ze alle zware wapens moeten achterlaten.¹⁰ De *346. Infanterie-Division* was al vanaf de tweede dag van de

⁸ Chief of Staff of the British Army, *Army Doctrine Publication Operations*, 2010. Vertalingen van de auteur. Een uitgebreide verhandeling kan de geïnteresseerde lezer vinden in mijn dissertatie, *Fighting Spirit*.

⁹ Tessin, *Band 15*, 154-155.

¹⁰ Kriegstagebuch LXXXVIII. Armeekorps, Anlage B 265, 09.09.44 en B 271, 13.09.44, War Diary 50th Division, 09.09.44 en First Canadian Army SIR 17.09.44.

invasie onafgebroken in strijd gewikkeld met de Britten en gereduceerd tot een schim van wat ze ooit was. Von Zangens leger was dus ernstig verzwakt waar het ging om aantallen manschappen. Wat waren nu precies de sterke en zwakke kanten van de Duitse troepen die zich in Noord-Brabant bevonden?

Zwaktes

Het grootste probleem was ongetwijfeld het volledig ontbreken van luchtsteun door de eigen *Luftwaffe*. De geallieerden hadden sinds de zomer van 1944 het absolute luchtoverwicht, wat niet alleen betekende dat de Duitse grondtroepen geen ondersteuning kregen vanuit de lucht, maar ook nog eens dat ze zich vrijwel alleen 's nachts konden verplaatsen, althans in theorie. In de praktijk liet zich vaak geen enkel geallieerd vliegtuig zien boven het Brabantse land en waren bewegingen overdag toch mogelijk. Bij de zware verliezen kwam ook nog de barre terugtocht die de troepen van het *15. Armee* achter de rug hadden. Eind augustus stonden de voorste eenheden nog aan de Seine, twee weken later arriveerden de eerste in Noord-Brabant.¹¹ Het is een hardnekkige mythe dat de *Wehrmacht* gemotoriseerd was tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar het merendeel van het leger, met uitzondering van de pantserdivisies, verplaatste zich net als in de Eerste Wereldoorlog te voet, op de fiets of met paarden.¹² Sommige infanteristen hadden bij aankomst aan het front in Noord-Brabant een afstand van meer dan 350 kilometer achter de rug, te voet! Nadat zijn compagnie in Nistelrode was gearriveerd op 26 september noteerde sergeant W. Frey van de *712. Infanterie-Division* in zijn dagboek: 'De mannen zijn doodop (*Kaputt*), het zijn allemaal oude kerels (...) Het onnodig heen en weer marcheren leidt tot gekanker, al twee dagen geen eten gehad. (...) De mannen hebben honger en zijn volledig uitgeput. (...) De Britten hebben hier tanks – en wij hebben niet eens een anti-tank kanon. Arm Duitsland!¹³ Toch vocht ook Frey door, tot hij enkele dagen later gevangen werd genomen.

Duitse infanteristen tijdens de terugtocht uit Frankrijk. (Collectie Didden/Swarts)

Tijdens de moeizame terugtocht door Noord-Frankrijk en België hadden de diverse eenheden ook veel van hun zware wapens verloren, hoewel bij de overtocht over de Westerschelde meer was gered dan Von Zangen had durven hopen. Desondanks telden de Duitse divisies lang niet het organieke aantal kanonnen. Om dat gemis goed te maken, vielen de troepen terug op hun uiterst effectieve luchtafweergeschut, de *Flak*. Al in Rusland en Noord-Afrika was het beste geschut ter wereld, het beroemde 8,8 cm kanon, zeer effectief gebleken tegen tanks. Daarnaast werd ook handig gebruik gemaakt van het lichtere luchtafweergeschut als wapen tegen grondtroepen. De 2,0 en 3,7 cm granaten, bedoeld voor vliegtuigen, bleken uiterst dodelijk tegen de infanterie en zelfs effectief tegen versterigde posities. (Een 3,7 cm granaat kon dwars door een muur heen slaan.)

Een 3,7 cm Flak 18 kanon in Italië. (BA: 1011-478-2162-26)

De meeste divisies die Noord-Brabant binnenstroomden vanaf begin september hadden nog een handicap, want het waren zogeheten *bodenständige* eenheden. Dat wil zeggen: ze waren opgeleid en uitgerust om vanuit vaste posities (meestal goed ingerichte bunkers, langs de Franse, Belgische en Nederlandse kust) tegen de vijand te vechten. Ze beschikten dus nauwelijks over gemotoriseerd transport en manoeuvreren en verplaatsen hadden ze nooit geoefend. Het was dan ook een wonder, of beter, een prestatie van formaat, dat het *15. Armee* dat vanaf 4 september (de bevrijding van Antwerpen) volledig klem zat tegen de Belgische Kanaalkust, niet vernietigd was door Montgomery's veel mobielere strijdmacht.

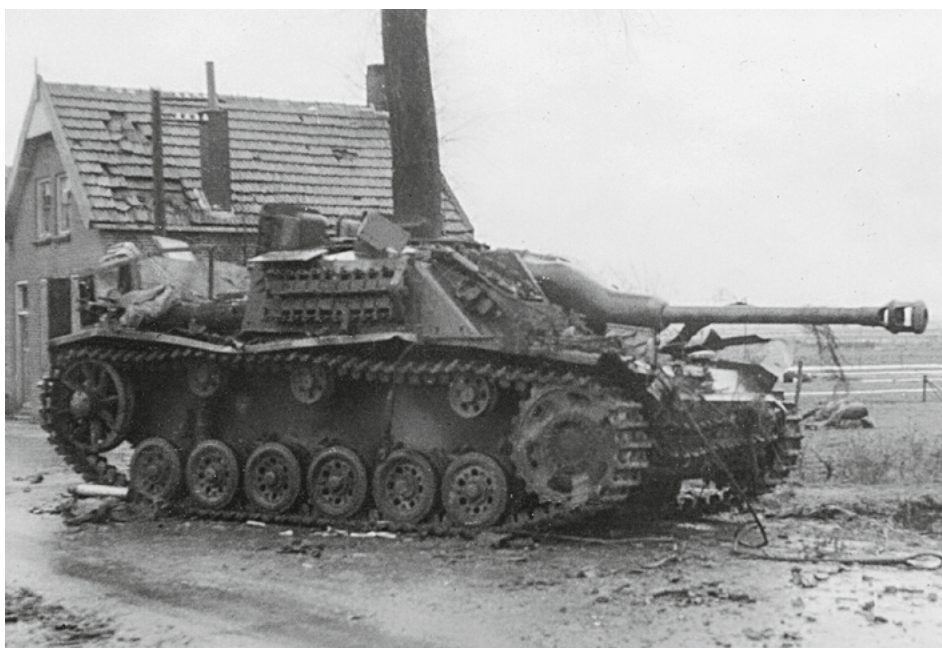
11 Onderwerp van het eind 2021 te verschijnen boek van Jack Didden en Maarten Swarts, *The Army that got away, How the German 15th Army escaped annihilation in September 1944*.

12 Hierover in detail: Gross, *The Myth and Reality of German Warfare*.

13 War Diary Second Army, Intelligence Summary 128, 10.10.1944.

Andere beperkingen

Von Zangens leger had ook geen enkele tank. Dat was een serieuze handicap in de strijd tegen een legermacht die bij de start van *Suitcase* en *Pheasant* over niet minder dan 1.100 tanks beschikte. Het waren immers tanks die het karakter van de oorlog bepaalden. Dankzij deze mobiele wapenplatforms konden de Duitsers in vier weken Frankrijk op de knie krijgen, wat tijdens de Eerste Wereldoorlog in nog geen vier jaar was gelukt. Tanks waren (en zijn) het gezicht van de moderne oorlog, waar 'vuur en beweging' het leidende principe is.¹⁴ Maar, zoals gezegd, Von Zangen had er geen. Toch waren zijn troepen niet helemaal kansloos tegen geallieerde tanks. Om te beginnen waren daar de kleine, hand gedragen antitankwapens, zoals de *Panzerfaust* en de *Panzerschreck*, en de antitank kanonnen. Veel belangrijker in de afweer tegen tanks waren de schaarse rupsvoertuigen, de *Sturmgeschütze* en *Panzerjäger*, georganiseerd in onafhankelijke eenheden. Het fundamentele verschil met een tank was dat deze voertuigen geen draaibare koepel hadden. Dat maakte ze minder geschikt als aanvalswapen, maar in de verdediging waren ze beslist de gelijke van een tank en soms zelfs superieur. Dat zou ook in Noord-Brabant op soms dramatische wijze blijken. Alleen al met hun aanwezigheid gaven ze een enorme morele steun aan de eenvoudige infanteristen. Het is dan ook niet vreemd dat de *Bundeswehr* als enig NAVO land een tankjager invoerde in de jaren vijftig.

Een Sturmgeschütz III dat achterbleef aan de Steenweg bij Moerdijk. (Collectie IPMS, Londen)

Er was nog een element dat in het nadeel van de Duitse troepen werkte. Veel dienstplichtigen waren zogeheten *Volksdeutsche*. Dit waren mannen uit gebieden, meestal delen van Polen, die het Derde Rijk vanaf 1939 had ingelijfd. Dat hun motivatie om te vechten voor hun bezetter te wensen overliet, is een eufemisme. En het ging niet om een klein deel van de Duitse eenheden. In een divisie als de *59. Infanterie-Division* bijvoorbeeld viel niet minder

dan 40 procent in deze categorie.¹⁵ Behalve het kader was een substantieel deel van de soldaten die in Noord-Brabant moesten vechten helemaal geen 'echte' Duitser. Natuurlijk arriveerden er na de aankomst in Nederland midden september bij alle eenheden druppelsgewijs rekruten uit Duitse kazernes om de opengevallen plaatsen op te vullen. Niet alleen waren zij te gering in aantal om de verliezen goed te maken, ook met hun kwaliteit was het regelmatig treurig gesteld.¹⁶ Zo arriveerden er begin oktober 246 nieuwelingen van 17 en 18 jaar oud in Tilburg. De staf van de *245. Infanterie-Division* achtte hun gevechtswaarde 'nul' en stuurde ze naar de Isabellakazerne in Vught om hun basisopleiding af te ronden.¹⁷ De fysieke component was dus niet bepaald in het voordeel van de *Wehrmacht*. Hoe zat het met de andere twee, de morele en de conceptuele?

Het moreel in het Duitse leger eind 1944 was, simpel gezegd, wisselend.¹⁸ Gehoorzaamheid en je plicht doen was zo leidend voor de Duitse mentaliteit dat zelfs twijfelaars braaf de hun opgedragen taken bleven vervullen, zelfs in het zicht van het naderende einde. Bovendien was de discipline ongekend hard en begon naarmate de oorlog verstreek ronduit moordzuchtige trekken te krijgen. In plaats van rechtspraak in de gebruikelijke zin van het woord, waren de militaire rechters zodanig geïndoctrineerd in het nationaalsocialistische gedachtengoed dat er beter van regelrechte terreur kan worden gesproken. Ter verduidelijking: tijdens de Tweede Wereldoorlog spraken Duitse militaire rechtbanken 20.000 doodvonnissen uit, waarvan 60 tot 70 procent daadwerkelijk werd voltrokken.¹⁹ Ter vergelijking: in het Britse leger kregen veertig soldaten de doodstraf, in het Amerikaanse werd slechts één soldaat geëxecuteerd.²⁰ (Aan de andere kant: het Rode Leger was even meedogenloos als de *Wehrmacht* en executeerde niet minder dan 157.000 soldaten.) Angst voor terreur was dan ook een niet onbelangrijke drijfveer, maar het was niet de enige of doorslaggevend factor. Een enkeling vocht verbeterd door vanuit een wanhopig geloof in de eindoverwinning die de Führer in het vooruitzicht stelde, maar veruit de meesten, ook zelfverklaarde antinazi's, deden domweg hun plicht, onder het motto 'Wat kunnen we anders?' Leidend hierbij was, en dat geldt voor soldaten in alle oorlogssituaties, dat zij principieel hun kameraden niet in de steek wilden laten. Desondanks gaven sommige militairen, vooral *Volksdeutsche* en oudere mannen, zich over zodra de kans zich voordeed.

De Duitse tactiek

Om te begrijpen waarom de geallieerde opmars zo traag verliep, moeten we ons vooral richten op het conceptuele element, meer bepaald het tactisch niveau. Dit wordt in de vakliteratuur omschreven als het niveau waarop slagen en gevechten worden uitgevochten. Ook in de sport kennen we de term tactiek: op welke manier verslaan we de vijand? Militaire tactiek stoelt op vier principes: 'sterker zijn dan de vijand, (...) vuuroverwicht, combineren van vuur en beweging en (...) vrijheid van handelen.'²¹ In al deze principes, behalve de laatste, zagen de Duitsers zich in oktober 1944 overvleugeld door de tegenstander. Toch was het

14 Zie bijvoorbeeld Van Wiggen et al, *Tactiek om te begrijpen*, 23-33.

15 Interrogation Report Second Army, 10 september 1944. Een flink aantal van deze Polen vochten later tegen de Wehrmacht in de 1st Polish Armoured Division.

16 Een duidelijke uitzondering vormden bijvoorbeeld de *Fallschirmjäger*, de parachutisten.

17 Kriegstagebuch LXXVIII. Armeekops, 09.10.44.

18 Voor een uitvoerige discussie met voorbeelden verwijs ik naar mijn dissertatie, *Fighting Spirit*, 341-357.

19 Ook in Noord-Brabant werden enkele deserteurs terechtgesteld.

20 Haase, 'Wehrmachtangehörige vor dem Kriegsgericht'.

21 Wiggen et al, *Tactiek om te begrijpen*, 7.

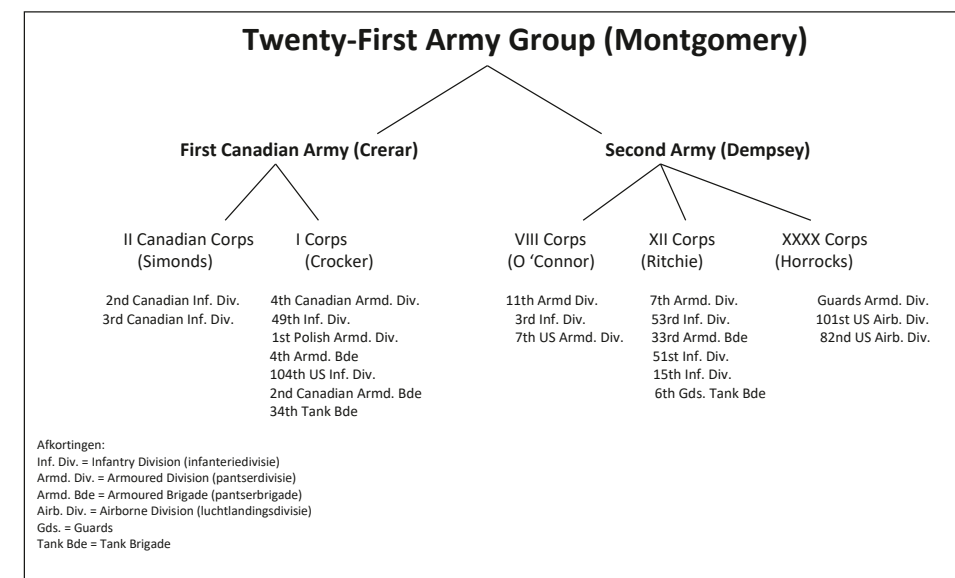
streven naar vrijheid van handelen, dus zelf bepalen wat wanneer te doen, het hoogste doel in de *Wehrmacht*. Dat was geen toeval. Het belangrijkste tactisch principe in het Duitse leger namelijk was dat van de *Auftragstaktik*. Dat komt er, eenvoudig gezegd, op neer dat een officier zelf bepaalt hoe hij een gegeven opdracht (*Auftrag*) uitvoert. Anders dan in alle andere legers, waar een superieur niet alleen precies het doel bepaalde, maar ook beval hoe men dat moest bereiken, kreeg een officier in het Duitse leger een grote vrijheid om zelf creatief om te gaan met een gegeven opdracht. De -correcte- gedachte hierachter was ontstaan aan het einde van de negentiende eeuw.²²

Militaire denkers in Duitsland beseften na de ervaringen in de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 al spoedig dat een modern gevecht vanwege zelf ladende vuurwapens veel sneller verliep dan tot nu toe gebruikelijk was. Orders van hogerhand waren vrijwel altijd achterhaald tegen de tijd dat de officieren aan het front ze moesten uitvoeren. Eigenlijk kon alleen de man ter plekke inschatten wat de juiste respons moest zijn. Het zal duidelijk zijn dat dit principe wel hoge eisen stelde aan de verantwoordelijke officier, want hij moest niet alleen snel kunnen reageren, maar vooral ook creatief zijn en soms zelfs tegen bestaande orders in durven gaan. De effectiviteit van *Auftragstaktik* hing dus volledig af van de persoon die hem moest uitvoeren. Een officier die zelf verantwoordelijk was voor zijn beslissingen moest aan hogere eisen voldoen dan een die alleen maar de uitvoerder was van bevelen van hogerhand. Oftewel: goed leiderschap was cruciaal. Daar werden Duitse officieren (en onderofficieren) dan ook in opgeleid. In de collectieve herinnering overheerst het beeld van de stram saluerende, hielenklakkende typisch Pruisische officier. De werkelijkheid was juist anders: een Duitse officier werd voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog juist getraind in zelfstandig denken. Het centrale adagium daarbij was: altijd handelen. Foute beslissingen werden getolereerd, niets doen niet. Deze mentaliteit bleef niet beperkt tot officieren. In de *Wehrmacht* waren de betrekkingen tussen het kader en hun ondergeschikten veel beter dan in het leger van keizer Wilhelm II tijdens de Eerste Wereldoorlog en ook onderofficieren en manschappen werd geleerd initiatief te gebruiken en zelf na te denken.²³ Dit was ongetwijfeld de sterke kant van het Duitse leger, zelfs in 1944. Het was dan ook niet zozeer dankzij het nationaalsocialistisch gedachtegoed dat het leger zo goed functioneerde, maar vooral door de manier waarop het was georganiseerd.

De kracht van het Duitse leger lag daarnaast in het zesde oorlogsjaar vooral in de ruime ervaring, althans van het kader. Alhoewel het merendeel van de manschappen in de divisies in Noord-Brabant volstrekt onervaren was toen ze voor het eerst tegen het geallieerde invasieleger in het veld moesten treden in 1944, was het kader daarentegen juist gehard door de ervaringen in Rusland.²⁴ Daar, aan het Oostfront, hadden officieren en onderofficieren zich nog verder bekwaamd in het militaire handwerk. Na de verovering van Polen waren veel tekortkomingen aan het licht gekomen, vooral bij de infanterie, maar deze werden opgelost nog voor het Derde Rijk ten strijde trok tegen België, Nederland, Luxemburg en erfvijand Frankrijk. Hoewel de *Wehrmacht* het tegen een overmacht moest opnemen in mei 1940, werd Frankrijk in vier weken verslagen dankzij innovatief, energiek en snel opereren. Verdere ervaring werd opgedaan op de Balkan en in Noord-Afrika, maar vooral in de Sovjet-Unie, waar de Duitse troepen van meet af aan tegen een veel sterkere tegenstander in een uiterst bloedige strijd verwickeld waren.

Na de aanvankelijke overwinningen keerde het tij in 1943 en werd een nederlaag alleen voorkomen door snel en flexibel opereren. Desondanks werden de troepen maand na maand verder teruggedrongen. Georganiseerd terugtrekken is een van de lastigste militaire manoeuvres, maar ook hierin waren de officieren goed getraind. Het was niet toevallig dat

het Duitse handboek voor officieren uitgebreide instructies bevatte over de manier waarop een succesvolle terugtocht moest worden uitgevoerd.²⁵ In een apart hoofdstuk werd aandacht besteed aan het vertragend gevecht, het inzetten van achterhoedes, het tijdig voorbereidingen treffen, het optimaal benutten van het terrein enzovoort. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de *Bundeswehr* na de oorlog opnieuw veel aandacht besteedde aan dit onderwerp.²⁶ Al deze ervaringen, opgedaan aan het Oostfront, werden in het Westen opnieuw in praktijk gebracht, een niet onbelangrijke factor van de effectiviteit van het Duitse optreden. Hoe zat het met hun tegenstander die immers ook al vijf jaar oorlog achter de rug had?

Schema Twenty-First Army Group midden oktober 1944.

De Geallieerden

Als we praten over de *Twenty-First Army Group*, over wie hebben we het dan? In het bovenstaande schema staat de opzet van de legergroep. Zoals op afbeelding 2 is te zien, waren alleen het *I Corps* en *XII Corps* betrokken bij de laatste fase van de bevrijding van Noord-Brabant. Maar hoe sterk waren deze divisies nu precies? De organieke sterkte van een Britse of Canadese infanteriedivisie was 18.347 man, van een Amerikaanse 14.037. Een Britse pantserdivisie telde op papier 14.964 man. De gemiddelde geallieerde divisie was dus een flink stuk groter dan een Duitse. Natuurlijk hadden ook de geallieerde eenheden zwaar geleden door de strijd in Normandië tegen de tijd dat ze in Noord-Brabant arriveerden:

²² Een uitgebreide bespreking van de ontwikkeling staat in Leistschneider, *Auftragstaktik*, in Gross, *Führungsdenken*, 175-190.

²³ Liddell Hart, *The other side of the hill*, 265.

²⁴ Dat valt af te leiden uit de *Personalakten* van de betreffende officieren en de verhoren van de krijgsgevangenen in de Britse en Canadese *Intelligence Reports* en *Intelligence Summaries*.

²⁵ *Heeresdienstvorschrift 300/II*, 511-530.

²⁶ Het Amerikaanse leger daarentegen was tijdens de Tweede Wereldoorlog helemaal niet getraind in terugtrekken, er werd alleen offensief gedacht. Dat wreekte zich bijvoorbeeld tijdens de aanvang van het Duitse Ardennenoffensief.

hun verliezen bedroegen ongeveer 11 procent.²⁷ Al met al was de geallieerde strijdmacht daarmee nog steeds veel sterker dan de Duitse. Deze cijfers verdienen nog één kanttekening.

Dat een Britse infanteriedivisie ruim 18.000 man telde, wil niet zeggen dat die allemaal aan het front opereerden. Sterker nog, slechts een kleine minderheid moest het directe gevecht aangaan met de vijand. Een divisie had een enorme 'overhead' van ondersteunende troepen zoals monteurs, artsen, chauffeurs, koks, administrateurs en noem maar op. (In de Duitse eenheden was deze groep kleiner, maar ook nog altijd veel groter dan het vechtende deel van de troepen.) Slechts zo'n 3.500 soldaten moesten daadwerkelijk de vijand te lijf gaan.²⁸ Natuurlijk liep iedere militair het risico te sneuvelen door een verdwaalde granaat of bom, maar dat gold even goed voor burgers. De risico's binnen een divisie waren dus beslist onevenredig verdeeld en de mannen in de frontlinie leden 85 procent van de verliezen.

Een Typhoon jachtbommenwerper nog voorzien van de zogenaamde *invasion stripes*. (Collectie Didden/Swarts)

Een grote troef aan geallieerde kant was het absolute luchtoverwicht. Dit betekende dat hun eigen troepen niet hoefden te vrezen voor ingrijpen van de *Luftwaffe* en – in theorie – konden rekenen op ondersteuning vanuit de lucht. Hier was zelfs een speciaal onderdeel voor opgericht, *Second Tactical Air Force (TAF)*. Wat echter vooral opvalt bij het bestuderen van de strijd in Noord-Brabant, is dat de oppermachtige Britse luchtmacht, behoudens enkele uitzonderingen, schitterde door afwezigheid. De eenheden van de *Second TAF*, die opereerden vanaf bases in België (en eind september ook vanaf Volkel en Eindhoven), richtten zich vooral op de aan- en afvoerlijnen ver achter het front. Geheel conform de door henzelf opgestelde richtlijnen had, na het behalen van het luchtoverwicht, het vijandelijke achterland prioriteit en kwam steun aan de grondtroepen op de allerlaatste plaats.²⁹ Vooral tijdens *Market Garden* verzaakte de *Second TAF* zijn eigenlijke plicht, wat er onder meer toe leidde dat de tegenstander zich overdag vrijelijk kon verplaatsen en via weg en spoor in de

Peel ongestoord vanuit Duitsland konden worden versterkt.³⁰ Maar ook tijdens *Suitcase* en *Pheasant* verleenden Britse jachtbommenwerpers slechts sporadisch directe luchtsteun, zelfs wanneer het weer het toeliet.

Behalve dat de Britse divisies meer manschappen telden dan hun Duitse tegenhangers, waren ze ook zwaarder bewapend en hadden ze meer artillerie en infanteriewapens. Hier hoort wel een kanttekening bij: de Britse mitrailleurs waren inferieur aan de Duitse, een *Bren Gun* was niet opgewassen tegen een *MG 42*, een *PIAT* niet tegen een *Panzerschreck*. De grootste troef was wel dat de Britse eenheden zonder uitzondering beschikten over gemotoriseerd vervoer. In tegenstelling tot hun Duitse collega's hoefden geallieerde infanteristen nooit grote afstanden te voet af te leggen. Er was een overvloed aan voertuigen. Zelfs bij de infanteriedivisies gebruikten de verkenningseenheden snelle pantserwagens. Montgomery's legermacht was dus in hoge mate mobiel. Maar niet alles was hosanna aan geallieerde kant, er waren beslist ook schaduwkanten.

Moreel

Allereerst kampte – vooral – het Britse leger met problemen ten aanzien van het moreel van de troepen. Het is niet zo dat de soldaten niet geloofden in de eindzege, maar velen waren na vijf jaar oorlogsmoe. Juist de meest ervaren eenheden als de *7th Armoured* en de *51st (Highland) Division*, waarvan de legerleiding hoge verwachtingen had bij de landing in Normandië, hadden hieronder te lijden. Na de bevrijding van Sicilië waren ze teruggekeerd naar Engeland om zich te voorbereiden op operatie *Overlord*, de invasie van Frankrijk. Daar ontmoetten deze soldaten leeftijdgenoten die dezelfde periode in relatief comfortabele omstandigheden hadden doorgebracht, thuis in Engeland. De veteranen hadden daarentegen jaren van strijd achter de rug, ze hadden kameraden zien sneuvelen en waren soms zelf gewond geraakt. Maar hun leeftijdgenoten waren bijvoorbeeld vrijgesteld van dienstplicht wegens essentiële arbeid. Ook troffen de veteranen soldaten die drie jaar lang nog geen schot hadden gelost aangezien hun eenheid al die tijd werd klaargestoomd voor operatie *Overlord*. Het overheersende gevoel was: waarom zouden uitgerokend zij, de veteranen, voor de zoveelste keer hun leven in de waagschaal stelen?³¹ Bovendien: wie wilde er, met het einde van de oorlog in zicht en een geallieerde zege zo goed als zeker, nog sneuvelen?

Al deze twijfels kwamen in Normandië tot uiting in zwak en overdreven voorzichtig opereren, tactische blunders en tegenvallende prestaties bij de 'oude rotten'. Dat vroeg natuurlijk om ingrijpen van hogehand. Officieren die niet voldeden moesten al snel het veld ruimen en tijdens de zomer en de herfst van 1944 waren er dan ook veel wisselingen in de leiding van bataljons, brigades, en zelfs divisies. Montgomery verving zonder veel scrupules iedere commandant die onderpresteerde of zich niet aanpaste en zo het einddoel in gevaar bracht.³² Zo was ervaring in 1944 in het Duitse leger een pluspunt geworden, in het Britse een nadeel.

27 Ellis, *Victory in the West II*, 141.

28 Bouchery, *The British Tommy in North-West Europe 2*, 40-46.

29 Zoals vastgelegd in Coningham's instructie FM 100-20.

30 In detail na te lezen in Didden en Swarts, *Kampfgruppe Walther*.

31 Brief majoor Eric Mainwaring (commandant A Company 5th Queen's Own Cameron Highlanders) 10 juni 1985. Enkele Highlanders vochten al vijf jaar en waren er bij toen de divisie in 1940 in Frankrijk een verpletterende nederlaag leed.

32 De Amerikaanse bevelhebbers zoals Bradley (US 12th Army Group) waren nog rigoureuzer en ontsloegen commandanten bij de minste of geringste tegenslag.

De *Manpower crisis*

Maar het grootste probleem aan geallieerde kant was wel wat bekend kwam te staan als de *Manpower crisis*, het tekort aan geschikte infanteristen bij het leger.³³ Het kwam er kort gezegd op neer dat het expeditieleger dat Duitsland moest verslaan zowel kwantitatief als kwalitatief onvoldoende was toegerust. Teveel gemobiliseerde jongemannen waren ingezet bij de *Royal Air Force*, het Ministerie voor vliegtuigproductie en de zogenaamde *Special Forces*.³⁴ Deze keuze was in hoge mate bepaald door de Britse premier zelf, Winston Churchill. Dat uitgerekend de infanterie hiervan het slachtoffer werd lag ook aan verkeerde keuzes door de legerleiding. Een goede infanterist moet namelijk fysiek sterk, jong en gemotiveerd zijn, maar teveel van zulke geschikte kandidaten kwamen bij andere onderdelen terecht. Montgomery was er zich ten volle van bewust dat zijn legermacht niet alleen te klein was, maar bovenal, dat opgelopen verliezen niet meer in voldoende mate konden worden goedgeemaakt. In 1944 liep het Verenigd Koninkrijk tegen de grens aan van het aantal dienstplichtigen dat nog kon worden opgeroepen. (Uiteindelijk gebeurde eind 1944 dan ook wat Montgomery en zijn staf al hadden gevreesd: twee bestaande divisies moesten worden opgeheven en hun manschappen verdeeld over de overige divisies.³⁵) Kortom, Montgomery wist dat hij, vanaf het moment dat zijn troepen voet aan wal zetten in Frankrijk, de verliezen zoveel mogelijk moest zien te beperken. Maar niet alleen het Britse leger zag de bodem van het menselijk reservoir in zicht komen.

Ook bij de Canadezen liepen de tekorten bij de infanterie snel op en niet alleen door de strijd in Frankrijk. Zo verloren bijvoorbeeld de *Black Watch* op vrijdag 13 oktober bij hun pogingen om Woensdrecht in te nemen niet minder dan 184 man, waaronder 58 doden. Dat waren verliezen die niet eenvoudig konden worden goedgeemaakt.³⁶ De rekruten die arriveerden waren te gering in aantal en hadden, door hun gebrek aan ervaring, een veel kleinere kans om ongeschonden uit de strijd te komen. Sommigen hadden nog nooit een handgraat gegooid of een mitrailleur afgevuurd toen ze aan het front arriveerden.³⁷ De Polen hadden een nog veel groter probleem om de tekorten aan te vullen aangezien hun land in Duitse handen was en er dus geen beroep kon worden gedaan op rekruten vanuit Polen zelf. Voor dit probleem werd een unieke oplossing gevonden. Gevangengenomen *Volksdeutsche*, geboren Polen die gedwongen aan Duitse kant vochten, kregen de keuze voorgelegd om in krijgsgevangenschap te gaan

Veldmaarschalk Bernard Law Montgomery. (Collectie Didden/Swarts)

dan wel zich bij hun landgenoten aan te sluiten om aan geallieerde kant te vechten. Menig-een koos voor het laatste en zo konden de Poolse verliezen tenminste gedeeltelijk worden gecompenseerd, al kwam het de kwaliteit van de divisie uiteindelijk niet ten goede. Alsof deze problemen nog niet ernstig genoeg waren, schoot ook de geallieerde tactiek ernstig tekort.

De Britse tactiek³⁸

Al voor D-Day wist Montgomery dat het expeditieleger waarmee hij het Derde Rijk de beslissende slag moest toebrengen problemen had op het gebied van het moreel, plus een nijpend tekort aan troepen. Maar ook op tactische gebied ('hoe verslaan we de tegenstander?') was het – in zijn algemeenheid – niet opgewassen tegen de *Wehrmacht*. De Britse troepen waren domweg niet flexibel genoeg. Montgomery moest al deze fundamentele problemen oplossen. Nu hingen deze kwesties samen en de oplossing die de Britse veldmaarschalk vond was een manier van opereren die bekend kwam te staan als *Colossal Cracks*, gigantische scheuren of bressen. Deze benaming spreekt voor zich: beuk net zo lang op de vijandelijke linies tot er een scheur (*crack*) ontstaat en jaag daar vervolgens een zo sterk mogelijke troepenmacht doorheen. Omdat het Britse leger niet erg professioneel was en niet in staat tot ingewikkelde manoeuvres moest de aanval altijd tot in detail worden gepland. Iedere deelnemer diende vooraf precies te weten wat hij wanneer moest doen. Een dergelijke operatie heette dan ook een *set-piece battle*, een slag waarbij alles vooraf was uitgetekend. Ruimte voor improvisatie was er niet. Een tweede kenmerk was dat zoveel mogelijk troepen zich moesten concentreren op de plaats waar de doorbraak zou komen.

Daarnaast ging Montgomery's tactiek ook uit van een zekere mate van traagheid en voorzichtigheid en vooral, het vermijden van onnodige risico's, opnieuw omdat zijn troepen eenvoudig niet goed genoeg voor waren voor een andere manier van vechten. Het laatste, maar niet minst belangrijke aspect van *Colossal Cracks*, was het overvloedig gebruik van vuurkracht, in de vorm van bombardementen vanuit de lucht, maar vooral, en zeker in Noord-Brabant, door de artillerie. Gelukkig voor de Britten was hun artillerie het meest professionele onderdeel van het leger omdat artillerieofficieren meer – exacte – kennis in huis moesten hebben dan hun collega's bij de infanterie. Zo werd 'eerst schieten, dan aanval-len' het motto van de Engels-Canadese troepen in 1944, of zoals brigadier 'Bill' Williams, Montgomery's eigen inlichtingsofficier het verwoordde: 'let metal do it rather than flesh.'³⁹

Overdreven

Deze tactiek had natuurlijk een principiële zwakte. Opereren volgens een draaiboek was vragen om problemen. Oorlog is immers chaos en de vijand hield zich natuurlijk vaker niet dan wel aan het geallieerde programma. Dit leidde telkens tot een sterke neiging bij

33 Een uitgebreide analyse over de oorzaak van deze crisis (niet de gevolgen) wordt gegeven door John Robert Peaty in zijn proefschrift uit 2000 (*British Army Manpower Crisis 1944*).

34 De algemene benaming voor commando's en andere specialistische eenheden.

35 In augustus de 59th (Staffordshire) Division en in oktober de 50th (Northumbrian) Division.

36 War Diary Black Watch, October 1944, LAC RG 24-15009.

37 Stacey, *The Victory Campaign*, 385.

38 Deze paragraaf is gebaseerd op twee studies: Hart, *Colossal Cracks*, en Place, *Military Training in the British Army*.

39 Hastings, *Overlord*, 180.

de Britse troepen om te stoppen en verstijfd te reageren – niet uit angst, maar omdat ze niet wisten hoe verder te gaan aangezien ze daar geen specifieke orders voor hadden. Ook leidde deze manier van aanvallen tot een overdreven gebruik van munitie, wat in geen verhouding stond tot wat er nodig was. Dit zorgde voor veel verwoestingen en onnodige slachtoffers bij de burgerbevolking. Wat tegenwoordig *collateral damage* heet was toen geen discussiepunt en zo betaalden de Brabantse burgers de prijs van de buitensporige inzet van de artillerie. Daarover meer aan het slot van dit artikel.

<p>5 SEAFORTH OPERATION ORDER No. 9. TOP SECRET. Operation: 'GUY FAWKES' G/2/2 Ref Maps— 3rd Nov 44. HOLLAND 1/25000—10 SE, 10 NE.</p> <p>INFORMATION</p> <p>1. Enemy (a) Little is known about the enemy but believed to be holding island bounded by R WAAL—S HERTOGENBOSCH—APWATERINGS CANAL with 6 Bns which consist of a mixed collection from various Divs we have been fighting stiffened by elements of SS. (b) Bridges over R MAAS still intact indicating ability to reinforce with SP Guns and the 'odd' Tank. (c) Plans have been captured indicating that the enemy has a withdrawal plan ready to put into effect if attacked in strength, therefore initial resistance is expected to be stiff.</p> <p>2. Own Tps (a) 153 Inf Bde is attacking at H+40 on Right flank of 152 Inf Bde to capture NEEUWKUIK 2346—VLIJMEN 2646—HAARSTREK 2448. (b) 133 Inf Bde and 154 Inf Bde are staging diversions in area of BAARDWIJK 1747 and 'S HERTOGENBOSCH. (c) An Armoured colon consisting of AVRES, Sqn of Tanks and Sqn of 2 Derby Yeo are forcing a route from 'S HERTOGENBOSCH along NORTH bank of Canal to open an early tank route.</p> <p>3. Additional Tps (a) Under comd 152 Inf Bde :— 'D' Coy 1/7 Mx. 2 Pls 'D' Coy 1/7 Mx. 243 A/Tk Bty RA CCP 175 Fd Amb. Sec Div Pro Coy.</p> <p>In support East Riding Yeo Div Arty Two Tps 141 RAC (Crocodiles)</p> <p>(b) Under comd In support—5 Seaforth—Nil.</p> <p>INTENTION</p> <p>4. 5 SEAFORTH (a) Will make an assault crossing over APWATERINGS CANAL at 20544 and form an initial bridgehead. (b) Will capture area GROENWOUDE 210462.</p> <p>METHOD</p> <p>5. Gen (a) The attack will be carried out in Two Phases as under: Phase I Codeword—SPADES Assault Crossing and Formation of initial bridgehead. Note :—5 CAMERONS will make a simultaneous assault crossing on Left of the Bn. Phase II Codeword—DIAMONDS Capture of area GROENWOUDE 210462. Note :—2 SEAFORTH will simultaneously attack and capture area X Rds DRUNEN 199463.</p>	<p>(b) On completion of Phase I and Phase II 5 CAMERONS will pass through the Bn and capture area WOLFSHOEK 2147.</p> <p>6. Phase I (a) Tps—Right 'B' Coy, Left 'D' Coy. 'A' Coy will carry out tasks allotted. 'C' Coy will cross on order behind 'B' Coy.</p> <p>(b) Tasks (i) 'B' Coy—area dyke 207453. One Pl 'B' Coy will exploit to corner of dyke at 216453. (ii) 'D' Coy—area rd and dyke June 198451. (iii) 'C' Coy—will cross on order and will pass through 'B' Coy and capture SIMPKE 2045. (iv) Two Pls of 'A' Coy will cross the Canal on the Right and Left of 'B' & 'D' Coys respectively at initial assault. One Pl will supply ferrymen for the Bn. 'A' Coy will be responsible for the local protection of Class 40 bridge under construction at 208444.</p> <p>(c) Boundaries (i) Inter Bde Bdy. Between 133 Inf Bde and 152 Inf Bde—all incl 132 Bde :—Tract from ZANDKENT 220409—218442—SE edge of wood 217444—1k June 218452—thence tk to 215460. (ii) Inter Bn bdy. All incl 5 SEAFORTH X tks 189435—190444—rd crossing dyke 198453—X rds 199463. (Note :—after initial crossing 5 CAMERONS will be responsible for covering Class 9 bridge in area 198444)</p> <p>(d) Assembly Areas and FUPs (i) Coys will move by march route from present locn to assembly areas indicated on the ground at 1200 hrs. Route—X rds 220396—X tks 209411—GIERSBERGEN 211430—KLINKKAERT 203437. Order of March—'D' 'C' 'B' BnHQ. Head of 'D' Coy will pass SP 220391 at 1230 hrs. Tail of BnHQ will pass SP at 1300 hrs. (ii) Coys will be in assembly areas by 1445 hrs. (iii) At 1530 hrs Coys will move to FUP as recd and will be in posn ready to assault at 1630 hrs.</p> <p>(e) Boating Equipment (i) 25 MkIII Assault Boats with decking have been allotted to the Bn. Boats are allotted as under :— 'A' Coy—4 boats, 'B' Coy—7, 'D' Coy—7, Spare—7. (ii) Boats have been off-loaded in areas recd during night 3/4 Nov. (iii) 'A' Coy will detail one Pl, which will provide ferrymen for loading Coys as under :— 'B' Coy—14 men 'D' Coy—14 men Ferrymen will report to 'B' & 'D' Coys at 1500 hrs in Coy assembly areas. Os. C. 'B' & 'D' Coys will allot ferrymen to boats before moving to FUP. Ferrymen will stay with boats until 'tying up' on near bank after 2 SEAFORTH have crossed.</p>
--	---

De eerste pagina van de instructies voor het bataljon *5th Seaforth Highlanders* ter voorbereiding van de oversteek van het Afwateringskanaal bij Drunen in het kader van operatie *Guy Fawkes*.

Een fraai voorbeeld van de nauwgezette voorbereidingen die voorafgingen aan iedere aanval is het draaiboek dat het *5th Seaforth Highlanders* bataljon maakte ter voorbereiding van de oversteek van het Afwateringskanaal ten zuiden van Drunen waarvan hier de eerste pagina is afgedrukt.⁴⁰ Werkelijk alles was tot in detail vastgelegd, niet alleen over de aanval zelf, maar ook de voorbereiding, de aan- en afvoer, het gebruikte materieel, de routes en ga maar door. Van de ene kant toont het de verregaande professionaliteit van het Britse leger in het zesde oorlogsjaar. Van de andere kant getuigt het van een haast neurotische, boekhoudkundige gedetailleerdheid die niets met oorlogsvoering te maken heeft. Het lijkt erop dat nauwkeurige instructies de chaos, die ieder gevecht onvermijdelijk kenmerkt, moesten bezweren. Ter vergelijking: aan Duitse kant bestonden zulke uitvoerige instructies op dit lage niveau niet, zeker niet op papier.

Oorlog is een keiharde leerschool en gedurende de strijd in Normandië kwam nog een ander ernstig gebrek in de Britse wijze van oorlogvoeren aan het licht. Al na enkele dagen werd duidelijk dat de officiële Britse manier van aanvallen, waarbij tanks en infanterie gescheiden opereerden, niet werkte. En dus onderging de Britse tactiek heel geleidelijk een noodgedwongen transformatie.⁴¹ Montgomery hield tijdens de strijd een vinger aan de pols door middel van *Immediate Reports*, die, zoals de naam aangeeft, meteen na een operatie of gevecht een analyse gaven van wat er goed dan wel fout was gegaan.⁴² Dankzij de inzichten die deze berichten hem gaven, veranderde Montgomery zelf van een starre, dogmatische bevelhebber in een reflectieve. De rapporten gaven al snel aanleiding tot wijzigingen van bovenaf, maar ook de commandanten zelf droegen veranderingen aan.⁴³ Op den duur onderscheidde Montgomery en zijn staf drie soorten commandanten, de vernieuwers, de uitvoerders en de conservatieven (*blockers*).⁴⁴ Tegen de tijd dat de *Twenty-First Army Group* in Noord-Brabant arriveerde was een belangrijk deel van de laatste groep de laan uitgestuurd of weggepromoveerd. Ook de samenwerking tussen tanks en infanterie ging geleidelijk aan steeds beter. Helaas voor de provincie zou de legergroep de vruchten van de geleerde lessen pas in 1945 ten volle plukken, lang na de bevrijding van Noord-Brabant.

Operatie Pheasant

Hoe pakte dit verschil in sterkte en manier van opereren nu uit tijdens de twee operaties die eind oktober van start gingen? We nemen *Pheasant* als voorbeeld, omdat de effectiviteit van het Duitse optreden hier het beste geïllustreerd kan worden. Vier Britse divisies -plus twee brigades- moesten het opnemen tegen drie Duitse, een ruime overmacht dus. Op de rechterflank van *XII Corps* (luitenant-generaal Sir Neil Ritchie) opereerde de *53rd (Welsh) Division* van generaal-majoor Bobby Ross die als doel had zo snel mogelijk 's-Hertogenbosch in te nemen en dan verder op te rukken in westelijke richting.⁴⁵ Links van de Welshmen stond de *51st (Highland) Division* van generaal-majoor Tom Rennie. De Schotten moesten via Schijndel een doorbraak forceren naar de Langstraat. Naast hen stonden de 'Woestijnratten', de *7th Armoured Division* van generaal-majoor G.L. Verney, die gebruik moest maken van een

40 War Diary 5th Seaforth Highlanders, 03.11.44.

41 Een gedetailleerde studie biedt de dissertatie van Forrester, *Montgomery and his Legions*.

42 Te vinden in de WO 205 archiefstukken van de 21st Army Group.

43 Belangrijke exponenten waren generaal-majoor 'Pip' Roberts (11th Armoured Division) en brigadegeneraal Michael Carver (4th Armoured Brigade).

44 Deze kwestie wordt uitgebreid besproken door Hart.

45 Voor de geïnteresseerde lezer en om verwarring te voorkomen: de Britse rang van generaal-majoor staat gelijk aan de Duitse luitenant-generaal. De daaropvolgende rang in het Britse leger was luitenant-generaal, in de *Wehrmacht* generaal.

Op donderdag 26 oktober woedt er een zware strijd in de omgeving van het station van 's-Hertogenbosch. Duitse militairen in de Peellandstraat lopen in de richting van het Emmaplein. De meeste linkse draagt een zogenaamde Panzerfaust. (Collectie Didden/Swarts)

opening geforceerd door de Schotten om door te stoten naar Loon op Zand. Op de uiterste linkerflank tenslotte stond de *15th (Scottish) Division*, onder bevel van generaal-majoor C.M. Barber, die als eerste doel Best en Tilburg had. De divisies kregen steun van de 150 tanks van de *33rd Armoured Brigade* en de 200 van de *6th Guards Tank Brigade*. Niet toevallig legde Ritchie zijn commandanten uit dat bij de komende operatie maar om één ding telde: snelheid.⁴⁶ Het zou een vergeefse oproep blijken.

Tegenover Ritchie's eenheden stond het Duitse *LXXXVIII. Armeekorps* van generaal Hans Reinhard. Dat bestond, zoals gezegd, uit drie divisies. Rond 's-Hertogenbosch stond de *712. Infanterie-Division* van luitenant-generaal Friedrich Neumann. Tegenover de *Highlanders* was de *59. Infanterie-Division* opgesteld die onder bevel stond van luitenant-generaal Walter Poppe. Beide eenheden hadden de lange en zware terugtocht van het *15. Armeekorps* meegemaakt en waren sterk verzwakt. Bij Tilburg daarentegen arriveerde net een nieuwe eenheid, de *256. Volksgrenadier-Division* van kolonel Gerhard Franz. De heldhaftige naam *Volksgrenadier* was overigens pure propaganda, want deze divisies telden ongeveer 2.000 manschappen minder dan de reguliere infanteriedivisies. (Nog schadelijker voor het Duitse leger was dat ze administratief onder de bevoegdheid vielen van de hoogste baas van de SS, Heinrich Himmler die geen enkele militaire ervaring had.)

Van start

Op 22 oktober 1944 lanceerde de *53rd (Welsh) Division* operatie *Alan* (iedere divisie had een eigen codenaam voor hun aandeel in *Pheasant*). De eerste dag bracht grote successen, Nuland en Rosmalen werden bevrijd en niet minder dan vijfhonderd Duitsers gaven zich over. Ondanks deze snelle overwinning bezweek de Duitse verdediging niet. De rest van Neumann's divisie trok methodisch terug op 's-Hertogenbosch. Hierop deed Ross een poging om de stad via de achterdeur in te nemen. Die poging mislukte en het duurde vervolgens tot 28 oktober eer de strijd om de hoofdstad van Noord-Brabant was gestreden. De *Highlanders*, die op 23 oktober operatie *Colin* lanceerden, kenden aanvankelijk ook succes. Ze bevrijdden Schijndel en Sint-Michielsgestel en sloegen een brug over de Dommel. Hierna liep de opmars vast in taaie Duitse tegenstand tussen Vught en Esch tot de Woestijnratten op 26 oktober een bres forceerden en daar razendsnel doorheen trokken tot in Udenhout. Vervolgens liep, zoals we in de opening van dit artikel zagen, de aanval op Loon op Zand vrijwel meteen weer vast.

Rechts daarvan slaagde de andere Schotse divisie er vrij snel in Best en Oirschot te bevrijden. Tilburg viel pas op 27 oktober in handen van de *15th (Scottish) Division*, en dan nog voornamelijk omdat Reinhard's troepen zich hadden teruggetrokken op de volgende stelling. Deze liep van Loon op Zand naar Dongen. Overal herhaalde zich hetzelfde patroon: aanvankelijk succes, dan een Duitse blokkade, dan weer voortgang, dan weer felle tegenstand. Het was een patroon dat het gevolg was van het methodische opereren van de Britse troepen dat sinds de strijd in Noord-Afrika het vaste model was geworden: concentreren – starten – stoppen – hergroeperen – starten, enzovoort. Dit was ook een logisch gevolg van de *Colossal Cracks* methode die alleen aanvallen volgens een vast plan toestond. Zodra een doorbraak was geforceerd was het wachten op de volgende instructies. Eigenmachtig

Poolse troepen hebben in de stromende regen Moerdijk bereikt. In het midden van het beeld een Sherman tank van het 2de Pantser-regiment en rechts een Dingo verkenningswagen van het 1ste Pantser-regiment. (Collectie IPMS)

Een tijdelijke begraafplaats van gesneuvelde Highlanders aan de Kuil in Udenhout. (Collectie Didden/Swarts)

handelen was ondenkbaar. Dat leidde tot voortdurend oponthoud precies op momenten dat er vaart in een aanval kwam en de vijand uit zijn evenwicht was gebracht. Zo ging iedere keer het momentum verloren en kreeg de tegenstander tijd om zich te hergroeperen.

Operatie Suitcase

In West Brabant, waar een waarlijk internationale troepenmacht ten aanval trok, was het patroon identiek hoewel het Duitse *LXVII. Armeekorps* onder generaal Sponheimer bijna even sterk was, althans op papier. Hier vochten vijf geallieerde divisies en drie tankbrigades (ruim één divisie) tegen vijf Duitse. Naast de Britse *49th (West Riding) Division* van generaal-majoor E.H. Barker trokken ook de Canadese *4th Armoured Division* van generaal-majoor Harry Foster, de *1st Polish Armoured Division* onder generaal-majoor Stanislas Maczek en de *104th US Infantry Division* onder generaal-majoor Terry Allen ten aanval. Sponheimer beschikte - van west naar oost - over de *Kampfgruppe Chill*, de beste eenheid binnen het *15. Armee*, de *346. Infanterie-Division* (luitenant-generaal Walter Steinmüller) en de *711. Infanterie-Division* (luitenant-generaal Josef Reichert), die beide zeer zwaar gehavend uit Frankrijk waren teruggekeerd. Daartussen, bij Zundert, arriveerde half oktober vanuit Tilburg de eveneens gehavende *245. Infanterie-Division* van luitenant-generaal Erwin Sander. De Duitse linkerflank bij Chaam en Gilze tenslotte was de verantwoordelijkheid van de *719. Infanterie-Division* van luitenant-generaal Felix Schwalbe. Sponheimers legerkorps werd daarnaast ondersteund door drie eenheden uitgerust met *Sturmgeschütze*.⁴⁷

Het verloop van de aanval, die hier al op 20 oktober losbarstte, zal voor de lezer geen verrassing zijn: de start was een snelle doorbraak langs de twee belangrijkste wegen vanuit Antwerpen. Twee dagen later werd de Nederlandse grens bereikt bij Essen dat in een nachtelijke Canadese aanval bevrijd werd. Dat laatste tot grote verrassing van de Duitse verdedigers die dergelijk flexibel optreden, buiten 'kantooruren', niet hadden verwacht. Niet minder dan 450 van hen werden bij deze actie krijgsgevangen gemaakt. Vervolgens liep de opmars weer vast in het glooiende terrein bij Wouwse Plantage en de turfvaarten bij Roosendaal. Hier hielden Duitse *Sturmgeschütze* huis onder de aanvallende Canadese en Britse tanks. Zo schakelden de tankjagers bij Roosendaal niet minder dan acht van de elf Churchill tanks uit.⁴⁸

Nadat de *Kampfgruppe Chill* zich eindelijk terugtrok uit Bergen op Zoom, stormden de Canadezen naar het noorden om bij Welberg opnieuw vier dagen te worden tegengehouden door dezelfde tegenstander. Ook hier dus weer telkens hetzelfde patroon: concentreren voor een aanval – doorbraak – vastlopen – opnieuw concentreren – nieuwe aanval et cetera. De enige uitzondering op dit patroon vormden de zeldzame nachtaanvallen, die met name de pas gearriveerde Amerikanen al snel met succes onder de knie kregen. Dit soort acties vormden de enige echte verrassing voor de Duitse troepen. Het riviertje de Mark was de volgende hindernis en de eerste twee pogingen om een bruggenhoofd te slaan (bij Standdaarbuiten en Nieuwe Veer) werden door snel Duits reageren in bloed gesmoord. Pas op 2 en 3 november lukte het de Amerikanen en Polen met succes over te steken en kon de eindfase beginnen. Zoals vermeld eindigde de veldtocht op 9 november bij Moerdijk. Het grootste deel van Noord-Brabant was eindelijk bevrijd.

47 Die heetten verwarrend genoeg ook brigades, maar hadden de omvang van een zwak Brits tankbataljon, maximaal 30 voertuigen, waar een Britse Armoured Brigade 150 tanks telde en een Tank Brigade zelfs 200.

48 War Diary 9th Royal Tank Regiment, 29.10.44.

Britse verliezen

Op dit punt is het belangrijke een misverstand uit de weg te ruimen. We hebben gezien dat de kern van Montgomery's operationele methode was om verliezen zoveel mogelijk te beperken. De lezer zou uit dit artikel dan ook de conclusie kunnen trekken dat het met de verliezen bij de geallieerde troepen waarschijnlijk wel meeviel. Helaas weerleggen de cijfers een dergelijke gevolgtrekking. We nemen -weer als voorbeeld- de twee Schotse divisies, de *15th (Scottish)*, die Tilburg bevrijdde, en de *51st (Highland) Division*, die van Schijndel oprukte naar de Langstraat.⁴⁹ Beide divisies telden ieder negen infanteriebataljons. Het waren deze mannen die tegen de vijand in het strijdperk moesten treden en, het is al eerder gezegd, 85 procent van de verliezen binnen hun divisie leden. Toen ze Engeland verlieten, kort na D-Day, telde ieder bataljon 845 man, onder wie 34 officieren. Toen de oorlog eindigde in 1945 telde een bataljon in de *15th Division* gemiddeld 144 doden en 649 gewonden, een totaal dus van 793. Bij de *Highlanders* lagen de cijfers nog dramatischer: elk bataljon telde gemiddeld 163 doden en 694 gewonden, bij elkaar opgeteld 857 man. (Van de officieren in deze infanteriebataljons sneuvelde in beide divisies gemiddeld een derde.) Dat betekent dus dat een infanterist statistisch gezien nul kans had om ongeschonden uit de strijd te komen. Nu lag het natuurlijk niet zo simpel, want sommige officieren en soldaten raakten meermaals gewond, of raakten eerst gewond en sneuvelden later. De cijfers kunnen dus niet een-op-een worden geïnterpreteerd. Maar toch: ze illustreren overduidelijk dat ondanks het voorzichtig opereren het leven voor de gewone infanterist niet echt veiliger was dan in de Eerste Wereldoorlog, al was de medische zorg wel heel veel beter, vooral dankzij het gebruik van het juist ontdekte penicilline. En er is nog een tragisch gevolg dat niet onbenoemd mag blijven.

Een Brits 5,5 inch kanon in de Loonse en Drunense Duinen wordt geladen. (Collectie Didden/Swarts)

Burgers

Helaas leidde de combinatie van effectief Duitse opereren en de aarzelende geallieerde tactiek, die gekenmerkt werd door veel te zware inleidende artilleriebeschietingen, onvermijdelijk tot grote aantallen slachtoffers onder de burgerbevolking. De prijs die Noord-Brabant betaalde voor de vroege bevrijding was dan ook erg hoog. Binnensteden, maar vooral veel dorpen werden totaal verwoest tijdens de strijd en het aantal slachtoffers onder de burgerbevolking was evenredig daarmee.⁵⁰ Er is geen compleet overzicht over het aantal burgerslachtoffers ten gevolge van de strijd in Noord-Brabant, maar een voorzichtige schatting komt uit op het getal van ruim 2.100 doden.⁵¹ Het aantal gewonden is een veelvoud hiervan en komt uit op ruim 6.000.⁵² Zo was de prijs van de bevrijding (de lange nasleep niet meegeteld) minimaal 8.000 burgerslachtoffers. We kunnen hier slechts een paar voorbeelden noemen. In 's-Hertogenbosch kwamen 355 mensen om bij de bevrijding. In de centrale Langstraat (Kaatsheuvel, Sprang-Capelle, Waalwijk en Waspik), waar alleen op enkele plaatsen korte tijd strijd werd geleverd, verloren toch nog 60 mensen het leven, in de oostelijke Langstraat (Drunen, Vlijmen, Heusden) 194.⁵³

Het totaal verwoeste centrum van Drunen nadat het puin is geruimd. (SALHA dm02785)

49 Verliezen in: Martin, *The History of the Fifteenth Scottish Division*, Appendix A, en Salmond, *The History of the 51st Highland Division*, 273.

50 Een overzicht van de materiële schade in Nederland wordt gegeven in Elisabeth van Blankenstein, *Defensie- en oorlogsschade in kaart gebracht*.

51 Johan van Doorn komt voor West Brabant uit op 650 burgerdoden, deze auteur (op grond van lokale publicaties en informatie van websites en heemkundekringen) voor de rest van Noord-Brabant op bijna 1500. Let wel: dit geldt alleen de slachtoffers van de bevrijding. Ook hierna vielen nog heel veel doden, door V-1's, achtergebleven mijnen, onontpofte munitie en, voor de regio's vlakbij de Maas, Duits artillerievuur. In het Land van Heusden en Altena vielen die winter nog eens 80 doden als gevolg van geallieerde beschietingen en luchtaanvallen. Het totale aantal burgerslachtoffers als gevolg van oorlogsgeweld in de provincie komt dus veel hoger uit.

52 Zie bijvoorbeeld Van Gent, *October 1944*, 153.

53 Hierbij zijn de 134 doden van de stadhuisramp inbegrepen.

De meeste van deze burgerslachtoffers kwamen om ten gevolge van de voorbereidende Britse beschietingen. Zoals gezegd, waren die van een ongekeerde intensiteit. Zo vielen bij de start van de bevrijding van de oostelijke Langstraat op 4 november in 100 minuten ruim 36.000 granaten op Drunen en omgeving.⁵⁴ Alleen al in het kleine stukje Brabant van 's-Hertogenbosch tot Geertruidenberg lieten 476 burgers het leven, voornamelijk als gevolg van beschietingen door de Britse kanonnen. Maar het was niet alleen de Britse artillerie die voor veel slachtoffers zorgde. Zo kwamen bijvoorbeeld in het dorp Klundert 78 en in Dinteloord 55 mensen om het leven als gevolg van aanvallen door jachtbommenwerpers van de *Second TAF*. Het leed in de verschillende gemeenschappen was dan ook groot.

Daarbij kwam nog eens dat in sommige plaatsen de aangerichte schade uitzonderlijk was. We denken aan 's-Hertogenbosch, Overloon, Best, Woensdrecht, Hoogerheide, Schijndel, Veghel, Klundert, de lijst is schier eindeloos. Al deze steden en dorpen waren veranderd in landschappen vol ruïnes. Het is dan ook geen wonder dat Zeeland, Noord-Brabant en Limburg tot de zwaarst getroffen provincies van Nederland behoorden toen de oorlog was afgelopen. Ondanks de enorme materiële schade en het verlies aan levens was de dankbaarheid van de bevolking groot. Bij de strijd om Klundert begin november stond op een gegeven moment het hele dorp in lichterlaaie en was de bevolking gedwongen overhaast te vluchten. Toen de inwoners een paar dagen later terugkeerden naar hun dorp was hun woonplaats bijna onherkenbaar veranderd. Bij het zien van de zwartgeblakerde, stinkende ruïnes van wat ooit hun huizen waren geweest, waren de mensen in shock. Even maar, want toen verwoordde een vrouw het overheersende sentiment: 'Maar we zijn de mof nu kwijt.'⁵⁵ Deze opmerking toont aan dat echte vrijheid geen holle frase is, maar een kostbaar goed, wat blijkbaar veel, heel veel waard is. Het is goed om ons dat nu, ruim 75 jaar later, te realiseren en de vrijheid die we hebben en als vanzelfsprekend aannemen, zorgvuldig te koesteren, want, zoals Lucebert ooit dichtte: 'Alles van waarde is weerloos.'⁵⁶

Conclusies

Deze auteur is opgegroeid in de jaren vijftig met verhalen over een verslagen en ongedisciplineerd Duits leger dat voedsel weghaalde bij de boeren, fietsen stal en nauwelijks bewaard was. Dit beeld, van een leger verwickeld in een wanordelijke terugtocht, is ook in veel boeken over deze periode blijven hangen. Zoals we hebben gezien was de werkelijkheid beslist anders. Bij veel confrontaties in Noord-Brabant in het najaar van 1944 toonden de Duitse militairen keer op keer hun professionaliteit en bewezen ze dat ze tactisch beter waren dan hun geallieerde tegenstanders. Zoals gezegd, betreft dit het tactisch niveau, de manier waarop een gevecht verloopt. Maar ieder gevecht staat uiteindelijk in dienst van een hoger niveau, het operationele. Nu is het interessante dat militaire professionals weten dat het een niet automatisch hoeft te leiden tot het andere.⁵⁷ Met andere woorden: een gevecht winnen betekent niet automatisch het bereiken van het hogere doel. Het omgekeerde geldt natuurlijk ook. Als we dit vertalen naar ons onderwerp dan zien we dat duidelijk terug. De Duitse troepen wonnen de strijd bij Goirle, bij Woensdrecht, bij Welberg, maar moesten uiteindelijk toch terug achter de Maas. En omgekeerd: de geallieerden verloren al deze gevechten, maar slaagden wel in hun operationele doel: het verdrijven van het Duitse *15. Armee* uit Noord-Brabant. Dit fenomeen, ieder gevecht winnen, maar de campagne verliezen, was de Duitse officieren in de herfst van 1944 maar al te bekend geworden uit Rusland. In de militaire geschiedschrijving is er zelfs een uitdrukking voor: *sie siegten sich operativ zu Tode*.⁵⁸

Superieure tactiek

De Duitse eenheden toonden zich vooral bedreven in verdragend gevecht, een van de lastigste militaire manoeuvres. Het kwam erop neer dat terwijl de hoofdmacht zich terugtrok op de volgende linie, een kleine maar vastberaden achterhoede zich ingroef op een plaats die de tegenstander moest passeren, met de opdracht zo lang mogelijk stand te houden. De juiste keuze qua terrein was hierbij heel belangrijk. Bij Voorburg, ten zuiden van Vught, wisten Duitse tankjagers (van het type *Hetzer*) een hinderlaag te leggen in een bosrand en zo de opmars van de *Highlanders* een hele dag op te houden. Bij Welberg maakte de *Kampfgruppe Chill* slim gebruik van eerder aangelegde stellingen en inundaties, en bij Roosendaal boden de oude turfvaarten en het golvende terrein aanknopingspunten voor de verdediging. Hierdoor konden Duitse eenheden iedere keer voorkomen dat ze werden omsingeld door hun tegenstander, hoewel die dus veel sterker, mobieler, sneller en wendbaarder was.

Hoe triest ook voor de burgerbevolking, vanuit het oogpunt van militair vakmanschap was de effectieve Duitse aanpak een prestatie van formaat, zeker voor deze verzwakte eenheden die net een zware terugtocht achter de rug hadden. Een dergelijke manoeuvre is lastig voor legers. Zoals hun opponent, Montgomery, na de oorlog erkende: *Experience in large scale retreats has always shown the tremendous difficulty of organizing troops who have carried out a long and painful march after being overwhelmed in battle*.⁵⁹ Het bewaren van de samenhang, ook na een nederlaag en tijdens een moeilijke terugtocht, was nu juist een kunst die de Duitse militairen in de loop van de oorlog tot het hoogste niveau hadden geperfectioneerd. De grote vrijheid van handelen die competente Duitse officieren hadden, het principe van *Auftragstaktik*, gekoppeld aan het aarzelende geallieerde optreden, verklaart waarom de bevrijding van Noord-Brabant, die feitelijk al op 17 september begon, pas op 9 november kon worden afgesloten.

Voorbeeldfunctie

Op tactisch niveau was het Duitse leger superieur. Een prominent militair historicus verwoordde het ooit zo: *The German army was a superb fighting organization. In point of morale, elan, unit cohesion and resilience, it probably had no equal among twentieth-century armies*.⁶⁰ Deze lof spreekt voor zich. Bij deze lof moet wel een kanttekening worden geplaatst, want een minderheid van dezelfde *Wehrmacht* heeft zich tijdens de Tweede Wereldoorlog schuldig gemaakt aan misdaden tegen de menselijkheid inclusief de Holocaust, met name in Polen, op de Balkan en in de Sovjet-Unie.⁶¹ Dat is iets wat vergeten mag worden ook niet bij een zakelijke professionele analyse. Het is een historische tragedie dat zij, de beste soldaten ter wereld, in dienst stonden van een boosaardig regime, en zo meehielpen het leed dat dit regime aanrichtte te verlengen tot mei 1945. Ook de geallieerde soldaten die in de frontlinie stonden wisten dat hun tegenstander meestal, zij het niet altijd, beter was.⁶² Dat de geallieerde soldaten desondanks hun plicht tot het bittere einde bleven vervullen is dan ook des te bewonderenswaardiger.

54 Cijfer geëxtrapoleerd uit de *War Diaries* van de *33rd Armoured Brigade, 3 AGRA* en *51st (Highland) Division*.

55 Stichting Crossroads Brabant '40-'45, *Brabant Remembers*, 135.

56 Lucebert, 'De zeer oude zingt', 1954.

57 *Army Doctrine Publications 2010*, 3-19.

58 Frieser, *Das Deutsche Reich*, 594.

59 Montgomery, *Normandy to the Baltic*, 121.

60 Van Creveld, *Fighting Power*, 163.

61 Voor het eerst uitgebreid gedocumenteerd in Heer/Naumann, *Vernichtungskrieg*.

62 Brief majoor Eric Mainwaring (commandant A Company 5th Queen's Own Cameron Highlanders) 10 juni 1985.

Opmerkelijk genoeg nam aanvankelijk geen enkele leger na 1945 de lessen over van de succesvolle Duitse manier van vechten. Het is beslist een ironie van de geschiedenis dat het principe van *Auftragstaktik* als eerste succesvol werd overgenomen door het Israëlische leger tijdens de *Yom Kippur* oorlog (6-24 oktober 1973). De Arabische tegenstanders van Israël leden in deze korte oorlog een bloedige nederlaag met repercussies die tot op de dag van vandaag duren. Opnieuw toonde deze manier van opereren zich overduidelijk superieur aan de meer traditionele, starre bevelvoering. Mede hierdoor en door ervaringen opgedaan tijdens de oorlog in Vietnam werd deze tactiek daarna al snel het centrale tactische principe binnen de NAVO waar het bekend is komen te staan onder de naam *Mission Command*.⁶³

Grote verschillen

Wanneer we stellen dat Duitse troepen tactisch beter waren dan de geallieerde moeten we hierbij wel een kleine kanttekening plaatsen. Tussen de verschillende divisies die in Noord-Brabant opereerden, bestonden flinke verschillen. We nemen twee uitersten. Een divisie als de *59. Infanterie-Division* van luitenant-generaal Poppe slaagde er met de grootste moeite in om de opmars van de Schotten te vertragen en werd bijna vernietigd, maar wist zich uiteindelijk toch te redden door zich terug te trekken achter het Afwateringskanaal ten zuiden van Drunen. Bij de daaropvolgende operatie, *Guy Fawkes* (4-5 november) waarbij de oostelijke Langstraat werd bevrijd, bood de divisie dan ook niet of nauwelijks tegenstand en trok zich vrijwel onmiddellijk terug achter de Bergse Maas.

Daar staat de *Kampfgruppe Chill* in West Brabant tegenover. De ironie wil dat uitgerekend deze geïmproviseerde eenheid zich vanaf begin september in Noord-Brabant ontwikkelde tot de meest efficiënte eenheid van het *15. Armeekorps*. De wapenfeiten spreken voor zich: de *Kampfgruppe* blokkeerde van 24 tot 26 september bij Schijndel de geallieerde opmarsroute, wat de genadeslag betekende voor operatie *Market Garden*. Daarna sloeg Chills strijdmacht begin oktober de geallieerde opmars richting Tilburg af bij Goirle, om een week later hetzelfde te doen bij Woensdrecht. De *Kampfgruppe* kampte met dezelfde problemen waar andere Duitse divisies mee te maken hadden: een tekort aan manschappen, te weinig zware wapens en munitie en een groot gebrek aan voertuigen. Desondanks

Generalleutnant Kurt Chill, commandant van de gelijknamige *Kampfgruppe*, de beste Duitse eenheid in Noord-Brabant. (Collectie Didden/Swarts)

wisten Chill en zijn troepen keer op keer het tij te keren ten gunste van de Duitse verdediging in Noord-Brabant. De verklaring moet gezocht worden in een eersteklas leiderschap. Chill zelf had het militaire handwerk geleerd aan het Oostfront, evenals een aantal van zijn belangrijkste ondercommandanten. Dat lijkt dan ook de cruciale factor te zijn geweest waardoor zijn eenheid optimaal functioneerde en andere niet.

Eindoordeel

Rest de vraag: had het anders gekund? Het simpele antwoord is: nee. Montgomery's infanterie was oorlogsmoe en van een middelmatige kwaliteit, daarvan was de Britse veldmaarschalk evenals de rest van de legerleiding zich maar al te zeer bewust. Zijn methode, de *Colossal Cracks*, was dan ook uit nood geboren en haalde het maximale uit de troepen die hij tot zijn beschikking had. De combinatie van een overvloed van materieel en massale artilleriesteun geconcentreerd op essentiële plaatsen bleek uiteindelijk effectief genoeg om het taaie Duitse verzet te breken. De Duitse verdedigers in Noord-Brabant waren daarentegen geringer in aantal en in bewapening, maar, vooral de officieren, opereerden veel professioneler en efficiënter. Zij profiteerden maximaal van de voorzichtige aanpak van hun tegenstander en wisten als eersten orde in de chaos te scheppen.

Het lijkt intussen mode geworden om kritiek uit te oefenen op het voorzichtige Britse optreden en daarbij vooral het vizier te richten op Montgomery.⁶⁴ Dit is niet onlogisch gezien zijn complexe persoonlijkheid en zijn neiging in zijn naoorlogse herinneringen om net te doen of alles volgens plan was verlopen, maar geheel terecht is het niet. Montgomery maakte fouten, maar hij wist het maximale te halen uit de troepenmacht die hem ter beschikking stond en bleek bovendien gaande de veldtocht gretig om bij te leren, zoals het een professional betaamt. De trend om alle mislukkingen op het conto van de Britse veldmaarschalk te schuiven begon overigens al in 1944, nog tijdens de strijd, en werd vooral gevoed door Amerikaanse rancune, op alle niveaus en vanuit alle geledingen (inclusief de pers). Desalniettemin kunnen we constateren dat Montgomery er terecht voor had gekozen om een slijtageslag uit te vechten met de *Wehrmacht*. Die kon uiteindelijk alleen maar resulteren in een Duitse nederlaag en een geallieerde overwinning.

Afkortingen

BA:	Bundesarchiv, Koblenz.
BA-MA:	Bundesarchiv Militärarchiv, Koblenz.
IPMS:	Instytutu Polskiego i. Museum im. Gen. Sikorskiego, Londen.
LAC:	Library and Archives Canada, Ottawa.
SALHA:	Streekarchief Langstraat Heusden Altena, Heusden.
TNA:	The National Archives, Kew, Londen.

⁶³ Voor een kort overzicht van deze evolutie in bijvoorbeeld het Amerikaanse leger: <https://usacac.army.mil/sites/default/files/documents/mccoe/TheEvolutionOfMissionCommandInArmyDoctrine.pdf>

⁶⁴ Ook Anthony Beevor voegt zich in *Arnhem, The Battle for the Bridges* (Londen 2018) bij het koor van aanklagers met het herkauwen van de oude Amerikaanse klachten.

Archivalia

Kriegstagebuch Heeresgruppe B, Operationsbefehle, 01.09.44-30.09.44, BA-MA RH 19-IX/5.
 Kriegstagebuch Heeresgruppe B, Operationsbefehle, 01.10.44-15.10.44, BA-MA RH 19-IX/6.
 Kriegstagebuch Heeresgruppe B, Führerbefehle, 03.09.44-25.09.44, BA-MA RH 19-IX/7.
 Kriegstagebuch Heeresgruppe B, Lagebeurteilung, 06.09.44-16.10.44, BA-MA RH 19-IX/8.
 Kriegstagebuch Heeresgruppe B, Tagesmeldungen, 01.09.44-15.10.44, BA-MA RH 19-IX/10.
 Kriegstagebuch Heeresgruppe B, Letzte Meldungen, 10.08.44-30.09.44, BA-MA RH 19-IX/12.
 Kriegstagebuch LXXXVIII. Armeekorps, BA-MA RH 24-88/91-102.
 War Diary Twenty-First Army Group (Q), October 1944, TNA WO 171/142.
 War Diary Second Army (I), September & October 1944, TNA WO 171/224.
 War Diary XII Corps (I), October 1944, TNA WO 171/311.
 War Diary 7th Armoured Division (G), October 1944, TNA WO 171/442.
 War Diary 50th (Northumbrian) Division, September 1994, TNA WO 171/514.
 War Diary 51st (Highland) Division (G), October 1944, TNA WO 171/529.
 War Diary 33rd Armoured Brigade, October 1944, TNA WO 171/640.
 War Diary 11th Hussars, October 1944, TNA WO 171/844.
 War Diary 9th Royal Tank Regiment, October 1944, TNA WO 171/869.
 War Diary 3 Army Group Royal Artillery, January-December 1944, TNA WO 171/906.
 War Diary 5th Seaforth Highlanders, January-December 1944, TNA WO 171/1370.

Literatuur

- Blankenstein, Elisabeth van, *Defensie- en oorlogsschade in kaart gebracht*, Rapport Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Zeist 2006).
- Bouchery, Jean, *The British Tommy in North-West Europe, 1944-1945, Volume 2, Organisation, Armament and Vehicles* (Paris 2001).
- Crevelde, Martin van, *Fighting Power, German and U.S. Army performance 1939-1945* (Westport Connecticut 1982).
- Delaforce, Patrick *Churchill's Desert Rats, From Normandy to the Baltic with the 7th Armoured Division*, Stroud 1994.
- Didden, Jack, *Fighting Spirit, Kampfgruppe Chill and the German recovery in the West between 4 September and 9 November 1944, a case study*, (dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen 2012).
- Didden, Jack en Swarts, Maarten, *Autumn Gale, Kampfgruppe Chill, Schwere Heerespanzerjäger-Abteilung 559 and the German recovery in the autumn of 1944* (Drunen 2013).
- Didden, Jack en Swarts, Maarten, *Kampfgruppe Walther and Panzerbrigade 107, A Thorn in the Side of Market Garden* (Drunen 2016).
- Ellis, L.F., *Victory in the West Volume II, The Defeat of Germany* (London 1968).
- Essame, H., *The Battle for Germany* (New York 1969).
- Forrester, Charles James, 'Montgomery and his Legions', *A Study of Operational Development, Innovation and Command in 21st Army Group, North-west Europe 1944-1945*, (dissertatie University of Leeds 2010).
- Frieser, Karl-Heinz red., *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg Band 8, Die Ostfront 1943/44* (München 2007).
- Gent, Luc van, *October 1944, Den Bosch, Bevochten en bevrijd*, (s-Hertogenbosch 1989).
- Gross, Gerhard P., *The Myth and Reality of German Warfare: Operational Thinking from Moltke the Elder to Heusinger*, (Lexington (KY) 2016).
- Hamilton, Nigel, *Master of the Battlefield, Monty's war years 1942-1944* (New York 1983).
- Heer, Hannes en Naumann, Klaus, *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944* (Hamburg 1995).
- Heeresdienstvorschrift 300/1, Truppenführung* (Berlin 1936).
- Hart, Stephen Ashley, *Colossal Cracks, Montgomery's 21st Army Group in Northwest Europe 1944-45* (Mechanicsburg 2007).
- Hastings, Max, *Overlord, D-Day and the Battle for Normandy 1944* (London 1984).
- Leistenschneider, Stephan, 'Die Entwicklung der Auftragstaktik im deutschen Heer und ihre Bedeutung für das deutsche Führungsdenken, in: Gerhard Paul Gross, *Führungsdenken in europäischen und nord-amerikanischen Streitkräften im 19. und 20. Jahrhundert* (Hamburg-Berlijn-Bonn 2001).
- Liddell Hart, B.H., *The other side of the hill, Germany's generals, their rise and fall, with their own account of military events 1939-1945* (London 1948).
- MacDonald, Charles, *The Siegfried Line Campaign*, (Washington 1963).

Martin, H.G., *The History of the Fifteenth Scottish Division 1939-1945* (Edinburgh/London 1948).

Montgomery of Alamein, *Normandy to the Baltic* (London 1946).

Müller, Rolf-Dieter, en Volkmann, Hans-Erich red., *Die Wehrmacht, Mythos und Realität* (München 1999).

Peaty, John Robert, *British Army Manpower Crisis 1944* (dissertatie King's College University of London 2000).

Place, Timothy Harrison, *Military Training in the British Army, 1940-1944* (London 2000).

Salmond, J.B., *The History of the 51st Highland Division 1939-1945* (Edinburgh 1953).

Stacey, C.P., *The Victory Campaign, The operations in North-West Europe 1944-1945* (Ottawa 1966).

Stichting Crossroads Brabant '40-'45, *Brabant Remembers, 75 personal life changing war stories* (Oisterwijk 2018).

Tessin, Georg, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945, Band 15* (Osnabrück 1988).

Wiggen van, O.P., Th. Pollaert, E. Jellema, *Tactiek om te begrijpen* (Almere 2009).

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale of andere reeksen of in lokale jaarboeken en tijdschriften.

Archeologie, bouwhistorie, landschapsgeschiedenis en historische geografie

N.M.A. Arts.

Stad en platteland op het zand. Een archeologische biografie van landschappen en samenlevingen in de Kempen, 1100-1650 (Eindhoven: Onderzoeksbureau Oud Land, 2020). 629 p. ill. krtn. ISBN 978 909 031 910 0.

Op 23 juni 2020 promoveerde de voormalige Eindhovense stadsarcheoloog Nico Arts in Tilburg op een omvangrijk proefschrift waarin hij verslag doet van het archeologisch onderzoek dat tot en met 2012 uitgevoerd werd in de gemeente Eindhoven, die zich uitstrekt over een reeks voormalige dorpsgebieden. Dat was een mooie gelegenheid om de stad, hoe klein ook, te vergelijken met het platteland. Daarmee beperkt hij zich tot de periode 650-1650. Het proefschrift bestaat voor de ene helft uit tekst, een tweede helft met een catalogus van vondsten en rituele voorwerpen. Op een cd staat een reeks verdere bijlagen, waaronder een onderzoeksagenda voor de toekomst.

Arts typeert zijn onderzoek als een archeologische biografie: het verhaal over het gebruik van een afgebakend landschap gedurende lange tijd en dat op basis van sporen en overblijfselen in de bodem. Dat is, door de nadruk op middeleeuwse archeologie, een beperkte vorm van landschapsbiografie. Bovendien gaat het om een relatief klein gebied: 117 km². Dit gebied wordt door Arts 'De Kempen' genoemd, maar de Kempen in ruimste zin is ruim honderdmaal groter. Het gebruik van de naam Kempen voor het gebiedje rond Eindhoven is dan ook wat misleidend.

Het tekstgedeelte van het proefschrift bestaat uit inleidende beschrijvingen van het fysieke landschap en de geschiedenis hiervan. Deze worden gevolgd door een beschrijving van het archeologisch onderzoek dat hier in de laatste twee eeuwen is gedaan naar de bewoning tot in de twaalfde eeuw. Daarna volgt de kern van het werk: een analyse van het gebruik van de ruimte en de materiële overblijfselen in de late middeleeuwen, de periode waarin de stad Eindhoven tot ontwikkeling kwam. Hoofdstukken met een synthese en een evaluatie sluiten het geheel af. Arts zoekt naar archeologisch meetbare verschillen tussen groepsculturen van burgers, boeren en elites in de periode tussen 1100 en 1650. Het gaat dan om verschillen in materiële cultuur en in gebruik van de ruimte op het platteland en in de stad. Ook wil hij de vraag beantwoorden hoe je de stad Eindhoven in die periode zou moeten typeren. Hierna plaats ik enkele kanttekeningen bij zijn aanpak en observaties.

Arts maakte een reconstructie van het oude landschap, wat voor een modern, grootstedelijk gebied geen sinecure is. Veel karteringen werden ten behoeve van landbouw of natuurbehoud gemaakt en die laten het stedelijk gebied blanco. Met behulp van de negentiende-eeuwse topografische kaarten kon dat min of meer opgevuld worden. Voor een hoogtekaart gaat dat niet en juist in de stad is er veel verlaagd en opgehoogd. Toch is ook hiervoor een geloofwaardige oplossing gevonden. Bijzondere elementen zijn het plaggendek en het stuifzand. Opmerkelijk is dat Arts op p. 43 terecht opmerkt dat de grootste diktegroei van het plaggendek na 1830 optrad, maar toch op p. 45 rekent alsof die opbouw geleidelijk over de hele periode vanaf 1350 gebeurde. Gecorrigeerd betekent dit dat in de jaren 1830-1930 niet 20 maar 55 m³ per dag aan grond verslept werd. Bij de lokale grondstof-

fen had vermeld mogen worden dat, na het verdwijnen van de grote bossen, het hakhout dat de velden omzoomde de boer voorzag van brandhout, klein gebruikshout en loof, terwijl de schors naar de leerlooiers verhandeld kon worden.

Het hoofdstuk over het historische landschap begint met de vaak aangehaalde klaagzangen van een elfde-eeuwse monnik en een zestiende-eeuwse reiziger over het Kempenlandschap. Arts betreft die op Eindhoven en omgeving, maar de Kempen was zoals gezegd meer dan honderdmaal zo groot en omvatte heel gevarieerde landschappen. Er zou eens uitgezocht moeten worden op welk deel van de Kempen die klaagzang betrekking heeft. De puinwaaier van de Maas in huidig Belgisch Limburg lijkt me een goede kandidaat. In de omgeving van Eindhoven kwamen in de elfde eeuw nog volop bossen voor, waarin men tot in de dertiende eeuw grote bomen vond die uitgehold als waterput konden dienen, zoals Arts verderop in zijn studie laat zien. Kennelijk was het op de ruggen langs de beken goed toeven.

Bij de bespreking van de grenzen van dorpsgebieden wordt niet gewezen op de veertiende-eeuwse gemeentecharters. Die bevatten in de regel een opsomming van grenspunten en daarmee de oudste naamvermeldingen van plekken in de wildernis. De oudste vermeldingen van 'dorpen' betreffen vaak de sociale dorpsgemeenschappen, die zich pas later tot onze burgerlijke gemeenten zullen ontwikkelen. Op p. 75 definieert Arts een dorp als een centrale, maar niet stedelijke nederzetting die het bestuurlijke en religieuze centrum vormt van een groep plattelandsnederzettingen. Het is echter de vraag of er binnen een dorpsgemeenschap wel een centrale nederzetting was en zo ja, wanneer die centraliteit ontstond en hoe die archeologisch te herkennen is. Was het echt een dorpskom, met een groep huizen bij een plein, kerk, school, gemeentehuis en wat voorzieningen? De parochiekerk stond na 1300 lang niet altijd in een dorpskom en een schepenbank had aanvankelijk vaak genoeg aan een mooie eik om onder te vergaderen. Heel wat negentiende-eeuwse dorpskommen liggen niet bij de oude kerk, maar bij de herbouwde en vaak vergrote schuurkerk uit de jaren 1672-1795. Dorpen werden pas bestuurlijke eenheden tegen het eind van de vijftiende eeuw.

Het is jammer dat de dorpsgemeenschap en het concept 'dorpskom' van nederzettingen hier niet van elkaar gescheiden worden: dat belemmert het zicht op de zich geleidelijk ontwikkelende structuren, een ontwikkeling die voor de archeologie een mooi onderzoeksthema zou kunnen zijn.

In de bespreking van de onderzochte boerderijplattegronden merkt Arts op dat in lang niet alle opgegraven boerderijen een potstal aange troffen werd. Hij meent dat op het platteland van zijn Kempen de potstal eerder uitzondering dan regel is. De mestbereiding moet vooral op het erf plaatsgevonden hebben. Dat is een opvallende conclusie. Is de potstal dan misschien een innovatie die vooral na 1600 toegepast werd? Bovendien dreigt hier opnieuw verwarring met het gebied waarvoor de conclusie geldt: alleen voor de door Arts onderzochte één procent van het grote Kempengebied! Dit is iets om bij onderzoek elders in die grote Kempen goed op te letten.

Onder het plaggendek van de akkers worden vaak greppelvormige structuren aangetroffen, door Arts 'lange bedden' genoemd. Ze moeten uitgegraven zijn toen er al een plaggendek was en dateren op grond van de scherven die erin aangetroffen worden, uit de zeventiende eeuw en later. Blijkbaar heeft hij de bundel *Essen in zicht* niet gezien.¹ Veldnamen als Lange of Korte Bedden verschijnen al vanaf 1389 maar komen pas na 1650 veel voor. Die bedden lijken echter veel groter dan die bij Eindhoven. Arts noemt de parallelle greppels als sporen van een vroegere wal. Verspay liet zien dat je in de bodem ook van de eigenlijke wal sporen kunt terugvinden. Bovendien zijn er nog zichtbare wallen. Onderzoek naar de bodem en vooral van de pollen en zaden in de ondergrond van wallen verschaft informatie over het landschap waarin ze opgeworpen werden, terwijl ze met de OSL-methode gedateerd kunnen worden. Iets voor toekomstig onderzoek?

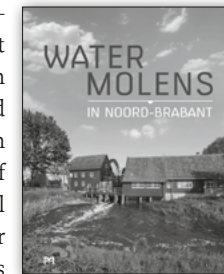
Van varkens wordt op p. 202 gezegd dat ze in kuddes in de bossen gehoed werden. Dat lijkt een opmerking voor alle tijden te zijn. In feite is dat iets uit de vroege en hoge middeleeuwen. Maar na 1300 zijn die bossen er niet meer en wordt het var-

ken toch echt een beest dat op het erf rondscharrelde. Over het gewas boekweit zegt Arts dat het vanaf 1350 in alle contexten in de stad Eindhoven voorkomt. Deze terloopse opmerking sluit goed aan bij wat voor de steden elders in de Lage Landen vastgesteld is.² Boekweit werd via de Hanze vanaf het midden van de veertiende eeuw als voedsel in de steden geïmporteerd. Enkele decennia later werd het ook in de omgeving verbouwd, zoals in Blaarthem in 1389. In de beschrijving van de bedevaartinsignes valt op dat de tekst van 22 stuks spreekt waar de tabel er 23 opsomt. Niet één komt er uit Den Bosch, iets wat niet opgemerkt wordt. Toch zal men vanuit Eindhoven vaak naar Den Bosch gegaan zijn, maar was dat dan alleen om zakelijke redenen? Of was de gang naar Den Bosch zó gewoon dat het niet als bedevaart gold als je even in de Sint-Jan binnenwipte? Intrigerend. Op p. 218 wordt een penning van hertog Jan II uit 1312-1355 genoemd. Daar klopt iets niet, maar wat?

Op de cd bij dit proefschrift staat onder meer een lokale onderzoeksagenda van elf punten: een beetje weggestopt, maar van groot belang voor de toekomst. De elf punten zijn deels aanbevelingen voor het goed gebruik van mogelijke gegevensbronnen. Daarnaast worden enkele specifieke onderzoeksthema's omschreven: plaggendekken, gebouwen, planten en dieren in relatie met de mens, en de mens zelf. Het elfde punt pleit voor een betere inpassing van geschreven bronnen in het archeologieverhaal en omgekeerd, met speciale aandacht voor systematisch onderzoek van wat het Bosch' protocol voor Eindhoven en naaste omgeving te bieden heeft.

Eindhoven heeft een mooi overzicht gekregen van het archeologisch onderzoek naar de middeleeuwen en vroegmoderne tijd zoals dat tot 2012 in de gemeente werd uitgevoerd. Dit overzicht spoort aan dat onderzoek met ijver voort te zetten. De *high-tech*-mensen in 'de slimste stad ter wereld' mogen best weten dat het allemaal heel simpel begonnen is. Anders zweef je zonder houvast maar wat rond in *the Cloud*.

K.A.H.W. Leenders

Wiro en Wim van Heugten.
Watermolens in Noord-Brabant (Utrecht: Uitgeverij Matrijs 2020).
224 p. ill. krtn. ISBN 978 90 5345 502 9. € 28,95.

We kijken met bewondering – en vol verwondering – naar de werktuigen en machines die Leonardo da Vinci ontwierp en die nooit op een werkbare manier werden uitgevoerd. Daarbij vergeten we gemakkelijk dat in de middeleeuwen en ook al veel eerder ingenieuze machines werden gebouwd, van kleine, zoals een slot op de deur of op een kist, tot hele grote zoals werpmachines en geschut in de vorm van katapulten en kruisbogen tot schepen in allerlei vormen, (haven)kranen en niet te vergeten molens. Die werkten allemaal wel. Naast de spierkracht van mens en dier vormen molens samen met zeilen op schepen de oudste vormen van tractie die mechanisch tot stand komt.

Windmolens kwamen in het Nabije Oosten al vroeg voor en werden al snel na de eerste kruistochten ook in West-Europa geïntroduceerd. Zij ontwikkelden zich tot ingenieuze machines, waarvan zeker de werkende delen vrijwel altijd van hout zijn en die tot in de twintigste eeuw in gebruik bleven. In Nederland werden zij beeldbepalend in de droogmakerijen, waar zij met behulp van schepraderen of vijzels water omhoog brachten en dat op kleine schaal nog steeds doen. De watermolen was in de late oudheid al bekend en is waarschijnlijk door de Romeinen ook in West-Europa verbreid. Wellicht in de zesde en zeker in de zevende eeuw waren er al watermolens in Ierland. Deels waren dat getijdemolens, maar ook op rivieren en beken werden overal watermolens gebouwd.

De associatie van de watermolen met een idyllisch berglandschap is verraderlijk, want er is geen groot verval nodig om een watermolen aan te drijven. Ook in ons vlakke Nederland kan een onderslagmolen prima functioneren en het heeft dan ook lang geduurd voordat de windmolen in Nederland de watermolen ging verdringen. Dat is nooit helemaal gelukt en pas de komst van de

1 J. van Doesburg, M. de Boer, J. Deeben, B.J. Groenewoudt en T. de Groot, *Essen in zicht. Essen en plaggendekken in Nederland: onderzoek en beleid*. Nederlandse Archeologische Rapporten 34 (Amersfoort 2007).

2 K.A.H.W. Leenders, 'Boekweit: wat een plantennaam ons leert', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 87 (2015) 111-134.

stoommachine (en later diesel- en elektromotoren) deed de onderhoudsgevoelige watermolen de das om. Daardoor zien wij die nu als bijzonder en zeldzaam monument in het landschap.

Het is dan ook goed dat er nu een naslagwerk is waarin voor Noord-Brabant alle bekende, al dan niet verdwenen watermolens zijn geïnventariseerd en beschreven. Dat zijn er – samen met enkele molens aan de bovenlopen van beken in België – een eerbiedwaardige 108. Op een overzichtskaart op p. 46-47 in het boek zijn ze allemaal ingetekend, waarbij meteen opvalt dat watermolens vooral aanwezig waren in zand-Brabant. De oudste vermelding van een watermolen in Noord-Brabant dateert van 1172 en heeft betrekking op de molen van Heugten (let op de naam van de auteurs!) op de Sterkelse Aa. Rond diezelfde tijd vonden tal van ontwikkelingen plaats die elkaar versterkten. Het klimaat werd warmer en technologische ontwikkelingen zorgden ervoor dat er efficiënter en meer kon worden geproduceerd, waardoor meer monden konden worden gevoed. De bevolking groeide en die mensen moesten eten. Grotere graanopbrengsten en dus grotere volumes om te malen in combinatie met meer afnemers maakten dat het aantal watermolens in rap tempo toenam. Het malen met handmolens is erg arbeidsintensief, dus het mechaniseren van deze arbeid moet vele handen hebben vrijgemaakt voor ander werk.

Wat een watermolen nodig heeft, is natuurlijk voldoende water om het molenwiel aan te drijven. Om zich daarvan te verzekeren, stuwden molenaars water op en pleegden zij andere ingrepen in de beeklopen. Dit had gevolgen voor het landschap en de mensen die daar woonden. In het gebied bovenstrooms van een molen werd het natter en kwamen soms grotere delen blank te staan, terwijl benedenstrooms het water voortaan met enige vertraging aankwam en dus eerder verdroging kon optreden. Molenaars en boeren waren daardoor niet altijd vrienden en wanneer meer molens achter elkaar aan eenzelfde rivier of beek stonden, kon dit tot hevige onderlinge conflicten leiden. Voor de historicus zijn die conflicten dan weer plezierig, want die lieten vaak sporen in het archief na. In 1545 verordonneerde keizer Karel V voor de Meierij van 's-Hertogenbosch een regulering van het waterpeil. Er werd een zomer- en een winterpeil vast-

gesteld. Met peilmerken (pegels) nabij de molens moest worden gecontroleerd of de molenaars zich daaraan hielden. Waarschijnlijk waren er eerder ook al lokaal of regionaal vastgestelde pegels met daaraan gekoppelde boetes, maar dit betekende niet dat er geen geschillen meer optraden. Water en waterbeheer bleef een dankbaar onderwerp voor geruzie, niet alleen in laag-Nederland.

In vijf hoofdstukken komen alle denkbare aspecten van watermolens voorbij. Hun plaats en actieve rol in het landschap, de techniek, 'eigenaren, pachters en molenaars', de rechten en plichten (zoals molendwang) en de lotgevallen van het fenomeen watermolen, zoals 'oorlog en rampspoed', de neergang door toenemende industrialisering en de recente herwaardering, die leidt tot behoud en herstel. Hier doorheen geweven bevat het boek een aantal grotere kaderteksten waarin aan de hand van bepaalde molens een aantal zaken verder wordt uitgediept. Het boek is rijk geïllustreerd met zowel oude als nieuwe foto's en afbeeldingen van archiefstukken en museale objecten.

Het 'Overzicht van alle watermolens' beslaat p. 145-195 en volgt de nummering van de molens op de hierboven al genoemde overzichtskaart. De beschrijvingen zijn summier, maar bevatten veel feitjes. Hierbij was het handig geweest om bij elke beschrijving ook meteen de literatuurverwijzingen te krijgen. Nu bevatten deze lemma's zelfs geen noten, wat voor een naslagwerk als dit een gemis is. Op p. 196-197 staat nog een lijst van molens waarvan onzeker is of het wel een watermolen was of waarvan de locatie onbekend is. Daarna sluit het boek af met noten, een literatuurlijst, een uitgebreide en nuttige verklarende woordenlijst en registers.

Het fundament voor dit boek werd gelegd door Wiro van Heugten (1950-2013), die zich vanaf de jaren zeventig verdiepte in het fenomeen watermolen en zich actief inzette voor zowel de bestudering als het behoud. Het verschijnen van dit naslagwerk heeft hij helaas niet meer meegemaakt. Het boek werd afgerond en gereedgemaakt door zijn broer Wim (1949), die daarbij voor het westen van de provincie ondersteuning kreeg van Karel Leenders.

Lauran Toorians

Jaap Evert Abrahamse e.a., red.

Het landschap beschreven. Historische-geografische opstellen voor Hans Renes (Hilversum: Verloren, 2021). 336 p. ill. krtn. ISBN 978 90 8704 873 0. € 29,00.

Historisch-geograaf Hans Renes nam in februari 2021 afscheid als universitair docent in Utrecht en als hoogleraar Erfgoed en Ruimte aan de Vrije Universiteit Amsterdam en kreeg bij die gelegenheid een vriendenboek aangeboden. In Noord-Brabant kennen we hem vooral van zijn boek *West-Brabant. Een cultuurhistorisch landschaps-onderzoek* (Waalre 1985). Van de 32 bijdragen in het rijkgeschakeerde vriendenboek gaan er niet veel over Noord-Brabant, maar de andere artikelen kunnen wel inspireren om het landschap nadrukkelijker in historisch onderzoek te betrekken. Onder de titel 'Gemene gemene gronden' laat Karel Leenders zien dat de 'becharterde gemeynt' in Noord-Brabant bepaald niet de enige manier was waarop de boeren hun gebruiksrechten op de woeste gronden veiligstelden. Het in oorkonden vastleggen van die rechten lijkt van meer belang te zijn geweest voor de hertogelijke oorlogskas dan voor de gebruikers van deze gronden. Adriaan Haartsen beschrijft de 'Stuwen in het Peelkanaal bij Mill' en maakt duidelijk dat dit kanaal als onderdeel van de Peel-Raamstelling niet alleen een defensieve rol vervulde, maar ook een waterstaatkundige functie vervulde en nog vervult. Joks Janssen belicht de opkomende kringlooplandbouw op de zandgronden als een terugkeer naar 'de oude principes van het gemengd bedrijf'. Ervaringen uit verleden kunnen hierbij inspiratie bieden voor de toekomst.

Niet Noord-Brabants, maar wel relevant is de bijdrage van Guus J. Borger over 'Het Maas-Scheldekanaal, een bron van conflicten'. Planen om door middel van een kanaal de Maas te verbinden met de Schelde, en dan vooral met Antwerpen, ontstonden al in de zestiende eeuw. De uitvoering liet lang op zich wachten, maar het Kempisch Kanaal (1846) en later het Albertkanaal

(1939) brachten de beoogde verbinding tot stand. Het Kempisch Kanaal sloot ook aan op de Zuid-willemsvaart (1826) en had als bijkomend doel de droge heidegronden van de Antwerpse Kempen van water te voorzien en zo bij te dragen aan de ontginning hiervan. Tot slot komen in het artikel van Dré van Marrewijk over *Land Art* ook enkele kunstwerken in Noord-Brabant ter sprake.

Lauran Toorians

Bert Maes, red.

Atlas wilde bomen en struiken. Landschappelijk groen erfgoed in de provincies van Nederland en Vlaanderen (Woudrichem: Pictures Publishers, 2021). 720 p. ill. ISBN 978 94 9257 638 5. € 47,20.

Strikt genomen is de *Atlas wilde bomen en struiken* een pleidooi voor het behoud van de laatste stukjes oude boskern (*ancient woodlands*) met wilde bomen, struiken en landschapselementen, zoals houtwallen, hagen en struwelen, die Nederland en Vlaanderen nog rijk zijn. Het is tevens het resultaat van uitvoerig veldonderzoek uit de periode 1991-2020, met de nadruk op de periode na 2000. Het biedt dus een actueel overzicht.

Een argeloze lezer zou zich kunnen afvragen waarom meer dan 700 pagina's worden besteed aan stukjes bos en struikgewas. Bos is toch immers gewoon bos, of toch niet? Daar denken de tien auteurs onder redactie van Bert Maes anders over. Ze slagen er op overtuigende manier in om ons als onwetende boswandelaars op een andere manier en vooral met een scherpe blik naar het omringende landschap te laten kijken. Uw (bos) wandeling zal na het lezen in de atlas nooit meer hetzelfde zijn. Daarmee is deze atlas niet alleen een naslagwerk, maar ook een reis- en excursiegids. Door zijn omvang en gewicht leent het boek zich echter eerder voor bestudering thuis, voorafgaand aan een wandeling.

Dit omvangrijke werk is uitgegeven in hardcover en rijkelijk voorzien van prachtige kleurenfoto's. Gedrukt op glanspapier komen de vele

boslandschappen, houtwallen en niet te vergeten de historische en hedendaagse kaarten uitstekend tot hun recht. Wie er geen genoeg van kan krijgen, kan terecht op verschillende Vlaamse en Nederlandse websites, waaronder die van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Zoals gezegd is de atlas behalve naslagwerk en reisgids ook een krachtig pleidooi voor het behoud en beheer van oorspronkelijke wilde landschapselementen. Wat maakt het de moeite waard om oude boslandschappen te onderzoeken en de behouden?

Het boek is opgedeeld in twee delen. Het eerste deel gaat vooral in op het waarom van de atlas. Het tweede deel beschrijft per provincie de best bewaard gebleven landschapselementen. Een zes-tal hoofdstukken in het eerste deel gaat in op de definitie en herkenbaarheid van oude boskernen en landschapselementen en op bosgeschiedenis in de *longue durée*. Deze worden gevolgd door voorbeelden van regionale bosgeschiedenis, de archeologie of archeobotanie (onderzoek van verdronken en opgegraven bossen), de relatie tussen bomen, struiken en insecten en tot slot een advieshoofdstuk over de manier waarop toekomstig beheer van deze schaarse oude boslandschappen ingericht moet worden.

Het eerste hoofdstuk maakt duidelijk hoe belangrijk een goede definitie en afbakening is. Wilde bomen en struiken zijn geenszins onaangestast door menselijk handelen, zo blijkt. Het belangrijkste criterium is dat de betreffende boom- en struiksoorten sinds de laatste ijstijd thuishoren in het verspreidingsgebied en zich op natuurlijke wijze of met hulp van de mens hebben voortgeplant. Soorten die vanuit andere florazones geïmporteerd werden, kunnen zich nog zo spontaan of 'wild' hebben verspreid, maar worden niet tot de oude boskernen gerekend. Naarmate men verder leest, wordt steeds duidelijker dat in de bosgeschiedenis juist de wisselwerking tussen de oude boslandschappen en de mens centraal staat. Daarmee wordt ook duidelijk waarom deze boslandschappen als cultureel erfgoed moeten worden gezien. Op p. 42 blijkt dat de mens gedurende vele eeuwen een onuitwisbare invloed heeft gehad op de bossen van Noordwest-Europa: 'Oerwouden, bossen waar nooit gekapt of geplant is, bestaan

in Noordwest-Europa niet meer. Ze waren waarschijnlijk in de late middeleeuwen al verdwenen.'

Aan de hand van het sterke derde hoofdstuk over het Maas-Demer-Scheldegebied komt de wisselwerking tussen mens en bos nog eens expliciet naar voren. De zogenoemde laatmiddeleeuwse transitie (1300-1500) blijkt een keerpunt te zijn geweest in de relatie tussen mens en bos. Inmiddels was er namelijk zoveel bos gekapt dat de mens gedwongen was op zoek te gaan naar alternatieve bouwmaterialen en afspraken moest maken over zuiniger gebruik en duurzamer beheer van de overgebleven bosrestanten. Het 'bossenminimum' in de zestiende eeuw betekende overigens niet dat er helemaal geen bos meer was. Op verschillende locaties handhaafden zich tot in onze tijd verschillende restbossen. Een interessante hypothese is dat de schaarste aan hout als bouw- en brandstof zou hebben geleid tot een grotere concentratie van permanentere stenen bebouwing op het platteland en institutionalisering van het gebruik en beheer van schaarse houtvoorraden. In de negentiende en twintigste eeuw nam de druk op het overgebleven wilde bomen en struikenlandschap overigens af. Een en ander moet waarschijnlijk worden gezien in relatie met de opkomst van de steenkoolexploitatie.³ Daarmee kwam echter ook een einde aan het zorgvuldig opgebouwde bosbeheer.

De bestudering van de restbossen in relatie met de cultuurhistorische aspecten kan ons dus informatie opleveren over de omstandigheden die tot hun overleven hebben geleid. Behalve een historische relevante reconstructie over de wisselwerking tussen mens en bos kunnen we daarmee volgens de auteurs ook lessen trekken over de wijze waarop we deze laatste restanten wild boslandschap kunnen behouden. Waarom dit van groot belang is, volgt in het laatste hoofdstuk van het eerste deel.

Eerst doet het vierde hoofdstuk uit de doeken hoe het opgraven van (verdronken) bossen ons meer kan vertellen over hun verspreiding in de prehistorie en daarmee over de periode waaruit ons geen (geschreven) bronnen zijn overgeleverd.

3 Zie hiervoor ook Wout Saelens, *The comforts of energy? Consumer culture and energy transition in eighteenth-century Gent and Leiden (1650-1850)* (Proefschrift Universiteit van Antwerpen) 301.

Het vijfde hoofdstuk maakt duidelijk dat inheemse bomen en struiken verantwoordelijk zijn voor een grote variatie insecten. Het heraanplanten met uitheemse soorten leidt ertoe dat de diversiteit van de insectenpopulatie enorm afneemt, wat een belangrijk aandachtspunt moet zijn bij het beheer en herstel van boslandschap.

Zo komen we ten slotte bij het laatste hoofdstuk, waarin duidelijk wordt dat het beheer van de overgebleven oude boslandschappen maatwerk vereist. Het zomaar teruggrijpen op beheermethoden uit de middeleeuwse of vroegmoderne periode lijkt een 'natuurlijke' en voor de hand liggende aanpak, maar kan na twee eeuwen verwaarlozing niet zomaar worden hervat. De belangrijkste vaststelling is misschien wel dat de restanten van oude boslandschappen een periode van meer dan duizend jaar hebben overleefd, waarin zich voortdurend kleinere en grotere klimaatveranderingen hebben voorgedaan. Ze zijn daarmee niet alleen eeuwenlang uiterst robuust gebleken, maar lijken ook beter voorbereid te zijn op de klimaatverandering die zich nu ook in onze streken voltrekt. Het oude boslandschap als 'laboratorium' voor het bestuderen van klimaatverandering en als buffer tegen nadelige effecten is misschien wel het krachtigste argument om aandacht te vragen voor hun behoud en beheer.⁴ Denk u daar nog eens aan als u, enthousiast geworden door deze bespreking of na het bestuderen van deel twee van de atlas, overweegt deze landschappen te gaan bezoeken.

Rogier van Kooten

Middeleeuwen en nieuwe tijd

Mark Vermeer.
Schrijven voor de schepenbank. De ontwikkeling van bestuurlijke pragmatische geletertheid op het Noord-brabantse platteland (de Meierij van 's-Hertogenbosch, ca. 1300-1500). (Utrecht:

onuitgegeven proefschrift 2020). 388 p. ill. ISBN 978 94 6421 042 2. DOI: <https://doi.org/10.33540/361>

Het proefschrift van Mark Vermeer, dat in november 2020 aan de Universiteit Utrecht werd verdedigd, onderzoekt hoe het schriftgebruik voor pragmatische doeleinden zich tussen de late dertiende en het midden van de zestiende eeuw ontwikkelde in de Meierij van 's-Hertogenbosch, en welke impact dit had op de lokale administratief-bestuurlijke en rechterlijke processen. De studie levert niet alleen een fundamentele bijdrage aan de institutionele en administratieve geschiedenis van Noord-Brabant, maar vult daarnaast ook een belangrijk hiaat binnen de discipline van de diplomatiek, die tot op heden voornamelijk aandacht had voor documentair schriftgebruik in sterk verstedelijkte centra.

De geselecteerde casus stelde de auteur voor verschillende uitdagingen. De Meierij van 's-Hertogenbosch bestond op bestuurlijk vlak uit vier kwartieren, die elk op zich een lappendeken waren van hertogelijke en heerlijke steden, vrijheden, dorpen en nederzettingen van uiteenlopende omvang en verschillende sociaaleconomische profielen. In de bestudeerde periode werd een zestigtal schepenbanken ingericht, die enkele decennia na hun vorming in een ongelijk tempo en met uiteenlopende intensiteit schepenoorkonden begonnen uit te vaardigen. Hoewel in elk kwartier in principe slechts één schrijfbambt – de officiële functie om oorkonden te mogen schrijven – werd verpacht, werd het in feite onderverpacht en verdeeld over meer personen, wat de identificatie van de scribenten aanzienlijk bemoeilijkt. Bovendien blijken de beschikbare bronnen voor sommige van deze instellingen erg fragmentair. Vermeer moest zijn

4 B. van Bavel en D. Curtis, 'Better understanding disasters by better using history: Systematically using the historical record as one way to advance research into disasters', CGEH Working Paper Series 68 (2015) 1-32.

informatie dus langs andere wegen verzamelen, uit rekeningen, cijsregisters en cartularia. Voor de periode vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw kon het bronnencorpus worden uitgebreid met schepenprotocollen, die een bruikbare seriële aanvulling vormden voor de analyse.

De analyse omvat drie luiken: een paleografische studie van de schepenakten en protocollen, met als doel in kaart te brengen welke schrijfhanden binnen de Meierij in dienst van de schepenbanken werkzaam waren; een diplomatische studie van het oorkonedictaat van circa 3700 schepenakten uit de periode tot het midden van de veertiende eeuw, waarna het een gestandaardiseerd karakter kreeg; en ten slotte een prosopografische studie van de secretarissen en hun assisterende scribenten.

Na enkele korte inleidende paragrafen over het middeleeuwse verschriftelijkingsproces en de gehanteerde methodologie (hoofdstuk I) buigt de auteur zich over de organisatie van de schrijfviteiten in dienst van de schepenbanken, die hij in secties van 25 jaar bespreekt. Zowel de uiterlijke vorm als de tekstuele kenmerken van de schepen-oorkonden (de zogeheten grossen) en schepenprotocollen (met de registratie van de minuutakten) komen in de hoofdstukken II en III uitvoerig aan bod. Per schepenbank wordt telkens het aantal overgeleverde akten besproken, gevolgd door een identificatie en lokalisatie van de schrijfhanden. De auteur slaagt erin maar liefst 306 schrijfhanden te onderscheiden (p. 31, hoewel op p. 166 sprake is van 401 schrijfhanden) en komt daarnaast tot belangrijke nieuwe inzichten. Zo toont hij aan dat de schrijfviteit in de Meierij aanvankelijk was georganiseerd als een netwerk waarbinnen individuele scribenten vanuit een hoofdplaats werkten voor 'clusters' van verscheidene schepenbanken, en hoe deze na verloop van tijd 'decentraliseerde' als gevolg van een verzelfstandiging van de schepenbanken op het platteland en een verhoogde schriftproductie.

De dictaatanalyse is in verhouding tot de andere methodologische luiken beknopt en beperkt zich tot een bespreking van de algemene tendensen in de structuur van het dictaat. Interessant zijn de vaststellingen dat dit dictaat vanaf de late dertiende eeuw een meer zakelijk karakter kreeg

en tegen het midden van de veertiende eeuw 'versteend' raakte. Niettemin kan de auteur hier en daar lokale interpretaties in de tekstuele vormgeving aanwijzen en weet hij deze te identificeren als de persoonlijke voetafdruk van bepaalde secretarissen. Verder blijkt de omslag naar de volkstaal in de plaatselijke schepenakten zich in de loop van de veertiende eeuw in een relatief korte tijdsperiode te hebben voltrokken, een evolutie die zich onderscheidde van de gewoontes in de Bossche secretarie, waar men het Latijn tot in de zestiende eeuw bleef hanteren. Herhaaldelijk suggereert de auteur dat de stedelijke secretarie van Den Bosch als model moet hebben gegolden voor een deel van de schepenakten in de Meierij, maar hierop gaat hij niet verder in. Een andere factor die de organisatie van de schrijfviteiten in de Meierij in belangrijke mate moet hebben beïnvloed, is het notariaat. Ook deze piste wordt in het betoog terloops vermeld (zie hierna).

Bij hoofdstuk III, dat een synthese bevat van de materiële, vormelijke en (para)tekstuele aspecten van het bronnenmateriaal, rijst de vraag of dit niet eerder in het betoog aan bod had moeten komen. Zowel de typologie van de bestudeerde bronnen als een deel van de terminologie wordt hier pas voor het eerst toegelicht of gedefinieerd, terwijl deze in de voorgaande hoofdstukken al herhaaldelijk ter sprake kwamen.

Hoofdstuk IV omvat de prosopografische analyse van de in hoofdstuk II geïdentificeerde schrijfhanden en vormt de eigenlijke kern van het onderzoek. De auteur gaat met grote precisie te werk om de herkomst, sociaaleconomische achtergrond en opleiding van de secretarissen en assisterende scribenten te achterhalen en de netwerken waarbinnen zij opereerden te reconstrueren. Dankzij zijn ijver kon Vermeer aan 127 schrijfhanden ook een naam toewijzen. De belangrijkste conclusies komen evenwel voort uit de studie van de nevenactiviteiten die de klerken uitoefenden. Naast de uiteenlopende bestuurlijke en sociaaleconomische ambten die met het secretarisschap werden gecumuleerd, blijkt vooral het notarisambt een van de grootste gemene delers van de geïdentificeerde scribenten te zijn geweest. Hoewel deze conclusie opnieuw het belang van het notariaat in de verf zet als een van de katalysatoren voor het doordringen

van pragmatische geletterdheid op het platteland voor 1400, acht de auteur het pas in het laatste hoofdstuk opportuun hier verder op in te gaan.

In hoofdstuk V wordt de institutionele en juridische context van het schrijversambt binnen de Meierij toegelicht en wordt duidelijk in hoeverre het hertogelijke beleid en de invloed van lokale heren de evolutie ervan beïnvloedden. Doordat hier veel bijkomende verklaringen worden geboden voor de vaststellingen uit de vorige hoofdstukken (de formalisering van het schriftwezen, de inperking van het notariaat) was het voor de lezer nuttiger geweest om vroeger in het betoog kennis te nemen van deze informatie. Hetzelfde geldt voor de waardevolle uiteenzetting rond de problematische toepassing van de concepten 'kanselarij/secretarie' op het Meierijse 'schrijfcentrum' in hoofdstuk VI. Hoewel de auteur begrippen als 'scribent', 'klerk' en 'schrijfcentrum' (maar bijvoorbeeld niet 'secretarie') in de inleiding kort introduceert, had hij er goed aan gedaan ook daar reeds de bestaande definities van 'kanselarij' uit de doeken te doen, om ze vervolgens na de analyses in hoofdstuk VI te nuanceren. Dit zou mijns inziens de argumentatie voor zijn alternatieve gebruik van de notie 'schrijfcentrum' binnen het 'hybride schrijflandschap' van de Meierij nog sterker hebben onderbouwd.

In hoofdstuk VII ten slotte belicht de auteur het aandeel van de plattelandsbevolking als 'klanten' van de schepenbanken in het administratieve schriftwezen in de Meierij. Doordat deze bevolking een heterogene groep vormde en het bovendien vooral de meer gegoede burgers waren die behoefte hadden (het transport van) hun eigendommen of rechten op schrift te laten stellen, bleek dit een lastige oefening. Toch heeft de auteur een verdienstelijke poging ondernomen om de verschillende gradaties te schetsen waarin de plattelandsbewoners deel konden hebben aan de lokale documentaire schriftcultuur en mondelinge overlevering. Nog belangrijker in dit hoofdstuk is dat de lezer nu ook verneemt dat notarissen slechts in geringe mate concurrenten vormden voor de schepenen in het verlijden van akten van vrijwillige rechtspraak voor de lokale bevolking. Ook wordt duidelijk welke factoren bijdroegen aan zowel de *fides publica* (het publiek vertrouwen) van het schepenambt en het daaraan gekoppelde secretarisschap, als aan

de autoriteit van de schepenakten als *instrumenta*.

Hoewel dit proefschrift veel vernieuwende inzichten aanreikt, vertoont het mijns inziens nog een paar lacunes. Ze worden hierna geformuleerd als aanbevelingen bij de voorbereiding van een eventuele publicatie – wat overigens sterk wordt aangemoedigd. Een eerste bemerking houdt in dat het onderzoek nauwelijks of niet wordt gepositioneerd binnen de historiografie over Noord-Brabant en het onderzoeksdomein van de diplomatiek. Vooral voor dit laatste luik is een inbedding van de centrale probleemstelling in de internationale literatuur over middeleeuwse (stedelijke en rurale) geletterdheid en verschriftelijking, alsook een duiding bij het diplomatische jargon, wenselijk. Een dergelijk overzicht zou de auteur ook beter in staat stellen het belang en de representativiteit van zijn eigen casus aan te tonen. Een tweede gemiste kans is de uitwerking van de wisselwerking tussen de secretarie⁵ en de andere stedelijke instellingen van 's-Hertogenbosch, en de schepenbanken van de Meierij. Hoewel de auteur in vrijwel elk hoofdstuk verwijst naar de invloed van de Bossche secretarie en er ook op prosopografisch vlak een duidelijke link bestaat tussen stad en Meierij, bevatten deze verkennende vaststellingen nog veel onbenut potentieel. Een laatste fundamentele bemerking houdt verband met de wijze waarop de paleografische analyses zijn gepresenteerd. Hoewel de auteur veel lof verdient voor de uitvoerige prosopografische dossiers en het uitzonderlijk hoge aantal geïdentificeerde schrijfhanden, kan de lezer op geen enkele manier verifiëren hoe deze identificaties tot stand zijn gekomen en wordt van hem verlangd dat hij de auteur blindelings vertrouwt. Bij een eventuele publicatie is het daarom raadzaam de beschrijving van de handen aan te vullen met beeldmateriaal, niet alleen om de wetenschappelijke verificatie ervan mogelijk en replicerbaar te maken, maar vooral om als ankerpunt te kunnen dienen voor toekomstig onderzoek. Want het mag duidelijk zijn dat dit proefschrift alles in zich heeft om een naslagwerk te worden.

Els De Paermentier

5 Zoals besproken in G.A.M. Van Synghele, *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis. De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).

Geertrui Van Synghele.
Regesten van de oorkonden, brieven en enkele andere bescheiden van het clarissenklooster Sint-Elisabethsdal te Boxtel, berustend in het klooster Sint-Josephsberg te Megen, 1390-1719 (Esch: Stichting Brabantse Bronnen, 2018). 82 p. ISBN 978 90 8175 306 7.

Net als andere kloostergemeenschappen in de voormalige 'vrije heerlijkheden' hebben de clarissen van Megen een oorsprong die elders ligt. Op 14 oktober 1471 stelde de heer van Boxtel, Hendrik van Ranst, het aan de Dommel gelegen huis en hof Cronenborch ter beschikking van geestelijke maagden en zusters van de derde orde van Sint-Franciscus. Op 17 januari 1472 hechtte de bisschop van Luik, Lodewijk van Bourbon, zijn goedkeuring aan de stichting van het nieuwe klooster, Sint-Elisabethsdal. Al in het eerste kwart van de zestiende eeuw gingen de derdeordelingen over tot de orde der clarissen, ook bekend als de tweede orde. Het klooster deelde in de turbulentie waarin Brabant tijdens de zestiende en zeventiende eeuw terecht kwam: in 1540 werd het verwoest door een brand, in 1543 nogmaals door krijgsheer Maarten van Rossum en van ongeveer 1580 tot 1611 moesten de zusters uitwijken naar 's-Hertogenbosch. Na de Vrede van Munster in 1648 mochten de zusters van de Staten-Generaal in Boxtel blijven, op voorwaarde dat het klooster zou worden opgeheven na het overlijden van de laatste zuster. Zusters die na het ingaan van deze bepaling in het klooster intraden, dienden dus te vertrekken. Tot 1717 wisten de zusters het te rekken, maar toen werden zij, tot ontsteltenis van de Boxtelaren, toch echt verdreven. Zij konden terecht bij de clarissen in Hoogstraten. In 1721 betrokken zij een nieuw klooster te Megen, Sint-Josephsberg, gebouwd op het puin van het grafelijk kasteel. Van 1812 tot 1841 leefden de zusters verspreid in ballingschap. In laatstgenoemd jaar keerden ze terug en ze zijn er nog steeds.

In het regestenboek worden alle 195 stukken, voornamelijk oorkonden, uit het bezit van Sint-Josephsberg die betrekking hebben op de

Boxtelse periode op voorbeeldige wijze getypeerd en samengevat. De oudste twintig regesten, uit de jaren 1390-1471, betreffen akten over het gebied dat later min of meer tot het kloostergoed zou overgaan. Ook de volgende stukken gaan voornamelijk over bezitsrechten, pachten, aan- en verkopen, vruchtgebruik van akkers en weiland, beschoeiing van de waterkant, enzovoort. Er zijn ook uitzonderingen, zoals de oorkonde d.d. 25 september 1540, waarin het kapittel van de Boxtelse Sint-Petruskerk bekend maakt dat de bisschop aan het klooster heeft toegestaan om aan de parochianen aalmoezen te vragen ten behoeve van hun klooster, dat enkele maanden eerder – nota bene bij de H. Bloedprocessie! – in de hens was gegaan. Bijzondere stukken van de periode na 1648 zijn onder meer een aflatverlening d.d. 4 januari 1664 door paus Alexander VII aan de broederschap in de kerk van het clarissenklooster, protectiebrieven uit 1673 van eerst koning Lodewijk XIV en vervolgens stadhouder Willem III. De laatste 25 stukken (uit de jaren 1696-1719) staan steeds meer in het teken van het onvermijdelijke vertrek uit Boxtel. Voor de digitale versie van de regesten en verwijzingen naar afbeeldingen, zie heemkundeboxtel.nl.

Charles Caspers

Ruben Suykerbuyk.
The Matter of Piety. Zoutleeuw's Church of Saint Leonard and Religious Material Culture in the Low Countries (c. 1450-1620). Studies in Netherlandish Art and Cultural History 16 (Leiden en Boston: Brill, 2020). xxiv + 428 p. ill. krtn. ISBN 978 90 04 43310 6. E-book en print. € 65,00. Pdf beschikbaar via brill.com/view/title/54729.

De kunsthistoricus Ruben Suykerbuyk promoveerde in 2017 aan de Universiteit Gent op een proefschrift op het grensvlak van geschiedenis en kunstgeschiedenis. Hierin staat de samenhang tussen religie en materiële cultuur in de Sint-Leonarduskerk in het Vlaams-Brabantse stadje Zoutleeuw centraal. Dit boek vormt de fraaie handelseditie van zijn dissertatie.

Het interieur van de kerk in Zoutleeuw staat bekend als het best bewaarde prerereformatorische kerkinterieur van de Nederlanden. Door haar dag en nacht te bewaken bleef de kerk, destijds kapittel-, parochie- én bedevaartkerk, de Beeldenstorm van 1566 bespaard. Omdat de kerk vervolgens nooit in barokke stijl werd gemoderniseerd en de kanunniken van de kerk de invallende Franse revolutionairen in 1797 op afstand wisten te houden, bleef de kerkinventaris uit de late middeleeuwen en renaissance vrijwel gaaf bewaard. Zoutleeuw, gelegen in uiterste oosten van het Brabantse Hageland, tussen Tienen en Sint-Truiden, behoorde in de late middeleeuwen, ondanks het bescheiden inwoneraantal van vierduizend in 1437, tot de zeven 'goede steden' van het hertogdom. Dankzij haar lakenindustrie verwierf de stad grote rijkdom, maar zij moest haar positie in de loop van de zestiende eeuw afstaan aan het naburige Tienen. Niettemin bleven de bedevaart en de cultus van Sint-Leonard in de kerk geld in het laatste brengende. Dit resulteerde in een rijke materiële cultuur, die in dit boek wordt bestudeerd als exponent van lekenvroomheid in de 'lange zestiende eeuw', van circa 1450 tot 1620.

Suykerbuyk analyseert de devotieobjecten (*the matter of piety*) in de context van de eigentijdse devotionele praktijk en de controverses daarover in een periode van achtereenvolgens intensivering, groeiende kritiek en confessionele polarisatie. Hij beziet de bewaarde objecten vanuit het bottom-up perspectief van lekenvroomheid en onderzoekt deze op de veranderingen in uitvoering en functie. Hij hanteert daarbij een theoretisch perspectief dat aansluit bij de status quaestionis over lekenvroomheid op het breukvlak van middeleeuwen en nieuwe tijd, ontleend aan de internationale literatuur. Centrale vraag daarin is of er sprake was van een abrupte breuk, bijvoorbeeld in de jaren 1520, of eerder van geleidelijke verandering. Zodoende zien we aan de hand van één uitstekend gedocumenteerde casus hoe een veranderende samenleving omging met nieuwe ideeën omtrent de materiële en spirituele aspecten van religie. Door het gehanteerde langetermijnperspectief brengt Suykerbuyk veranderingen en continuïteiten helder aan het licht. Hij stelt dat onder de 'gewone katholieken' van Zoutleeuw sprake was

van een geleidelijke transformatie van de traditie. De intense, naar buiten gerichte vroomheid van omstreeks 1500 vormde op die manier de directe inspiratiebron voor de contrareformatorische vernieuwing rond 1600. Zo kregen de verering van en de bedevaart naar Sint-Leonardus een nieuwe impuls. Maar de context was toen wel anders: de katholieke eenheid van rond 1500 was definitief verbroken en omgeslagen in religieuze en politieke tweestrijd. De protestantisering zette vanaf de jaren 1520 stapsgewijs in en lokte al voor het midden van de zestiende eeuw – dus voor het formele begin van de Contrareformatie en de invoering van de besluiten van het Concilie van Trente – een katholieke reactie uit. Zo ontwikkelden traditionele elementen van katholieke vroomheid, zoals die rond de eucharistie, bedevaarten en het geloof in wonderen, zich tot strijdmiddelen in het conflict tussen de confessies. Ook visuele en materiële cultuur werd daarbij ingezet, zoals de spectaculaire, 18 meter hoge sacramentstoren van Cornelis Floris de Vriendt, die in de vroege jaren 1550 in de kerk van Zoutleeuw verrees.

Het boek is opgebouwd uit gedetailleerde, min of meer chronologisch geordende casestudies van de Zoutleeuwse lekenvroomheid en kerkinventaris. Hoofdstuk 1 en 2 zijn gewijd aan de geschiedenis van de Sint-Leonarduscultus, de daarbij behorende materiële en bedevaartcultuur, en de opname van Zoutleeuw in een wijdvertakt bedevaartnetwerk in Brabant en daarbuiten, die werd gestimuleerd door de lokale elite. Dit komt aan het licht in de totstandkoming van het aan Sint-Leonardus gewijde houten altaarretabel, dat in de late jaren 1470 werd gemaakt voor zijn kapel en het materiële middelpunt vormde van zijn verering in Zoutleeuw. De kerkmeesters en lokale bestuurders speelden hierin een grote rol, ook in het herstel van de cultus na de ontwrichtende oorlogshandelingen in de jaren tussen de Beeldenstorm en circa 1590.

Hoofdstuk 3 gaat aan de hand van de nieuwe sacramentstoren in op de vraag of er in de jaren 1520 al dan niet sprake was van abrupt verval van de middeleeuwse katholieke vroomheid. Suykerbuyk spreekt deze these tegen. Het oude gotische sacramentshuis werd in 1550-1552 weliswaar vervangen door een sacramentstoren in

klassieke vormtaal, maar deze vertolkte de traditionele boodschap van de centrale plaats van de eucharistische vroomheid, ondanks ruim dertig jaar lutheranisme in de Nederlanden. Volgens de auteur geven de jaren tussen pakweg 1500 en 1525 een uitzonderlijke toename in devotieactiviteiten en schenkingen te zien in vergelijking met de voorafgaande periode en is de daling na 1525 relatief en niet absoluut. Hij ziet dus eerder continuïteit en wijst hiervoor ook naar de combinatie van de sacramentstoren met de grafsteen van de schenkers die ervoor ligt, een traditionele uiting van de middeleeuwse memoriecultuur.

Hoofdstuk 4 zoomt uit en belicht de zestiende-eeuwse polemiek tussen protestanten en katholieken over afbeeldingen, devotieobjecten, wonderen en bedevaartcultuur, toegespitst op die van Zoutleeuw. De spanning tussen behoud van traditie en innovatie komt onder meer aan het licht in de verkoop van devotionalia, de beoordeling van wonderen en de introductie van nieuwe devoties. Aspecten van de parochiale liturgie komen aan bod in hoofdstuk 5, te weten de viering van de eucharistie als het centrale sacrament en religieuze muziek ter opluistering van de diensten. Zoals al aangestipt speelde opdrachtgeverschap een grote rol in de totstandkoming van de Zoutleeuwse kerkinventaris en stond deze in enge verbinding met de dodengedachtenis. Devotieobjecten en sociale motieven waren nauw verbonden. In hoofdstuk 6 bespreekt Suykerbuyk uitvoerig voorbeelden van memorietafels, -stichtingen en -schenkingen, waarbij de sacramentstoren andermaal aan de orde komt, evenals schenkingen van liturgisch vaatwerk en paramenten. Hierop acht hij de term 'conservatieve innovatie' van toepassing, met een duidelijk anti-protestants stempel.

De Beeldenstorm en zijn gevolgen staan centraal in hoofdstuk 7. Het biedt een overzicht van deze keten van verwoestende gebeurtenissen in de Nederlanden in de nazomer en herfst van 1566, al geeft de kaart op p. 247 zeker niet alle getroffen plaatsen weer. Zoutleeuw werd ontzien, maar zou als grensplaats van het hertogdom wel de volle laag krijgen in de onlusten vanaf de jaren 1570. Zoals gezegd krabbelde het religieuze leven in het stadje na 1590 weer op. In hoofdstuk 8 is het centrale thema de wonderbaarlijke genezing

in 1612 van de melaatse jongen Paulus Gautier op voorspraak van Sint-Leonardus, die aan de opleving een belangrijke impuls gaf. Het wonder werd vastgelegd in wat Suykerbuyk een *miracle memorial painting* noemt, in de stijl van een votiefschilderij. Dit genre kende een bloeiperiode in de zeventiende en achttiende eeuw, maar oudere voorbeelden van schilderijen waarmee wonderen in herinnering werden gehouden zijn bekend uit onder meer de verering van Onze-Lieve-Vrouw in 's-Hertogenbosch en Sint-Rombout in Mechelen. Het zijn meestal geen toonbeelden van hoogstaande kunst en kennelijk bedoeld om de vrome beschouwer laagdrempelig en direct aan te spreken. Maar ook op het hoogste niveau was er – aldus hoofdstuk 9 – belangstelling voor de levende cultus én wonderen in Zoutleeuw, toen in 1616 een Spaanse hoveling van de aartshertogen Albrecht en Isabella een relik van Sint-Leonardus aan de kerk van Zoutleeuw schonk. Hiermee fungeerde, naar middeleeuws voorbeeld, een relik als schakel tussen Zoutleeuw en de machthebbers in de Zuidelijke Nederlanden.

Na een concluderend hoofdstuk wordt het boek gecompleteerd door bijlagen met een analyse van de Zoutleeuwse kerkrekeningen en grafieken waarin de ontwikkeling van de inkomsten uit devoties, onder meer uit de Sint-Leonarduscultus en de verkoop van pelgrimsinsignes, van de uitgaven ten behoeve van versiering van de kerk en aantal wonderen worden weergegeven. Samenvattend ziet Suykerbuyk de kerk van Zoutleeuw als een ruimte die tijdens vieringen en missen niet alleen gevuld door werd objecten, maar vooral door mensen, uitgebreide rituelen en niet te vergeten licht, gebed en muziek. Ondanks de combinatie van oud en nieuw kon het niet katholieker, maar in een klimaat van toenemende protestantse kritiek en confessionele polarisatie vormde het geheel een duidelijk *statement* over de substantie, de kern van vroomheid. Deze religieuze materie wordt in dit boek niet zozeer belicht vanuit het creatieve proces van de makers als wel vanuit de opdrachtgevers. Deze speelden een centrale rol in het uiterlijk en de functie van de voorwerpen. Dit briljante, interdisciplinaire proefschrift weet de casuïstiek van één stedelijke religieuze gemeenschap en één kerk met haar inventaris en devotie-

cultuur in te kaderen in de bredere context van verandering en continuïteit in devotieel denken en handelen, en van protestantisering en lokale gemeenschapsvorming. In 2021 werd Suykerbuyk benoemd tot conservator Oude Meesters bij Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam. We zullen dus nog wel meer van hem horen.

Arnoud-Jan Bijsterveld

**Bart van Eekelen en
Joey Spijkers, red.**

Jan IV van Bergen 1528-1567.

*Leven en nalatenschap van
een (on)fortuinlijk markies*
(Hilversum: Verloren, 2020).

528 p. ill. krtn. ISBN 978

90 8704 862 4. € 39,00.

Zoals de titel van het boek al aangeeft, zou je kunnen zeggen dat Jan IV van Glimes, markies van Bergen op Zoom, zowel een fortuinlijk als een onfortuinlijk leven heeft geleid. Hij was bij leven een van de rijkste edellieden van de Spaanse Nederlanden en speelde als staatsman, Vliesridder en legerleider een belangrijke rol in de diplomatie, het hofleven en het landsbestuur. Tegelijk kampte de markies constant met schulden en geldproblemen, werd hij na zijn voortijdige dood beticht van hoogverraad en zag zijn weduwe bijna al hun bezittingen geconfisqueerd worden. Jan IV van Bergen werd immers afgerekend op het feit dat hij een sleutelrol speelde in de aanloop naar de Nederlandse Opstand. Als stadhouder van het graafschap Henegouwen verzette hij zich actief tegen de centralisatiepogingen van Filips II en diens beleid van religieuze repressie. In 1566 reisde Jan van Bergen met Floris van Montmorency, de baron van Montigny, naar Spanje om namens de opstandige edelen een smeekschrift te overhandigen aan de koning. Voor beiden werd dit hun laatste reis. Jan IV overleed op 31 mei 1567 aan een ziekte en Montigny werd in 1570 veroordeeld voor hoogverraad en in het geheim gewurgd. Jans natuurlijke dood kon evenmin verhinderen dat hij postuum werd veroordeeld. Beide heren horen dus met recht en reden thuis in het rijtje van rebel-

lerende edelen als Willem van Oranje, Lamoraal, graaf van Egmond en Filips van Montmorency, graaf van Horn, maar worden in het verhaal van de Opstand maar al te vaak over het hoofd gezien. Dat Jan IV na zijn dood bijna volledig in de vergetelheid is geraakt, is misschien wel het meest onfortuinlijke dat hem overkomen is.

Deze bundel wil daar verandering in brengen. Aan de hand van nog niet eerder uitgegeven archiefmateriaal wordt in opeenvolgende bijdragen het leven, de entourage en het bezit van Jan IV en zijn naaste familie gereconstrueerd. Daarenboven grijpen deze thematische deelstudies de figuur van Jan IV aan om ook breder het adellijke leven in de Nederlanden van de zestiende eeuw te bespreken. Op deze manier wordt Jan IV in het kader van het actuele adelsonderzoek geplaatst. De elf hoofdstukken worden afgewisseld met korte interludes waarin episodes als bijvoorbeeld het kaatsongeluk van Jan IV in april 1566 worden besproken.

Als samenstellers en eindredacteuren van deze bundel verzorgen Bart van Eekelen en Joey Spijkers de inleiding, waarin ze de verschillende bijdragen toelichten en met elkaar verbinden. Na een overzicht van de historiografie over Jan IV, waarbij ze vaststellen dat er over de onfortuinlijke markies vooral veel niet is geschreven, geven Van Eekelen en Spijkers een uiteenzetting over de huidige stand van zaken in het onderzoek naar de zestiende-eeuwse adel. Een centraal aspect hierbinnen is de manier waarop de adel zijn status uitdroeg en benadrukte. De adel uit de vroegmoderne Nederlanden greep actief terug op de Bourgondische hofcultuur, die prestigieus maar ook geldverslindend was. Dit verklaart waarom Jan IV, toch één van de rijkste edelen van de Nederlanden, constant in geldnood verkeerde. Dit verkwistende en van uiterlijk vertoon doorspekte adellijke levenspatroon vormt de rode draad door de bijdragen in deze bundel.

De eerste drie hoofdstukken schetsen het leven van Jan IV en de historische context waarin hij leefde. Stadshistoricus Yolande Kortlever bijt het spits af met een hoofdstuk over de politieke context ten tijde van Jan IV van Bergen. Ze gaat in op de bestuursvorm van de Nederlanden in de aanloop naar de Opstand en de rol die zowel de

steden als de adel daarin speelde. Het vormt een belangrijk kader voor de rest van deze bundel, maar Kortlever heeft wel de neiging om veel namen te vermelden zonder ze verder toe te lichten. Als opfrissing van de feiten in de aanloop naar de Opstand is dit hoofdstuk wel geslaagd. Het leven van Jan IV wordt geschetst door Nic Grosfeld, die al zijn hele leven lang onderzoek doet naar de markies. Grosfeld concentreert zich vooral op de relatie tussen Jan IV en zijn vorst Filips II. Hij staat daarbij onder meer stil bij de reizen waarop Jan IV Filips heeft vergezeld en de politieke ambten die de markies heeft vervuld. Joey Spijkers onderzoekt tot slot de werking van de Raad van Beroerten, ook wel gekend als de Bloedraad. Deze rechtbank werd opgericht door de hertog van Alva om de opstandige edelen en ketterij in de Nederlanden te bestrijden. Tussen 1567 en 1576 werden tal van edelen veroordeeld en hun bezit geconfisqueerd. Spijkers beschrijft hoe deze confiscaties werden georganiseerd en wie er uiteindelijk van kon profiteren. Ook de bezittingen van Jan IV werden op deze manier in beslag genomen en verkocht. De boedelinventarissen die hierbij werden opgesteld, vormen een belangrijke bron voor de overige hoofdstukken in deze bundel.

In de daaropvolgende zeven hoofdstukken worden de bezittingen van Jan IV en de materiële cultuur van de zestiende-eeuwse adel in de Nederlanden gereconstrueerd. Wijlen Willem van Ham geeft een overzicht van alle landgoederen die Jan IV bezat binnen het markiezaat van Bergen op Zoom, met de nadruk op de periode 1540-1570. Hij probeert hierbij te achterhalen waar Jan IV zijn inkomsten vandaan haalde en op welke manier zijn landgoederen werden beheerd. Speciale aandacht gaat uit naar de vele inpolderingswerken die Jan IV ondernam in een poging zijn inkomsten op te drijven en zijn schulden terug te dringen. Bart van Eekelen bespreekt de vele woningen en kastelen van Jan IV, verspreid over onder meer Bergen op Zoom, Antwerpen, Brussel en Mons. Van Eekelen onderzoekt de stilistische en architecturale kenmerken van deze woningen en op welke manier ze werden ingezet om de status van Jan IV te benadrukken. Deze woningen werden constant verbouwd om te beantwoorden aan de nieuwste trends, maar tegelijk werd er ook

continu verwezen naar het verleden, en naar de Bourgondische tijd in het bijzonder. Het interieur van deze woningen komt uitgebreid aan bod in het hoofdstuk van Marion Boers-Goossens over de adellijke wooncultuur ten tijde van Jan IV. Ook voor de inkleding van hun woningen grepen Jan IV en de zijnen actief terug naar de Bourgondische hofcultuur. De meubels en vooral de gebruikte stoffen en textiel dienden naast een praktisch doel ook om de status van de eigenaar te etaleren. Het waren overigens de wandtapijten en de stoffen waaraan het meeste geld werd besteed.

Ria Weyts-Ramond gaat verder op het thema van textiel en bespreekt de kledij en kostuums van Jan IV en zijn tijdgenoten. Ze geeft hierbij een gedetailleerde uiteenzetting over de soorten stoffen, weefseltypes en kledingstukken die werden gebruikt, wat welkom is voor de leek die dit hoofdstuk leest. In de tweede helft van het hoofdstuk geeft Weyts-Ramond een overzicht van de kledingstukken die zijn opgenomen in de boedelinventaris van Jan IV. Cees Vanwesenbeeck verdiept zich in het zilver en edelmetaal dat Jan bezat bij zijn dood. In de inventaris wordt 180 kilogram aan zilver vermeld, maar was dit veel voor een edelman of niet? Door een gebrek aan vergelijkingsmateriaal moet Vanwesenbeeck hier het antwoord schuldig blijven. Wel kan hij dieper ingaan op de redenen voor het aanleggen van een collectie aan zilver, die naast een praktische en sociale functie ook diende als een manier om kapitaal veilig te stellen. Vanwesenbeeck gaat verder nog in op de zilverproductie in Bergen op Zoom en sluit eveneens af met een overzichtslijst van het zilver dat in het bezit was van de markies.

Ondanks de introductie van de boekdrukkunst bleef een uitgebreide boekencollectie het privilege van de adel en de welgestelden. Ook de heren van Bergen bleken een grote interesse te hebben in het geletterde woord. Hanno Wijsman reconstrueert het boekenbezit van de opeenvolgende heren en probeert te achterhalen welke exemplaren bewaard zijn gebleven. Via hun boekencollectie toonden Jan IV en zijn voorgangers hun geletterdheid en hun belangstelling voor verschillende onderwerpen, naast hun politieke en religieuze voorkeuren. In het laatste hoofdstuk uit deze reeks bestudeert Jan Peeters de adellijke beeldcultuur

in de vorm van portretten. In een eerste luik gaat hij na welke portretten hebben gehangen in de woningen van Jan IV en welke thema's op deze werken werden afgebeeld. In het tweede deel van het artikel traceert hij de nog bestaande portretten van Jan IV van Bergen in de vorm van schilderijen, miniaturen en prenten. Niet alleen heeft Peeters twee tot nu toe onbekende afbeeldingen kunnen terugvinden, maar hij weet ook de portretten te plaatsen binnen de adellijke beeld- en herdenkingscultuur.

De bundel wordt afgesloten door Hugo De Schepper, die terugkoppelt naar de eerste hoofdstukken door te focussen op de politieke motieven en ideologie van Jan IV van Bergen. Uit zijn onderzoek blijkt dat het verzet van de markies van Bergen en zijn adellijke medestanders tegen de religieuze repressie van Filips II vooral te zien zijn als pogingen om de eigen privileges en machtspositie te behouden. Jan IV volgde immers de traditionele opvattingen waarbij de hoge adel een centrale rol speelde in de politiek en het landsbestuur. Het centraliserende beleid van Filips II bracht deze privileges echter in gevaar. De Schepper weet zo de rol van Jan IV en de andere hoofdrolspelers in de aanloop naar de Opstand toch wat te relativieren. De strijd tegen de godsdienstige onverdraagzaamheid van de markies verdient wel enige lof, maar was voor een deel er ook één voor het behoud van de eigen privileges.

Wat is nu het eindoordeel over dit boek? Het is een interessant samengesteld boek, met de nodige afwisseling in thema's, die er elk goed in slagen om een beeld te schetsen van de persoon van Jan IV van Bergen en zijn bezittingen. De volledige bundel is mooi vormgegeven en rijkelijk geïllustreerd met portretten en afbeeldingen van locaties en objecten, alles volledig in kleur. Ook de vele kaarten mogen er zijn. Het is dan ook wat jammer dat niet alle bijdragen even diep graven. De in mijn ogen beste hoofdstukken zijn degene die de figuur en het bezit van Jan IV aangrijpen om een diepere analyse te geven van de adellijke materiële cultuur in de zestiende eeuw. Een paar van de artikelen, bijvoorbeeld dat van Hanno Wijsman, blijven naar mijn smaak iets te beschrijvend en beperken zich tot het opsommen van de bezittingen van de markies. Het analyserende element is in deze

bijdragen dan iets minder sterk aanwezig, wat jammer is. Het is bij momenten ook een zee aan vermeldingen van edellieden, die vaak ook onder verschillende namen gekend zijn. Een overzichtje achterin het boek van alle vermelde personen zou hier wel een hulp geweest zijn. Desalniettemin blijft dit een interessant boek dat een ten onrechte onderbelichte historische figuur volop in de schijnwerper zet. De diversiteit aan thema's die in het boek aan bod komen zorgt ervoor dat iedereen die geïnteresseerd is in de adellijke cultuur, of materiële cultuur *tout court*, uit de zestiende eeuw, aan zijn trekken komt.

Florian Daemen

Annemarie van Lith-Droogleeve Fortuijn,
'... dat die niet van brood souden geraaken'. *De armenzorg in het Land van Ravenstein in de achttiende eeuw* (Woudrichem en Tilburg: Pictures Publishers en Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2020).

328 p. ill. krt. ISBN 978 94 9257 632 3. € 24,95.

Hoewel de auteur in haar voorwoord aangeeft een mediëviste te zijn – men zal haar voornamelijk kennen van haar werk over de zestiende-eeuwse Bossche kronieken van Van Os en Molijs – presenteert ze hier een fascinerend onderzoek. De armenzorg in het middeleeuwse en vroegmoderne Brabant is in de voorgaande decennia veelvuldig bestudeerd. Dit betekent niet dat er veel monografische studies over te vinden zijn: we vinden ze vooral als onderdeel van stads- of dorpsgeschiedenissen, aangezien de armenzorg veelal berustte bij het lokaal bestuur of de gemeenschap. Naast de studies naar de armenblokken en de Tafel van de Heilige Geest in 's-Hertogenbosch van de hand van Ton Kappelhof blijken vooral de gebieden aan de noordoostgrens van Noord-Brabant populair. In 2013 nam Ron Fierst van Wijnandsbergen de armenzorg in Grave onder de loep, nu gevolgd door het Land van Ravenstein. Hoewel Ravenstein eeuwenlang deel uitmaakte van de Meierij van 's-Hertogenbosch, was het tijdens achttiende eeuw

een soevereine en katholieke heerlijkheid onder de keurvorst van de Palts. Het Land van Ravenstein was ook nog eens een plattelandsgebied met slechts één stedelijke nederzetting. Hiermee wijkt het in politieke, religieuze en sociaaleconomische zin af en dat maakt deze studie een interessante toevoeging aan onze kennis van de vroegmoderne armenzorg in de Nederlanden.

De eerste drie hoofdstukken dienen als inleiding en het schetsen van het kader. De auteur introduceert het onderwerp, de casus en haar onderzoeksvragen en beargumenteert de bronselectie. Noemenswaardig is het historiografisch overzicht van de verscheidene definities van armoede: sociaal, economisch en politiek-moraliserend. Deze invalshoeken komen in de rest van het onderzoek echter weinig naar voren. De auteur maakt niet duidelijk met welke definities ze precies verder gaat om de armen in het Land van Ravenstein te onderscheiden. In de rest van de studie ligt de nadruk vrijwel uitsluitend op de economische definitie – geen verrassing, aangezien de auteur voornamelijk financiële bronnen tot haar beschikking had. Bij gebrek aan geschikte studies geeft Van Lith-Droogleeve Fortuijn in hoofdstuk 4 eerst een schets van de sociaaleconomische situatie in het Land van Ravenstein op basis van het primaire bronnenmateriaal. Ze concludeert dat een groot deel van de bevolking slechts met moeite het hoofd boven water kon houden en zodoende gevoelig was voor externe invloeden. In het volgende hoofdstuk reconstrueert ze de organisatie van de armenzorg. Duidelijk blijkt hoezeer de landsheer controle hield, zowel in de regelgeving als in de benoeming van de betrokken functionarissen.

De hoofdstukken 6 tot en met 14 behandelen elk de armenzorg in één dorp. Uitgebreid komen telkens de functies van armmeester en pastoor aan bod, gevolgd door een analyse van de rekeningen, de controle op de financiën en de aard van de inkomsten en uitgaven. Het ontzagwekkende werk dat Van Lith-Droogleeve Fortuijn hiermee heeft uitgevoerd, komt duidelijk naar voren. Uitgebreide overzichten van de financiële situatie in de armenkassen zijn gedestilleerd uit de rekeningen, aangekleed met casussen uit de bronnen. Een recensie is niet de plaats om al deze hoofdstukken

individueel te bespreken, maar interessant is wel dat de armenzorg in Ravenstein, de enige stad in de heerlijkheid, niet significant verschilde van die in de andere dorpen. Om de resultaten betekenis te geven op een hoger niveau, is in hoofdstuk 15 een vergelijking gemaakt met het protestantse dorp Erichem, dat in het nabije graafschap Buren en binnen de Republiek lag. Ook hiermee blijken er weinig fundamentele verschillen te bestaan. Dit verrast niet echt, maar dat doet niet af aan de wetenschappelijke waarde van deze bevindingen.

Hoofdstuk 16 bevat de conclusie van de studie en bestaat uit een synthese van de situatie in de verschillende dorpen en een vergelijking met andere casussen uit de Nederlanden. Het boek eindigt met een samenvatting. Die is naar mijn mening overbodig, aangezien het in feite een verkorte versie van de conclusie is, die ook al eindigt met een samenvatting. Daarna volgen een zevental bijlagen en de wetenschappelijke aanhangsels (literatuuropgave en namenindex).

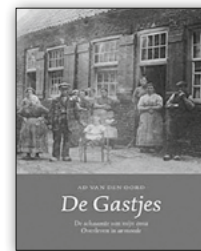
Het onderzoek steunt sterk op primaire bronnen, voornamelijk de rekeningen van de armenbesturen en de borgbrieven. Een valkuil hierbij, die helaas niet altijd omzeild wordt, is dat de studie soms verzandt in de opsomming van details, namen en data, waardoor de lezer het overzicht kwijtraakt. Hier hadden de voetnoten mogelijk uitkomst kunnen bieden. Een tweede punt van kritiek is dat de tekst doorspekt is met woorden uit de bronnen zelf. Dit stimuleert het begrip niet altijd en maakt de tekst minder goed leesbaar. Zo is het in het hoofdstuk over Uden begrijpelijk dat de auteur schrijft: 'Nieuwe inwoners moesten een bedrag, *recognitie uythemse*, aan de armenkas betalen' (p. 235) – het betreft hier immers een specifieke term. Maar het is minder wenselijk om te lezen over een 'lange lijst namen van armen die *alemoesen* kregen' (p. 238) of over een grondpacht 'uit *huijs, hof, weij en seijland* (zaailand)' (p. 235). In deze gevallen was het gebruik van hedendaags Nederlands beter geweest. Dit geldt ook voor de transcripties van archivalia: zij zijn meestal vrij letterlijk afgedrukt, dat wil zeggen met de afkortingen niet altijd uitgeschreven, zonder interpunctie en uitleg, waardoor ze niet altijd goed leesbaar zijn. Uiteraard zijn dit kleine opmerkingen die niets afdoen aan de kwaliteit van het onderzoek.

De uitgave is kwalitatief te prijzen. Het boek is gedrukt op MC-papier en hardcover gebonden. Zoals gebruikelijk is bij boeken van Pictures Publishers, is de tekst rijkelijk verlucht met tabellen, kaarten en afbeeldingen. Een kleine opmerking over de vormgeving moet me hierbij wel van het hart: het weergeven van de tekst in twee kolommen is niet bevorderlijk voor het lezen.

Al met al is dit boek een aanrader, zowel voor onderzoekers van de vroegmoderne tijd als voor liefhebbers van de lokale geschiedenis. Met een prijs van € 24,95 is het bovendien redelijk geprijsd; de koper zal hiervan niet in armoede raken en een beroep hoeven doen op een armentafel.

Mark Vermeer

Negentiende en twintigste eeuw

Ad van den Oord.

De Gastjes. De schaamte van mijn oma. Overleven in armoede (Oisterwijk: Het Kwartier van Oisterwijk, 2020). 232 p. ill. ISBN 978 90 8241 549 0. € 19,00.

Veel mensen houden zich bezig met genealogie en zoeken naar de namen en gegevens van voorouders en hun familieleden. Dankzij de digitalisering van archieven en de toegankelijkheid via internet van de bevolkingsadministratie uit het verleden is het mogelijk om aan je bureau te achterhalen wie je voorouders waren, wanneer ze zijn geboren en wanneer ze overleden en al of niet in het huwelijk traden, waar ze woonden, welk beroep ze uitoefenden en wie bijvoorbeeld hun burens of familieleden waren. Maar menigeen zal na het verzamelen van dergelijke data op zoek willen gaan naar de mensen achter die data. Wat voor personen waren zij nu eigenlijk? Wat betekende het tot een bepaalde familie te behoren, al of niet een bepaald beroep te hebben, op een bepaalde locatie te leven? Kortom, hoe zag het bestaan van onze voorouders eruit?

Ad van den Oord heeft in *De Gastjes* het bestaan van zijn voorouders in beeld gebracht, waarbij hij tegen een veel voorkomend probleem aanliep.

'Hoe schrijf je een verhaal over je voorouders als die niet eens een handtekening onder hun huwelijksakte konden plaatsen? Welke bronnen boor je aan als er geen brieven, dagboeken of memoires zijn?'. Hoe doe je recht aan het leven van mensen die niet tot de winnaars van de geschiedenis behoren? Want '[d]e winnaars, de elite, schrijven meestal de geschiedenis, ook over armoede' (p. 206).

Door gebruik te maken van rechtbankarchieven, kranten en interviews is het Van den Oord gelukt om veel wetenswaardigheden uit het leven van zijn voorouders voor het voetlicht te brengen. Die stemmen niet altijd vrolijk. De negatieve aspecten van het bestaan van de families Diepens en Rokven komen uitgebreid aan bod. Daarom vraagt de schrijver zich in zijn voorwoord af of het wel verstandig was om de geschiedenis van zijn familie via een boek openbaar te maken: 'Zou ik er geen mensen mee kwetsen?' (p. 7). Aan het eind constateert hij dat het een boek is geworden 'waarvan mijn oma Janske Rokven waarschijnlijk vurig gehoopt zal hebben dat het nooit zou worden geschreven' (p. 205).

Gelukkig heeft Van den Oord het toch geschreven en ons daarmee een inijkje geboden in het leven aan de rafelranden van een zich industrialiserend dorp in Midden-Brabant. De opeenvolgende generaties Diepens en Rokven vormen daarbij zijn leidraad. Leden van beide families, Kempische keuterboertjes uit Vessem en stoelenmatters uit Kaatsheuvel, komen terecht in Oisterwijk, waar opa Dorus Diepens oma Janske Rokven aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog bezwangerd en daarmee niet alleen twee uiteenlopende groepen verwanten verbindt maar ook de kiem legt voor het boek dat een eeuw later uitkomt. Die verbinding lag zeker niet voor de hand. Overgrootvader, nachtwaker Jan Diepens, had zich als door de elite gewaardeerde ordehandhaver een betere positie in de samenleving verworven. Daarmee was de kloof tussen het gezin Diepens en families aan de rand van de samenleving, zoals de Rokvens, 'bijna onoverbrugbaar geworden' (p. 51).

Hoewel de in het schetsboek uit zijn kindertijd begonnen stamboom het uitgangspunt van het verhaal vormt, beperkt Van den Oord zich niet tot zijn voorouders. Hun leven koppelt hij

aan diverse thema's die in kaderteksten aan bod komen. Zo passeert een breed scala aan aspecten van het leven uit de negentiende en twintigste eeuw de revue. De lezer maakt bijvoorbeeld kennis met het bestaan van ambulante handelslui, de negentiende-eeuwse nachtwakerstaat, het katholieke onderwijs op de fraterschool en een aantal sociaaleconomische thema's. Zaken rondom huwelijk en kinderen komen aan bod onder de kopjes 'Zuigelingensterfte' en 'Moetjes'.

Hoewel het de auteur aan ruimte ontbreekt om alle aspecten diepgaand te behandelen, gaat hij hier en daar wel heel kort door de bocht. In de tekst over kinderarbeid lezen we dat die in de negentiende eeuw in Noord-Brabant steeg van 16 naar 37,3 procent. Menig lezer zal zich wellicht afvragen wat deze getallen precies betekenen. Enig zoeken leert dat het hierbij gaat om het aandeel kinderen in het totaal aantal arbeiders.⁶ Onder het kopje 'Het heerlijk jachtrecht' lezen we dat heerlijke jachtrechten in 1814 onder koning Willem I hersteld werden. Hij vermeldt echter niet dat er geen volledig herstel plaatsvond en dat diverse partijen geregeld hebben geprocedeerd over de voorwaarden die golden tot aan de wel door hem genoemde nieuwe Jachtwet van 1923. De auteur hangt dit verhaal op aan gebeurtenissen in de oude heerlijkheid Moergestel, die in de negentiende eeuw in handen was van jonkheer D.T.A. van den Bogaerde van Terbrugge (1829-1895). Zijn broer wordt in de tekst 'zijn tweelingbroer' (p. 94) genoemd, maar jonkheer L.M.C. van den Bogaerde van Terbrugge (1826-1890) was drie jaar ouder.

Van den Oord presenteert zichzelf als lid en aanhanger van de Communistische Partij van Nederland (CPN). De ideeën die daarbij passen zien we ook terug in zijn benadering van de geschiedenis van zijn voorouders. Het motto van het boek luidt niet voor niets: *Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral* uit de *Dreigroschenoper* van Bertolt Brecht. Hoewel de auteur de CPN ook aanduidt als de 'Partij van het Verzet' en voor hem als achttienjarige de oorlog de maatstaf was voor 'goed' en 'fout', oordeelt hij in zijn boek niet al te streng over leden van de families Diepens en Rokven die aan de 'verkeerde' kant van de geschiedenis

belandden. Hij schrijft: 'Tijdens de bezetting geldt het woord van Bertolt Brecht (...) meer dan ooit en voor alle maatschappelijke lagen, van de onderklasse tot de fabrikanten' (p. 179). Verderop lezen we: 'Aansluiting bij collaborerende organisaties of bij de Duitse bezetter lijkt (...) een betere mogelijkheid om te ontsnappen aan de armoede die deze families reeds generaties lang teistert' (p. 181). In de hoofdstukken over de Tweede Wereldoorlog zijn dan ook kaderteksten over 'Economische collaboratie' en 'Brood-NSB'ers' opgenomen.

Naast bovenstaande citaten valt het geregelde gebruik van het begrip 'klasse' op. Er is sprake van de volksklasse en de Rokvennen behoorden tot de onderklasse. De sympathie van de auteur ligt meestal bij de arme sloebers in hun overlevingsstrijd en niet bij de elite. Zijn oordeel over de rooms-katholieke invloed in het maatschappelijk leven komt tamelijk negatief over. De overal aanwezige roomse deugdzaamheid in het onderwijs was meer een kwestie van voorschriften dan van een door de fraters gepraktiseerde levenswijze. In een passage over de Oisterwijkse huisjesmelkers wordt één van hen aangeduid als '[d]e zeer roomse mejuffrouw' (p. 126) en dat lijkt niet positief bedoeld.

Hoewel oma Janske Rokven dit boek wellicht liever niet had zien verschijnen, is zij er het middelpunt van geworden. Het afsluitende hoofdstuk 'De schaamte van mijn oma' is een ode aan haar als overlever. 'Zij was geen revolutionair of verzetsstrijdster. (...) Ze eiste een rol op in de geschiedenis, hoe klein die misschien ook was' (p. 206). Dit boek is daarom een interessante ode aan haar en andere 'naamlozen' wier plaats in de geschiedenis de moeite waard is om onder onze aandacht gebracht te worden.

Klaasje Douma

J.Y.H.A. Jacobs.

Zij hadden de Geest. Nederlandse spiritijnen in Centraal Afrika 1946-2012 (Hilversum: Verloren, 2020). 136 p. ISBN 978 90 8704 859 4. € 17,00.

Voor wie geïnteresseerd is in missiegeschiedenis en meer wil weten over de doorwerking van de missie in de Afrikaanse samenleving, is dit boek een aanrader. Hier verdient het boek vermelding omdat de 79 Nederlandse paters en broeders van de Congregatie van de Heilige Geest, alias spiritijnen, die in de missie in de Centraal Afrikaanse Republiek (CAR) hebben gewerkt, in Noord-Brabant hun opleiding genoten. Wie vanaf 1931, toen de Nederlandse provincie van de congregatie tot stand kwam, priester-spiritijn wilde worden, volgde eerst een humaniora-opleiding in het Limburgse Weert, daarna een jaar noviciaat in Gennep en tot slot minimaal zes jaar filosofie en theologie aan het zogenoemde 'grootscholasticaat' in het kasteel van Gemert, waar ooit een commanderie van de Duitse Orde gevestigd was. Voor de kandidaat broeder-spiritijnen was er een speciale vakschool in Baarle-Nassau. In 1979 is de laatste missionaris-spiritijn uit Nederland naar CAR vertrokken en in 2012 is de laatste missionaris-spiritijn uit CAR naar Nederland teruggekeerd. Het kasteel in Gemert was toen al enige tijd verblijfplaats van tijdelijk of voorgoed gerepatrieerde missionarissen, niet alleen uit CAR, maar ook uit Tanzania, Kameroen, Brazilië en Angola. Graag hadden zij hun laatste dagen gesleten in een nieuw te bouwen kloosterverzorgingshuis op het kasteelterrein, maar de buurtbewoners wisten dat te verhinderen omdat zij wilden dat het terrein groen bleef. Van het vertrek in 2011 van de laatste zeventien spiritijnen uit het kasteel is door de cineasten Nelleke Dinnissen en Paul van Laere een ontroerende film gemaakt, *Het slot van de Spiritijnen*. Naar verluidt betreurden veel omwonenden na het zien van deze film alsnog het vertrek van hun oude burens.

Charles Caspers

Algemeen

Janick Appelmans, Herman Janssens en Stefaan Van Lani, red.

Als de bliksem. 900 jaar norbertijnen en norbertinessen (Averbode en Heeswijk-Dinther: Uitgeverij Averbode en

Berne Media – Uitgeverij Abdi van Berne, 2021).

320 p. ill. ISBN (België) 978 2 8081 2988 6.

ISBN (Nederland) 978 90 8972 426 7. € 45,00.

In 2021 viert de Orde van Prémontré, beter gekend als de premonstratenzers of de norbertijnen, haar negenhonderdjarig jubileum. Het was immers in 1121 dat de heilige Norbertus van Xanten in het Franse Prémontré zijn kanunnikenorde oprichtte volgens de Regel van Augustinus. Voor de Leuvense abdij van Park is 2021 zelfs een dubbel feestjaar, want na een lange restauratie zijn in mei de belangrijkste historische ruimtes van de abdij weer toegankelijk voor het publiek. Naar aanleiding van deze twee gebeurtenissen heeft de abdij samen met Museum PARCUM de expositie *Als de bliksem. 900 jaar norbertijnen* samengesteld over de geschiedenis en het erfgoed van de orde. Aan de hand van schilderijen, prenten, kunst- en gebruiksobjecten toont de tentoonstelling de impact van de norbertijnen op verschillende snijvlakken van de samenleving.

Het boek dat in deze recensie besproken wordt, draagt dezelfde titel als de tentoonstelling en fungeert als catalogus van deze expositie. Het boek borduurt verder op de thema's die in de Parkabdij worden aangesneden. Het evocert de negen eeuwen geschiedenis van de norbertijnenorde en biedt een inkijk in het leven en werk van de leden van de orde. Het boek is opgedeeld in twee delen, waarvan het eerste bestaat uit een serie essays over de geschiedenis, organisatie, spiritualiteit, het dagelijks leven en het erfgoed van de premonstratenzers. Geschreven door een veertigtal experts van binnen en buiten de orde, bieden deze essays op beknopte wijze een inkijk in het doen en laten van de norbertijnen en norbertinessen gedurende hun negenhonderdjarig bestaan. Er wordt een scala

⁶ I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)* ('s-Gravenhage 1929) 86.

aan onderwerpen aangesneden, gaande van het leven van de heilige Norbertus en de uitbouw van het netwerk van norbertijnenkloosters in Europa tot aan norbertijnse liturgie, de architectuur van de premonstratenzerkloosters en de rol van norbertijnen als parochiepriesters. Deze bijdragen zijn alle vrij kort – de meeste niet langer dan vier pagina's – en bieden een laagdrempelige introductie tot het werken en leven van de norbertijnenorde. Ook de norbertinessen, de vrouwelijke tak van de orde, komen uitgebreid aan bod in dit boek. Een aantal essays richt zich op specifieke erfgoedobjecten die in de tentoonstelling in de abdij van Park te zien waren. Het gaat hier voornamelijk om handschriften, kaartenboeken en liturgische boeken, maar ook om de indrukwekkende serie glas-in-loodramen over het leven van Norbertus die ooit de pandgang van Park sierden en die recent terugkeerden en zijn toegevoegd aan de lijst van Vlaamse topstukken.

Hoewel *Als de bliksem* handelt over de norbertijnenorde in het algemeen, is Brabant steeds sterk aanwezig. Bijna een derde van de historische norbertijnenkloosters uit België en Nederland was immers gelegen in het hertogdom. De meeste huisvesten nog steeds een actieve norbertijngemeenschap. De abdijen van Averbode, Tongerlo en Park zijn dan ook prominent aanwezig in het boek, maar ook de andere Brabantse abdijen (van Berne, Dielegem, Gempe, Grimbergen, Heylisse, Postel, Sint-Michiels in Antwerpen) komen geregeld aan bod. Speciale aandacht gaat natuurlijk uit naar de abdij van Park en de collectie die er voor de tentoonstelling was bijeengebracht. Park was overigens een vroege stichting van de orde: de abdij werd op verzoek van hertog Godfried I reeds gesticht in 1129, amper acht jaar na het oprichten van de orde.

Het tweede deel van het boek bestaat uit de tentoonstellingscatalogus van *Als de bliksem*. Hier wordt een aantal topstukken van de expositie nader toegelicht. De nadruk ligt op de schilderijen en de bibliotheekcollectie, maar er worden ook veel liturgische en gebruiksvoorwerpen getoond. Enkele stukken vormen tevens het onderwerp van enkele afzonderlijke essays in het eerste deel van het boek. De catalogus wordt afgesloten met een aantal schilderijen die niet op de tentoonstelling

te zien zijn, maar wel iets interessants te vertellen hebben over de geschiedenis van de norbertijnen.

Het hele boek is rijk gestoffeerd met kleurenfoto's, met een sterke nadruk op de abdijgebouwen en de kloosterkerken. Deze beperken zich niet tot de kloosters in België en Nederland en tonen bijvoorbeeld ook mooie gezichten op de premonstratenzerabdijen in Oostenrijk en Tsjechië. Het boek slaagt er goed in om de grote culturele erfenis van de norbertijnen in de verf te zetten. Het is dan ook jammer dat de samenstellers van het boek ervoor hebben gekozen om de essays thematisch door elkaar plaatsen. Voor de overzichtelijkheid was het misschien beter geweest om ze volgens een bepaalde ordening of thematische structuur te plaatsen. Nu is het geheel te veel een losse collectie aan essays en minder een doorlopend narratief over de negen eeuwen geschiedenis van de norbertijnen. Desalniettemin bieden de essays en de catalogus een mooie inkijk in de wereld van de Orde van Prémontré.

Florian Daemen

Piet Martens.

Visserij in Noord-Brabant

(Hilversum en Tilburg: Verloren en Zuidelijk Historisch Contact, 2020). 224 p. ill. ISBN 978 90 8704 783 2. € 25,00.

'Denkend aan Brabant', begint de schrijver van dit boek, 'zal niet iedereen meteen visserij voor zich zien.' Dit alleraardigst overzichtswerk van de Noord-Brabantse visserij opent echter onze ogen. In een achttal hoofdstukken gaat de auteur stroomopwaarts vanaf Bergen op Zoom, Moerdijk, Willemstad, Lage Zwaluwe (Hollands Diep), langs de Nieuwe Merwede via Geertruidenberg aan de zuidzijde van de Biesbosch, omhoog naar het stropersnest Woudrichem en Werkendam en dan over de (afgedamde) Maas helemaal naar Lith. Een intrigerende route die ook uitnodigt tot een afwisselende fiets- of langeafstandwandeloctocht, maar dat terzijde. Piet Martens slaagt erin de lezer bij de hand te nemen en in begrijpelijke taal een

fraai overzicht te geven van een stukje onbekende Noord-Brabantse geschiedenis waarin hij biologie (de vele vissoorten), techniek, ecologie en sociaal-economische geschiedenis in elkaar vlecht. De getijdenwerking speelde een belangrijke rol, zowel voor de vissoorten, zoals de zalm en de paling, als voor de verschillende vistechnieken. Het verklaart mede waarom de visserij zich in het westen en noordwesten van Brabant concentreert.

Martens is in de inleiding heel duidelijk: het is geen nieuw onderzoek maar een literatuurstudie van de belangrijkste en soms moeilijk verkrijgbare werken die over dit onderwerp bestaan. Dit verklaart waarom de historische zwaartepunten van de verschillende hoofdstukken nogal eens wisselen. Soms staat de negentiende en twintigste eeuwse periode centraal, zoals in Woudrichem, soms begint hij al eerder, in de middeleeuwse en vroegmoderne tijd, zoals in hoofdstuk 4 over Geertruidenberg. Niet over alle onderzochte streken en plaatsen is nu eenmaal evenveel bekend.

In de Noord-Brabantse vissersplaatsen werd een enorme variatie aan vistechnieken losgelaten op een grote verscheidenheid aan vissoorten. Ik wist bijvoorbeeld niet dat steur en zalm ooit zulke belangrijke soorten waren in de Brabantse wateren. Hoewel er een zekere overlap bestond, was er een duidelijke geografische concentratie van deze vistechnieken. Zo vinden we het gebruik van zegen en galgen aan de Boven-Merwede bij Woudrichem, de ankerkuil langs het Hollands Diep en de weren bij Bergen op Zoom. Stuk voor stuk worden ze uitgebreid uit de doeken gedaan. Het vissen met weren maakt, mede door de rijke illustraties, een overweldigende indruk.

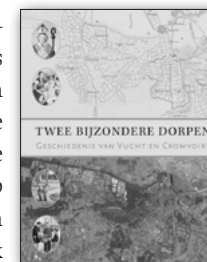
In elk hoofdstuk komen ook sociale en economische aspecten aan bod. Wat waren de vissers voor mensen? Welke sociale positie namen zij in binnen de lokale gemeenschap? Welke sociale en economische (macht)relaties kenmerkten de netwerken waarin ze verstrengeld waren? Op welke manier probeerden overheden via pacht en belasting een graantje mee te pikken? Hoofdstuk 4 geeft bijvoorbeeld letterlijk een mooi kijkje in de boeken van vishandelaar en voerman Hendrick Cornelisz van Flitterwijck (Fletterwijck?). Het beeld van de prik en de prikkenbijter (hoofd-

stuk 6) doet je spontaan naar een pepermuntje verlangen.

Het boek sluit af met een kort hoofdstuk over de visserij op het binnenwater, dat echter niet al te veel nieuws meer bevat. Vervolgens verwacht je als lezer na alle wetenswaardigheden nog een recapitulatie of besluit, maar dat komt niet. Zoals Martens terecht aangeeft, is dit boek een zo compleet en actueel mogelijk beeld van de Noord-Brabantse visserijgeschiedenis. Op basis daarvan was het mogelijk geweest deze geschiedenis in een breder kader te plaatsen: hoe belangrijk was de visserij uiteindelijk binnen de Noord-Brabantse economie en welke ontwikkeling maakte ze door? Hoe specifiek zijn de bevindingen voor Noord-Brabant of zijn ze vergelijkbaar met visserij elders in de Lage Landen? Welke aanbevelingen doet de schrijver voor vervolgonderzoek? Een laatste bemerking zou zijn dat in de inleiding een kaart had mogen staan waarop de verschillende onderzochte gebieden staan ingetekend, liefst met de hoofdstuknummers erbij. Zo ben je niet steeds genoodzaakt een atlas te pakken of naar Google Maps te gaan om te kijken waar de verschillende plaatsjes ook weer liggen.

Al bij al is het een helder en toegankelijk geschreven boek geworden over een vergeten stukje Noord-Brabantse geschiedenis met veel prachtige en goed gekozen illustraties. Zoals gezegd, een impliciete uitnodiging om de route met het boek in de hand ook eens in het echt na te reizen.

Rogier van Kooten

Ad van den Oord en Ottie Thiers, red.

Twee bijzondere dorpen. Geschiedenis van Vught en Cromvoirt (Vught: Stichting Erfgoed Vught, 2020). 376 p. ill. krtn. ISBN 978 90 8147 495 5. € 39,50.

Toen de Stichting Erfgoed Vught de Vughtse Historische Reeks afrondde, ging dat gepaard met de belofte twee historische studies uit te brengen:

een historische atlas van Vught en Cromvoirt⁷ en dit boek over de geschiedenis van beide dorpen. Het is een kloeke publicatie geworden, die volgens de titel twee bijzondere dorpen voor het voetlicht brengt. De rode draad bestaat, zo vermeldt de flaptekst, uit 'de eigenaardigheden – fraaie en minder fraaie – waarmee de dorpen bekendheid hebben gekregen'. Die eigenaardigheden komen op uiteenlopende manieren aan bod.

Liesbeth Theunissen en Stefan Molenaar lopen met zevenmijlslaarzen door de vroegste geschiedenis van het Vughtse grondgebied en beschrijven het leven in de prehistorie en de Romeinse tijd. Het hoofdstuk geeft een goede inkijk in de wijze waarop archeologie ons iets kan vertellen over het leven in een tijd waarover de archieven zwijgen. De niet-ingevoerde lezer krijgt een heldere uitleg over het verschijnsel ijstijd en maakt kennis met de taal van een bodemarchief en het zogenoemde depositolandschap. De auteurs kijken noodgedwongen wel iets verder dan hun Vughtse neus lang is, want veel 'is gebaseerd op onderzoek van buiten de regio. (...) In archeologisch opzicht heeft Vught duidelijk een achterstand ten opzichte van omringende gemeentes' (p. 29).

Met de wens tot meer archeologisch onderzoek opent ook Lauran Toorians zijn hoofdstuk over Vught in de middeleeuwen. Zo is het mogelijk meer zicht te krijgen op de ruim zeven eeuwen van de middeleeuwen die we nu 'kwijt' zijn. Voor de daaropvolgende periode concentreert hij zich op een aantal vragen die worden opgeroepen door de regionale centrumpositie van Vught voorafgaand aan de stichting van 's-Hertogenbosch. Deze vragen gebruikt Toorians ook om de lezer te informeren over het begrip 'vals' ten aanzien van oorkonden, over kapittels en kanunniken en over de tienden. Daar waar feiten ontbreken, doet de auteur beredeneerde suggesties, bijvoorbeeld over de vraag of Vught een stapelplaats was. Bij de stichtingsgeschiedenis van beide Vughtse kerken behandelt de auteur een verklingsmodel, maar zo concludeert Toorians: 'Geschiedschrijving is bij uitstek een vakgebied waarin de individuele gebeurtenis (...) van belang is en de uitzondering vaak interessanter is dan de regel. Modellen zijn

dan ook zeker nuttig, maar niet zaligmakend' (p. 53).

Na deze twee hoofdstukken bestaat het vervolg uit hoofdstukken rondom een thema. Ottie Thiers richt zich op het krijsbedrijf rondom Den Bosch, waarvoor de ligging van Vught belangrijk was: 'voor de poort en aan de toegangsweg tot Den Bosch' (p. 101). Een vrij onbeduidende gebeurtenis, de Slag van Lekkerbeetje, krijgt een eigen hoofdstuk. Daarin gaat het niet alleen om de slag zelf, maar vooral om de symboliek ervan en de plaats die de slag tot in de huidige tijd inneemt in het collectieve geheugen.

Ad van den Oord neemt de volgende hoofdstukken voor zijn rekening. Hij schrijft over Vught als verkeersknooppunt en buitenplaatslandschap. Daarna volgt het Vughtse inrichtingswezen met hoofdstukken over psychiatrische instelling Voorburg en het rijke roomse kloosterleven. Het toerisme komt aan bod bij de behandeling van de IJzeren Man. Ten slotte belicht hij de verhouding tussen Vught en Den Bosch in een verhaal over de Bossche pogingen tot annexatie van Vught. Hoewel de Vughtse thema's centraal staan, worden die geplaatst binnen algemeen landelijke of Brabantse ontwikkelingen. Diverse algemene vraagstukken worden bijvoorbeeld geïllustreerd aan de hand van Vughtse buitenplaatsen en de gebeurtenissen op Voorburg worden geplaatst binnen de ontwikkelingen in de psychiatrische gezondheidszorg. De ligging van Vught in het katholieke Noord-Brabant had grote invloed op dat wat zich afspeelde rondom de IJzeren Man, bijvoorbeeld de mogelijkheid tot gemengd zwemmen en zonnebaden. De omstreeks 1920 toenemende suburbanisatie in Nederland vormde het startpunt van de Bossche uitbreidingswensen.

Jeroen van den Eijnde stelt in zijn hoofdstuk over Kamp Vught niet zozeer de historische 'feiten' centraal als wel een aantal thema's. 'Ik wil mij in deze bijdrage (...) vooral richten op aspecten van deze geschiedenis die nog relatief onbekend, recent en/of weinig beschreven zijn' (p. 251). Hij doet dat onder meer door aandacht te besteden aan de rol van omstanders en het omstanderdebat en door te reflecteren op de betekenis van Kamp Vught, op de verbeelding, de herinnering en de monumentalisering. De meer 'persoonlijke' insteek van dit

hoofdstuk krijgt mede vorm door het plaatsen van citaten van overlevenden en de beschouwing aan het slot: 'Wat blijft is een plek' (p. 269).

De plaats van de Molukkers in Vught wordt beschreven door Henk Smeets. De voorgeschiedenis in Nederlands-Indië komt daarbij ruimschoots aan bod en de reden van de komst van de Molukkers naar Nederland. De gebeurtenissen en verhoudingen in Lunetten vormen de kern van het hoofdstuk, maar natuurlijk kunnen bijvoorbeeld de treinkapingen niet ontbreken. Na het lezen van dit hoofdstuk valt op dat de verhouding tussen Nederland en de Molukkers belast is door de tijdelijkheidsgedachte.

Tot slot van het Vughtse deel van het boek behandelt Ottie Thiers de ontwikkeling van concentratiekamp Vught naar modelgevangenis Nieuw Vosseveld. Ze plaatst die in een korte beschrijving van het gevangeniswezen vanaf het einde van de achttiende eeuw. De achtereenvolgende soorten internering die op het terrein plaatsvonden, worden onder meer geïllustreerd met behulp van citaten van 'bewoners'.

Na het Vughtse deel volgt een afsluitend hoofdstuk over Cromvoirt van de hand van Cees Slegers. Deze dorpsgeschiedenis van 'een dorp apart' verhaalt met veel humor over de dorpsruzie in de periode dat Cromvoirt een zelfstandige gemeente was (1811-1933). Na een periode van stilstand (1933-1970) nam de leefbaarheid toe en ontwikkelde Cromvoirt zich tot 'een gezellig dorp met een rijkgeschakeerd verenigingsleven' (p. 310). Slegers constateert dat de metamorfose van het dorp op de hei ook schaduwkanten heeft en hij vraagt zich af 'of het zijn aparte karakter zal behouden of dat het een uitbreiding wordt van het nabijgelegen villapark van Vught' (p. 351).

De publicatie is fraai vormgegeven en voorzien van mooie illustraties. De bijschriften met een afwijkende achtergrondkleur zijn prettig leesbaar en het gebruik van gekleurde kaderteksten om sommige zaken extra onder de aandacht te brengen, werkt ook prima. De ervaring van de redactie met kaartmateriaal betaalt zich uit in de opname van verhelderende kaarten. Daarom is het jammer dat niet altijd duidelijk is uit welke bron een afgebeelde kaart afkomstig is, bijvoorbeeld de kaart van de beekdalen als extra verdedigingslinie (p.

117). Verder ontbreekt een overzichtskaart van het grondgebied met de verschillende gebiedsnamen, zoals polder Gement. In het hoofdstuk over de annexatiepogingen van Den Bosch zou een kaart met de genoemde locaties en gebieden zeker op z'n plaats zijn geweest.

Het ontbreken van zo'n kaart roept de vraag op naar de doelgroep van de publicatie. Bestaat deze uit Vughtenaren, die zo'n kaart wellicht niet missen, of een veel breder publiek? Burgemeester Van de Mortel verwijst in zijn voorwoord naar verhalen die de plaatselijke betekenis en het lokale karakter vaak ver overschrijden. De verschillende auteurs hebben zich dan ook niet beperkt tot Vught en omgeving. Ook voor de niet-Vughtenaar valt er genoeg te genieten en dat was blijkbaar ook de bedoeling, want 'deze verhalen verdienen een groot publiek' (p. 7). Die doelstelling botst enigszins met het streven de inhoud correct te verantwoorden. De teksten zijn uitvoerig geannoteerd, maar de noten zijn achterin het boek opgenomen. Dat is voor een publieksboek wellicht een logische keuze, maar vanwege de omvang en het gewicht van het boek niet heel handig voor de lezer die kennis wil nemen van de noten.

Klaasje Douma

Jaarboek 80 (2020)

De Ghulden Roos.

160 p. ill. krtn. ISBN 978 949

03581 15 0. ISSN 0921 5179.

'Het oudst bestaande historische jaarboek van de provincie Noord-Brabant' staat trots op het achterplat en met tachtig jaargangen is dat beslist een felicitatie waard. De opzet was dat het deze keer een themanummer zou worden over de relatie van West-Brabant met de zuiderburen, de stad en de provincie Antwerpen. Dat zou samengaan met een expositie rond dit thema, maar door de coronapandemie kon dit niet doorgaan. Wat in het vat zit, verzuurt echter niet en de redactie is erin geslaagd een mooi gevarieerd jaarboek te maken.

⁷ Ottie Thiers, *Vught en Cromvoirt in kaart* (Vught en De Bilt 2017).

In de eerste bijdrage geeft Karel Leenders een aanvulling op zijn *Verdwenen venen*, waarvan in 2013 een tweede, herziene editie verscheen. Het moet voor elke historicus geruststellend zijn dat er steeds weer nieuwe gegevens beschikbaar komen die tot nieuwe inzichten leiden of het mogelijk maken bestaande kennis te verdiepen. Dit keer leidt dat tot een reconstructie van het turfhoofd van Roosendaal. Hierbij vormt het onlangs gedigitaliseerde archief van Sint-Catharinadal een belangrijke bron. Het belang van dit archief bleek ook al in de vorige aflevering van dit jaarboek.

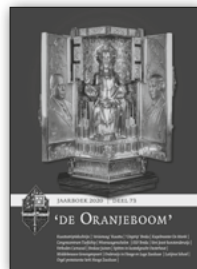
De naamkunde leek als academisch vakgebied – en daarmee ook als historische hulpwetenschap – op sterven na dood. Vooral amateurs met vaak geen of nauwelijks enige achtergrond in de historische taalwetenschap hielden de aandacht voor het vak – en vooral voor de veldnamen – gaande. Maar nu is er Peter Alexander Kerkhof (1988), opgeleid in de geschiedenis en de historisch vergelijkende taalwetenschap en ook nog eens opgegroeid in West-Brabant. Hij richt de blik op vroege nederzettingen in de regio en zoomt hier in op de middeleeuwse veldnaam *Abdije* tussen Wouw en Roosendaal. In de eerste plaats verdedigt dit artikel deze veldnaam als een middeleeuws toponiem en niet, zoals lang is aangenomen, een jonge naam of een verbastering. Met de lokalisering van deze veldnaam een kleine kilometer ten zuidwesten van Vroenhout is met redelijke zekerheid ook de plaats van het oude kloostercomplex van Sint-Catharinadal aangewezen.

Bea Hoeks-de Laat en Janine Verster inventariseerden het werk van de kunstenaar Joan Collette (1889-1958), die in het interbellum actief was in verschillende kerken in West-Brabant. Collette was een veelzijdig kunstenaar en voorzag deze kerken en kapellen van monumentale wand-schilderingen – vaak koud op het muurwerk – mozaïeken en glas-in-loodramen. Het artikel biedt een inventarisatie voor West-Brabant en is rijk geïllustreerd met foto's die een goed beeld geven van de kleurenrijkdom van deze werken. Ook wordt stilgestaan bij de kwetsbaarheid ervan nu steeds meer kerken aan de eredienst worden onttrokken. Veelal worden de gebouwen nu wel behouden, maar ook bij herbestemming zijn de monumentale interieurs lang niet altijd veilig.

'Ongemotoriseerde landbouwvoertuigen' uit de eerste helft van de negentiende eeuw hebben de aandacht van Pieter Verhoeven. Het gaat hem om de verspreiding van karren en wagens in de hele provincie Noord-Brabant. Hij boort hierbij een interessante en op het eerste gezicht onverwachte bron aan: de militaire topografische kaart die werd vervaardigd tussen 1836 en 1843. De eerste kadastrale kaarten en leggers vormden daarvoor de basis. Op deze kaarten zijn niet alleen het gebruik en de kwaliteit van de grond aangegeven, maar er werd ook aanvullende informatie op de kaartbladen genoteerd. Zo heeft elk kaartblad een tabel met per plaats onder meer het aantal aanwezige wagens en karren. Hoewel de conclusie niet wereldschokkend is, is het artikel mede door deze nieuwe invalshoek wel interessant.

In het laatste artikel vormen foto's het verhaal. Het bestaat uit een reeks niet eerder gepubliceerde foto's die Rees Diepen (1925-2012) in 1967 maakte van de 'Kiendermiddag', het kinderfestijn tijdens carnaval in Roosendaal. Emy Thorissen leidt de foto's in en maakt dat wel erg persoonlijk door de fotografe steeds met haar voornaam te noemen.

Lauran Toorians

Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom' 73 (2020). vi + 273 p. ill. krtn. ISBN 978 90 73342 19 4. ISSN 2211-3169.

De Oranjeboom biedt met deze uitgave een dik en afwisselend nieuw deel in de reeks jaarboeken. Het opent smakelijk met twee artikelen over de cacao- en chocoladefabriek Kwatta. Hele generaties groeiden op met het Kwattasoldaatje en in mijn jeugd was 'kwatta' synoniem met chocoladereep, de lekkernij die hoorde bij een bezoek aan opa en oma. Begin twintigste eeuw stond het gebruik van beeldtaal in de reclame – tegenwoordig spreken we van marketing en branding – in de kinderschoenen, maar Kwatta had het gebruik ervan al vroeg geperfectioneerd.

Toen in 1930 directeur Alphons van Iersel 25 jaar in dienst was, bood het Nederlandse personeel hem een verguld zilveren triptiekschrijn aan, ontworpen en gemaakt in de toonaangevende edelsmidse van Brom in Utrecht. Martijn van Beek beschrijft dit geschenk en plaatst het in context. Die context en de betekenis van dit schrijn is veelzijdig. Middeleeuws in basisvorm is het toch een uiterst modern stuk edelsmeedkunst, precies zoals Jan Eloy en Leo Brom dit voorstonden. Voor kerkelijke opdrachtgevers waren zij minder vrij. Voor Kwatta en Van Iersel vormde dit de perfecte uitdrukking van de katholiciteit van het bedrijf, met een tronende Christus als grootindustriële tussen fabrieksschoorstenen. Van Iersel met zijn echtgenote als donoren op de luiken als deelgenoten aan het heil en de fabrieksarbeiders op een bijgevoegde, gekalligrafeerde lijst als het ware als partners in het bedrijf. De grootindustriële is hier letterlijk maar één treetje verwijderd van de Allerhoogste. De vraag die onbeantwoord blijft, is hoe het Bredase Kwattapersoneel – de feitelijke schenkers – naar dit gulle geschenk heeft gekeken.

Henk Muntjeverf beschrijft in een volgend artikel 'De *Arisierung* van chocoladefabriek Kwatta 1938-1947'. Kwatta had hiermee te maken doordat de Joodse familie Stokvis een meerderheidsbelang in het bedrijf had en er een vestiging in Keulen was. Marianne Laurijsens ontleedt daarna de zoektocht naar een cultuurhistorische identiteit en de ontwikkeling van de toeristische stadspromotie van Breda in de jaren 1889-1937. Dat was een periode waarin steeds meer groepen over vrije tijd gingen beschikken. Trein en tram maakten uitstapjes voor meer mensen bereikbaar en steden en regio's gingen met elkaar de concurrentie aan om toeristen te lokken. Ook hier dus weer marketing en branding. Aan de hand van gidsen, folders en gegevens over verenigingen die de promotie verzorgden, wordt geschetst hoe Breda 'het Haagje van het Zuiden' werd.

Het jaarboek vervolgt met twee levensschetsen, de ene van kapelmeester Ludovicus Franciscus de Morée (1881-1966) en de andere van Congrescentrum Het Turfschip. Gerda Godrie-van Gils publiceerde al vaker over woonwagengewoners in West-Brabant. Dit keer beschrijft zij de ontwikkeling van het (basis)onderwijs aan

woonwagenkinderen in de periode 1950-1990. Ondanks de kromme openingszin is dit een aardig artikel. Juist doordat er nauwelijks officiële bronnen beschikbaar zijn, maar wel informele bronnen en nog levende informanten, slaagt Godrie er goed in de ontwikkeling te schetsen. De niet geheel onverwachte conclusie is dat onderwijs op de kampen ondanks alle hooggestemde idealen de integratie van deze kinderen in de samenleving juist verhinderde. Anderzijds: we geven hoog op van diversiteit, dus waarom zou iedereen moeten integreren?

In een persoonlijk artikel beschrijft Ton Kappelhof zijn tijd als leerling op het Onze Lieve Vrouweylyceum in Breda. Die periode van 1961 tot 1967 was vormend in meer dan één opzicht: op deze school werd het fundament gelegd voor Kappelhofs carrière als veelzijdig historicus. Ook laat hij zien hoe deze katholieke school er in die voor de Kerk roerige periode niet in slaagde de leerlingen als 'goede katholieken' de maatschappij in te sturen. Net zoals zij verschillende carrièrepaden volgden, vonden veel leerlingen ook in spiritueel opzicht hun eigen weg, vaak juist buiten de moederkerk. Maar ook dat is een verdienste: blijkbaar waren de schoolverlaters onafhankelijk denkende mensen geworden.

Nog meer onderwijs biedt Pieter Stallen met een artikel over de (voor)geschiedenis van AKV|St. Joost, de bekende Bredase academie voor beeldende kunsten. Wie daarna ontspanning verwacht, moet even wachten. Van twee artikelen over carnaval gaat het eerste namelijk over 'De afschaffing van het openbaar carnaval in Breda (1917-1939)'. Frans Gooskens laat zien hoe het besluit om openbare carnavalsvieringen te verbieden werd genomen op instigatie van 'een relatief onbekende vereniging: Mannenadel', die streed tegen onzedelijkheid. Feitelijk gaat het artikel meer over de verdediging en het uiteindelijke herstel van het feest. Op 20 februari 1939 trok er weer een carnavalsoptocht door Breda. Vervolgens gooide de oorlog roet in het eten, maar in 1947 was er dan de eerste naoorlogse prins carnaval. Dat lezen we bij Toon Oomen, die ruim zestig jaar geschiedenis van de CV De Juinen beschrijft. Net als het artikel van Kappelhof is dit een sterk persoonlijk verhaal, maar het geeft een mooi tijdsbeeld.

Bij Oosterhout stond ooit een machtig kasteel, waarvan nu nog slechts een fragment van de woontoren overeind staat. Nog steeds een imposant historisch monument, maar anderzijds zo onopvallend, dat menigeen er voorbijrijdt zonder het op te merken of te herkennen als kasteelruïne. Op het kasteelterrein is de afgelopen vijftig jaar meermaals archeologisch onderzoek gedaan en ook bouwhistorici hebben zich over de ruïne gebogen. Hans Koopmanschap doet een poging het archeologische onderzoek samen te vatten en richt zich daarbij vooral op de materiële cultuur. Het artikel blinkt niet uit in helderheid en maakt ook de bewering niet waar dat 'Wie meer wil weten, (...) via het notenapparaat de primaire onderzoeksgegevens (kan) vinden'. Dat apparaat is nogal karig en de literatuur waarnaar het verwijst, is dat ook. Verwarrend is dat het vaak gaat over het tweede kwart van de veertiende eeuw, de periode waarin Willem van Duvenvoorde hier thuis was, terwijl anderzijds met de nodige nadruk wordt betoogd dat de aardewerkvondsten juist deze periode onderbelicht laten. Over de productie en het verhandelen van aardewerk in Brabant – waarin het artikel inzicht wil verschaffen – wordt de lezer al helemaal niets wijzer.

Ook het volgende artikel is archeologisch van aard. Hierin beschrijven Guido van den Eynde en Ton Hommel de middeleeuwse Gevangenpoort in Breda als een 'economisch en stedenbouwkundig project'. Die stadspoort bevond zich tegenover de kerk van Sint-Catharinadal (nu Holland Casino Breda), dat zich juist buiten de stadsomwalling bevond. In eerste instantie gebouwd als muurtoren, werd dit gebouw omgevormd tot stadspoort en na een volgende grondige aanpassing tot gevangenpoort. Aan de hand van een nieuwe analyse van informatie uit archeologisch onderzoek, archiefmateriaal en iconografische bronnen slagen de auteurs erin de bouwgeschiedenis en de wisselende functies te ontrafelen. De op het eerste gezicht nogal onhandige positie van deze stadspoort blijkt te passen in een slechts deels uitgevoerd project in het derde kwart van de veertiende eeuw om de stedelijke infrastructuur en de aansluiting daarvan op het omliggende land te verbeteren. De nieuwe verkeersas door de stad kwam er uiteindelijk niet en na waterschade door een overstroming rond

1529-1530 volgde een laatste bouwfase van een poort met een vooralsnog onbekende (verblijfs) functie.

In een derde archeologisch artikel, ingeklemd tussen twee bijdragen over Hooge en Lage Zwaluwe, ontleedt Hans de Kievith de ruimtelijke ontwikkeling van het complex van de Latijnse School aan de Bredase Nieuwstraat in de periode 1535-1815, zo zegt de titel van deze bijdrage, maar de analyse begint al in de late dertiende eeuw. Ook hier blijkt het combineren van allerlei soorten van bronnen vruchtbaar.

De twee artikelen over de Zwaluwen zijn beide van de hand van Ada Peele en Matti Herben. Het eerste behandelt het 'Onderwijs en de benoeming van schoolmeesters in de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe'. Het tweede beschrijft het eerste orgel in de protestantse kerk in Hooge Zwaluwe. Het eerste artikel had goed kunnen aansluiten bij het artikel van Godrie van Gils, het tweede bij dat van John Smit. Dit illustreert de willekeur waarmee de bijdragen in de tweede helft van dit jaarboek lijken gerangschikt (of juist niet gerangschikt). Er zijn natuurlijk meer mogelijkheden om een bundel als deze op te bouwen, van auteursnamen op alfabetische volgorde tot de chronologie van de onderwerpen of thematisch. Hier lijkt sprake van strooiwerk. Positief is dan weer dat van de zestien auteurs er vijf nieuw zijn voor *De Oranjeboom*. Hopelijk blijven die behouden voor de (lokale) geschiedschrijving.

Lauran Toorians

Summaries

Charles Caspers

In everything, Love: Two centuries Sisters of the Choorstraat (1820-2020)

Just as in other religious congregations, the sisters of the Dutch congregation of the Daughters of Mary and Joseph of 's-Hertogenbosch, better known as the 'Sisters of the Choorstraat', dedicated their lives to education and to caring for the weakest in our societies. With time, they stood out as specialists in mentoring deaf and hard-of-hearing children, particularly in the Institute for Deaf Education in Sint-Michielsgestel, and children with a mental disability, especially in the St Vincentius Institute in Udenhout. In 1938, the sisters started a school for deaf children in Wonosobo in Central Java, Indonesia. In the spring of 2021, several months after the congregation's bicentenary, the sisters transferred the congregation's centre of administration from the Netherlands to Indonesia. There, as well as in East Timor, the local sisters will continue the congregation's work and life.

Sven van de Moosdijk

North Brabant: Resistance and repression in a national context

The resistance against the German occupiers during World War II intrigues many, inspires several generations, and generates spectacular stories. Best known are the 'success stories', however. The Germans retaliated against resistance most often with ruthless reprisals. In the first phase of the War, the level of brutality of these retaliations varied across Europe. This article aims at putting the province of North Brabant within the bigger context of the Netherlands. To what extent can we observe in North Brabant the same turning point in German repression as was earlier perceived for the Netherlands as a whole? Or can we speak of several turning points? Should we envisage a longer process that accelerated around the time of the so-called turning point? These questions are provisionally answered by looking the case of Eindhoven.

Lena Walschap

The vineyard, so frozen': A methodological discussion about climate history based on the Leuven wine-growing during the Little Ice Age

Did the deteriorating climate during the Little Ice Age, a period of generally cooler and more erratic weather between 1300 and 1850, cause the prospering European vineyards to disappear? Climate historians aim to understand the interaction between climate and society in the past on many different levels, from harvests to pandemics and from migration to scapegoat searching. However, in doing so, they highlight statistical analyses of long-term climate reconstructions and quantified historical datasets too much. This is problematic not just because this method comes with many pitfalls, but more importantly because even if executed correctly, this approach can only uncover a small part of the impact climate changes could have. First, in the process of quantifying the historical data, essential information with regard to the socioeconomic context is lost. Secondly, the average summer temperature reconstructions that are used repeatedly do not represent the most impactful aspects of climate change. Other facets are more important, such as the weather's increased

variability, extreme temperatures and precipitation levels, and erratic weather types such as hail, storms or late frost. In order to rectify these issues, this article stresses the importance of a more varied methodology, using climate reconstructions in more creative ways and especially using historical weather descriptions in a qualitative manner. Historical sources contain a treasure of information on the weather. Thus far, these sources have served as an intermediary step in the creation of indexed reconstructions at best, but their inherent value remains largely untapped. This article uses the case of the disappearing vineyards in Leuven at the end of the sixteenth century to illustrate the limits of large-scale quantitative methods and to underline the value of an alternative method using qualitative descriptions of climate.

Jack Didden

Creating order in chaos: An analysis of the liberation of North Brabant

On September 11, 1944, two British armoured cars crossed the Belgian-Dutch border. The first liberators had entered the province of North Brabant. On November 9, the last Germans were finally driven back across the Hollands Diep, where the river Meuse enters the sea. Most of the province was liberated at last. It took the Allied forces two months, from September to November, to drive the Germans out, although they had absolute air superiority. On the ground, they outnumbered their opponent, the German 15th Army, in men, guns, and armour. In addition, the enemy had been on the run from Northern France and the Channel coast for weeks, losing most of the heavy equipment, all tanks, as well as many men along the way. So why did the Allied advance into North Brabant take so long? This article suggests that the answers can be found by comparing the military efficiency on both sides. It looks at the various aspects that make up military performance such as the physical component, training and doctrine, morale, leadership, and organization. The conclusion is that the German military, especially the NCOs and officers, generally were better professional soldiers. This was mainly because they operated according to the principle of *Auftragstaktik*, later adopted in NATO as 'mission command', whereas Allied troops fought more rigidly following orders from superiors at all times. The Allies tried to make up for this through the excessive use of firepower, causing many casualties among the civilian population. Nevertheless, even though tactically the Germans were superior, in the long run, this did not change the outcome, because their defeat was already inevitable.

Henk van Mierlo

Trial and error: The North Brabant cigar industry in the second quarter of the twentieth century

This article describes the developments in the cigar industry in the Netherlands and North Brabant during the second quarter of the twentieth century. This province took the lead in this industrial sector during this period, which saw two crises, a World War, and a period of reconstruction. The Dutch cigar industry had to deal with significant national and international trends, such as the virtual fall-off of exports, a change in smoking habits towards the smoking of smaller cigars and cigarettes, and the shortage of the essential raw tobacco from the Dutch East Indies, later Indonesia. The factories only partially succeeded in withstanding these developments. First, the emerging mechanization was bound to legal restrictions. Secondly, the allocation of tobacco, the tariffing of excise taxes, and the criteria for rationing turned out negatively for the cigar industry but benefitted two competing sectors, that is, the industries producing cigarettes and cut tobacco. For a long time, the factories did

not succeed in maintaining the pre-war quality standards either. These problems lessened during the reconstruction period but did not disappear. The industry itself contributed to the fact that its competitiveness lagged behind because it opted for reconstruction of its pre-war position instead of proceeding towards a repositioning of the sector and of adjusting the product to the changed demand. Yet, the North Brabant cigar industry was in an advantageous situation, because the province hosted most large companies, that had been allowed to continue their production during the War, and the region had been liberated eight months before the northern part of the country. Nonetheless, the gradual demise of the Dutch cigar industry already started in the 1920s and 1930s. This decline accelerated during and shortly after World War II, in part because the industry opted for restoration of the pre-war organization and the arrangement of the assortment.

Auteurs

Charles Caspers houdt zich bezig met de geschiedenis van de spiritualiteit. Zijn specialisaties zijn liturgiegeschiedenis, bedevaarten, de Moderne Devotie, en religieus leven. Tot 2021 was hij in dienst van het Titus Brandsma Instituut in Nijmegen.

Jack Didden (1952) studeerde Engelse Taal en Letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij was leraar op het Dr. Mollercollege in Waalwijk tot zijn pensionering in 2017. In 2012 promoveerde hij op een onderzoek naar de Kampfgruppe Chill. Hij leverde bijdragen aan diverse bundels en publiceerde vijftien boeken over lokale geschiedenis en de Tweede Wereldoorlog, veelal met Maarten Swarts. De belangrijkste zijn: *Einddoel Maas. De strijd in Zuidelijk Nederland tussen september en december 1944* (Weesp 1984), *Provinciestad in Oorlogstijd. Waalwijk en omgeving 1939-1945* (Drunen 1991), *Autumn Gale, schwere Panzerjägerabteilung 559 and Kampfgruppe Chill and the German recovery in the autumn of 1944* (Drunen 2013) en *Kampfgruppe Walther and Panzerbrigade 107, A Thorn in the side of Market Garden* (Drunen 2016). Hij schreef daarnaast zes kinderboeken.

Henk van Mierlo (1957) was tot aan zijn pensionering in 2021 werkzaam als registeraccountant. Hij promoveerde in 2014 bij Arnoud-Jan Bijsterveld op het proefschrift *Tabakswerkers, landbouwers en patroons* (Hilversum 2014) waarin hij de effecten van de industrialisatie op een agrarisch-ambachtelijke gemeenschap onderzocht en beschreef. Als gevolg van zijn dissertatie raakte hij gefascineerd door de sigarenindustrie. Reden dat hij momenteel werkt aan een onderzoek naar de geschiedenis van deze nijverheidssector in Nederland en Noord-Brabant, en aan een meer bedrijfseconomisch geïntereerde studie over sigarenfabriek Hofnar NV. Verder publiceert hij regelmatig over de lokaal-historische onderwerpen betreffende Valkenswaard.

Sven van de Moosdijk studeerde van 2011 tot 2015 geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. Tijdens het laatste jaar van deze studie heeft hij zich voornamelijk beziggehouden met zijn afsluitende scriptie over het verzet in Noord-Brabant in de Tweede Wereldoorlog. Daarna behaalde hij in 2016 zijn master-graduaat forensica, criminologie en rechtspleging aan Maastricht University. Momenteel is hij werkzaam als dataspecialist in de bouw, maar de passie voor de geschiedenis van 'zijn' Noord-Brabant is altijd gebleven.

Lena Walschap behaalde in juni 2019 haar master in de geschiedenis, specialisatie middeleeuwen. Haar masterproef *Den wijnghaert soo bevrosen: De invloed van de kleine ijstijd op de Leuvense wijnbouw tussen 1400 en 1600* onder begeleiding van prof. dr. Maïka De Keyzer, werd bekroond met de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis (2020). Gedurende academiejaar 2019-2020 was ze als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de onderzoeksgroep Middeleeuwen. In november 2020 begon ze als FWO-aspirant aan haar doctoraatsonderzoek over agrovissersrij op de laat-middeleeuwse Engelse kusten als adaptatiestrategie tegen de risico's van klimaatverandering, onder begeleiding van prof. dr. Maïka De Keyzer.

Index

A

Abbe, Albert van 69, 76
Abbe, Henri van 58
Abbe, Jan van 69
Allen, Terry 129
Alphen, Antonius van 39
Amsterdam 45, 46, 72, 86, 90, 95, 103
Antwerpen 75, 112, 115, 129
Appelboom, Catharina 39

B

Baarle-Nassau 93
Bacau 53
Baer, Petrus van 40
Bak, Peter 92
Bamberger, Alois 87
Bandung 52
Barber, C.M. 127
Barker, E.H. 129
Beek-Ubbergen 51
Beek, Martinus van 42, 43
Beekers, Cor 96, 102
Benedictus XV, paus 48
Bergen op Zoom 75, 86, 100, 101, 129
Bertens, Frans 93, 94
Best 96, 102, 127, 132
Best, Frans van 64, 72, 74, 75
Bokhove-Ooink op den Dijk 99
Bouman, P.J. 95
Boxmeer 37
Breda 42, 95, 98
Bressers, Jan 101
Buil, Ed. van 72, 74, 75
Buytendijk, Frederik 49

C

Chaam 129
Chill, Kurt 113
Christiansen, Friedrich 92, 94, 95, 98, 101
Churchill, Winston 122
Colenbrander, Bernard 73
Coppens, Petronella Dymphna 38, 39, 40
Cremer, Herbert 61

D

De Deyne, Ebergiste 48, 49
de l'Épée, Charles-Michel 42
Den Haag 45, 46, 75
Deppner, Erich 99
Diepen, Arnold 50
Dinteloord 132
Dirks, Paula 52
Dongen 127
Drunen 121, 122, 134
Dubbelden, Henricus den 42, 49
Dubois, J.G.C.H. 90

E

Eindhoven 40, 46, 47, 58, 60, 63-65, 72-74, 77, 86, 95, 96, 101-103, 110, 120
Eisenhower, Dwight D. 94, 112
Erp, Antonius van 40
Esch 127
Essen 129

F

Foster, Harry 129
Franz, Gerhard 127
Frey, W. 114

G

Galen Last, Dick van 86, 87, 94, 99
Geertruidenberg 132
Geffen, Alphonse van 48, 49
Geldrop 75, 88, 90
Gemert 42, 49
Gent 42, 48
Gilze 129
Goirle 134
Göring, Hermann 66
Grave 110
Grinsven, Catharina van 39, 40
Groenendaal, Hubert van 43
Groningen 61

H

Haaren 91, 92, 97, 98
Halteren, Johannes van 50
Hamers, Alphonse 66
Heeren, Jacobus Antonius 38-42, 54
Hees, Anna Catharina van 38-40, 52, 54
Heilig Kaatje (Anna Catharina van Hees) 38
Helmond 95
Hermus, Adrianus 43, 48, 52
Hertogenbosch, 's- 38, 45, 68, 90, 125, 127, 132
Heusden 131
Hitler, Adolf 110
Hilversum 90
Himmler, Heinrich 127
Hof, Klaas van der 98
Hoogerheide 132
Hooydonk, Joannes van 42

J

Jong, Loe de 98

K

Kaatsheuvel 131
Kersten sr., Hendrik 61, 72
Kleef 67
Klumper, A.A. 87
Klundert 132

L

Lambertus, pater 93
Lauwaars, Magdalena 39
Le Roy Ladurie, Emmanuel 12
Liempt, Ad van 86
Londen 75
Loon op Zand 107-109, 127

M

Maastricht 40, 48, 60
Maczek, Stanislas 129
Miert, Bernardinus van 40
Miert, Koojie van 40
Model, Walter 110
Moerdijk 107, 129
Moergestel 93
Mommers, Caesarius 52
Montessori, Maria 48
Montgomery, Bernard Law 109-112, 115, 121-123, 125, 133, 135

N

Neumann, Friedrich 127
Niemeyer, Theodor 61, 72
Nijverdal 99
Nistelrode 114
Nuland 127

O

Oirschot 127
Oisterwijk 66, 74
Oss 48, 109
Overloon 111, 112, 132

P

Phillips, Benjamin 68
Phillips, Frits 97, 98, 102
Pius XII, paus 45
Poppe, Walter 127, 134
Putt, Henri van der 75

R

Randwijk, Henk van 92
Rauter, Hanns Albin 89, 94, 97, 101, 102
Reichert, Josef 129
Reinhard, Hans 127
Rennie, Ton 125
Ritche, Neil 109, 125
Rome 45
Rooijackers, Janus 93
Rooijen, Louisa van 50
Roosendaal 70, 129
Rosmalen 127
Ross, Bobby 125
Rotterdam 46
Rutten, Frans 45

S

Sander, Erwin 129
 Schijndel 40, 125, 127, 130, 132, 134
 Schuppen, Jan van 72
 Schwalbe, Felix 129
 Selders, Wilhelmus 90
 Semelin, Jacques 86
 Seyss-Inquart, Arthur 91
 Sint-Michielsgestel 37, 42, 43, 45, 47, 48, 52, 91, 97, 102, 127
 Sponheimer, Otto 129
 Sprang-Capelle 131
 Steindkühler, Alphons 72
 Steinmüller, Walter 129
 Sweens, Maria Catharina 38

T

Tegelen 75
 Terneuzen 75
 Terpstra, Jan 51
 Thiel, Johan August van 90
 Tilburg 40, 45, 95, 111, 117, 127, 130, 134
 Triest, Pierre-Joseph 39, 42, 48

U

Uden, Antoine van 45
 Uden, Marie van 48, 49
 Udenhout 37, 47-49, 51, 107, 108, 127
 Uittien, Hendrik 92
 Ukkel 49
 Utrecht 90

V

Valkenswaard 60, 61, 64-69, 72, 73, 77, 95, 110
 Veenendaal 60
 Veghel 40, 110, 132
 Veldhoven 65
 Venlo 111
 Verney, G.L. 109, 125
 Vincentius a Paulo 38
 Vlijmen 131
 Volkel 120
 Voorthuizen, A. van 49
 Vries, Jan de 12
 Vught 85, 92, 98, 100, 117, 127

W

Waalwijk 131
 Wageningen 60, 72
 Waspik 131
 Weilberg 129, 133
 Wigley, Tom 12
 Wijs, Henricus de 39
 Willems, Jean-Baptiste 48
 Williams, Edgar Trevor 'Bill' 123
 Wilmer, Gerardus 40
 Wingfield, A.D.R. 108
 Woensdrecht 109, 111, 112, 132, 134
 Woltersom, Herman Louis (Sam) 72
 Wonosobo 37, 52, 53
 Wouwse Plantage 129

Y

Yogyakarta 53

Z

Zangen, Gustav von 109, 110, 113, 114, 115, 116
 Zeland, Irena van 45
 Zundert 129
 Zwijsen, Johannes 40

